

5975

А Р И С И
3
І С Т О Р І І У К Р А І Н И

~~IX~~

I

В И П.

К И І В С Ъ К А Р У С Ъ
І Ф Е О Д А Л Ь Н І
К Н Я З І В С Т В А
XII - XIII С Т О Л І Т Ь

В И Д А В Н И Ц Т В О А К А Д Е М І Н А У К У
К И І В

1931

63.3(4Укр)

9(47)

АКАДЕМІЯ НАУК УРСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

4116

НАРИСИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ВИП. I

КИЇВСЬКА РУСЬ І ФЕОДАЛЬНІ КНЯЗІВСТВА

XII—XIII ст.ст.

За редакцією С. Н. Белоусова

5325

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УРСР
КИЇВ—1939

НБ ПНУС

5975

Бібліографічний опис цього видання вміщено
в „Літопису українського друку“, „Картковому
репераурі та інших покажчиках Української
книжкової палати

Відповідальний редактор *С. Н. Белоусов*

ПЕРЕДМОВА

Величезний культурний ріст трудящих мас нашої великої батьківщини — СРСР, що є результатом переможного будівництва соціалізму в нашій країні і виявляється в величезному потягу до знань, викликав широкий інтерес до історії народів, населяючих великий, неосяжний Радянський Союз.

Цей інтерес до історії ще більше зріс після ряду постанов партії і уряду про викладання громадянської історії в школі і зауважень товаришів Сталіна, Кірова і Жданова до підручників історії.

Постанови журі Урядової Комісії і вихід у світ першого марксистського підручника — „Краткий курс истории СССР“ — поклали початок задоволенню попиту на марксистську літературу й посібники, що дають можливість широким масам познайомитись у докладному й систематичному викладі з минулою історією людства, з історією народів СРСР.

Величезні завдання, що випливають з історичних постанов партії й уряду і вказівок товариша Сталіна, поставлені перед робітниками історичного фронту в справі могутнього розвитку історичних наук і постановки історичної освіти на належну височінь.

Вороги немало нашкодили в галузі історії. Вони робили все, щоб не дати справжньої історії народів СРСР, робили все, щоб сфальсифікувати її. Особливо позначилась ворожа робота буржуазних націоналістів і троцькістсько-бухарінських фашистських агентів на ділянці історичного фронту в УРСР.

Перед робітниками історичного фронту України стоїть величезної політичної ваги завдання — дати нарешті справ-

жню історію українського народу, української державності від найдавніших часів до наших днів.

Така марксистська історія українського народу ще більше озброїть його і допоможе викрити буржуазно-націоналістичну брехню в усіх деталях і до кінця.

Намагаючись хоч деякою мірою задовольнити величезну потребу українського радянського читача, Інститут історії України Академії Наук УРСР, поруч з роботою над складанням фундаментального курсу історії України, починає випускати серію окремих нарисів з історії України, розрахованих на студентів університетів, педінститутів, викладачів шкіл і взагалі на всякого радянського читача, що цікавиться вивченням історії України.

Цей перший нарис з історії України — „Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII ст. ст.“ — охоплює історичний період від появи людини на території України до татарського іга включно.

Інститут історії України, цілком розуміючи виняткові труднощі розпочатої ним справи і всі можливі хиби цього видання, сподівається, що за допомогою широкої радянської громадськості і робітників історичного фронту справжня марксистська історія українського народу буде написана.

Ця робота — „Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII ст. ст.“ — складена науковими працівниками Інституту історії України тт. Ф. Ястребовим і К. Гуслистим під загальною редакцією С. Белоусова.

В це видання внесений ряд доповнень та змін.

Всі зауваження Інститут історії України і Видавництво Академії Наук УРСР просять надсилати на адресу: Київ, Бульвар Шевченка 14, Інститут історії України АН УРСР.

*Інститут історії України
Академії Наук УРСР*

I

Населення території України до розселення східних слов'ян

1. ПАЛЕОЛІТИЧНІ СТОЯНКИ. ДОРІДОВИЙ ЛАД І ЗАРОДКИ РОДОВОГО СУСПІЛЬСТВА

Перші сліди первісних людей, виявлені в різних пунктах землі, належать до періоду переходу від третинної до четвертинної доби¹, що відстоїть від нас приблизно на 500 тисяч років, а самі ранні людські стоянки на території теперішнього СРСР (Крим, Кубань) можна датувати в 200—50 тисяч років. На території України людина з'явилася не раніш як 50—20 тисяч років тому. На цей час льодовик, що вкривав нашу країну, почав танути з півдня і поступово відступати на північ. Найдавніші людські поселення на території СРСР містились під захистом високих берегів багатководних рік, що їх, розтаючи, живив льодовик. Наприклад, русло Дніпра займало площу в кілька кілометрів шириною.

Всю найдавнішу історію людства поділяють на три періоди-віки: кам'яний, бронзовий і залізний. З приводу цієї схеми Маркс, відзначаючи її позитивну сторону, говорить: „Хоч як мало історична наука знає досі розвиток матеріального виробництва, отже основу всього суспільного життя, а тому й усієї дійсної історії, все таки принаймні доісторичні часи поділяють на основі природничо-наукових, а не так званих історичних досліджень, за матеріалом знарядь і зброї: кам'яний вік, бронзовий вік, залізний вік“².

Переважаючі відбивні кам'яні (кремені) знарядь у найдавнішу епоху існування людини, що тривала кілька

¹ Четвертинним періодом у геології зветься найпізніша епоха в історії життя землі; вона включає в себе і сучасність.

² Капітал, т. I. Російське вид. 1934 р., с. 210 (примітка).

сот тисяч років, дало підставу французькому вченому Мортілье назвати її палеолітом, тобто епохою давнього каменя. Мортілье поділяє палеоліт на три стадії: нижній, що включає епохи дошельську, шельську і ашельську; середній, або епоху мустье, і верхній з епохами оріньякською, солютрейською і мадленською. Всі ці епохи дістали назви від місцевостей у Франції, де були знайдені рештки стоянок і жител палеолітичної людини.

Найдавніші сліди життя й діяльності людини на нашій території належать до верхнього палеоліту. В цей період люди жили невеликими первіснокомуністичними групами, або ордами, не зв'язаними або дуже мало зв'язаними між собою. Це давнє населення території України жило на стоянках у землянках або на відкритому повітрі. Воно насамперед займалося спільним полюванням на різноманітних диких тварин — мамута, північного оленя, зайця, вовка і печерного ведмедя, а також частково рибальством, збиранням у лісах плодів, на берегах рік їстівних черепашок тощо. Споживання здобичі теж було спільним.

Первісні мисливці вбивали звірів кидальними списами — дротиками з крем'яними й кістяними наконечниками, камінням та іншою зброєю, а найбільших з них, наприклад, мамута, заманювали в ями-пастки, де й убивали. Для оброблення звірячих шкір, що служили одежею, для готування з м'яса звірів їжі і для вироблення самого знаряддя люди користувались кам'яними і почасти кістяними скребаками, голками і різальними інструментами ланцетовидної форми.

Техніка виготовлення знарядь виробництва була нескладна: з крем'яного ядра сколювали довгі й тонкі пластинки і робили з них знаряддя різноманітної форми. Пізніше розвинулась вища, техніка — відтискна. Замість сколювання від ядра відділяли шматки відтисканням, натискаючи на ядро зробленим з дерева або кістки відтискачем. Одночасно робили знаряддя з кісті і рогу, до яких, як і до кам'яних, приробляли дерев'яні держакі. Люди вже тоді знали вогонь. В кінці палеолітичної епохи можна припускати й появу лука. Свійських тварин ще не знали. Про все це свідчать досить численні сліди людських поселень часів палеоліту з останками знарядь, кісток диких тварин і вогнищ, виявлені в різний час на нашій території.

Всіх палеолітичних стоянок на Україні відомо понад сорок. З них найзначнішими щодо багатства знайденого матеріалу є найбільш давні — Мізинська (відкрита в 1908 р. коло села Мізинь на Чернігівщині), Кирилівська (відкрита в 1893 р. в Києві на кол. Кирилівській вулиці) і Гонцовська (відкрита в 1874 р. на Полтавщині).

Доба палеоліту

1. Бивень мамута з орнаментом. 2. Ніж. 3. Ніж. 4. Скребак. 5. Гарпуни.

В період верхнього палеоліту поглибилась перша — статево-вікова форма поділу праці. В міру ускладнення асортименту мисливських знарядь серед чоловіків установилась складніша трудова спеціалізація, а перехід до осілости, що почався тоді, розмежував працю чоловіка — мисливця і жінки — домашньої господарки. Осіле життя надзвичайно підсилило роль жіночої праці, бо жінка, крім

збирання плодів, черепашок тощо, займалась тепер підтримкою житла, господарюванням, готувала і переховувала запаси тощо. Житло ставало господарським центром первісної комуні; воно згуртовувало навколо себе всю орду, і тому провідна роль у суспільстві почала тепер належати жінці.

Треба думати, що мисливські орди верхнього палеоліту, які жили на нашій території, вже перейшли до обмеження первісних безладних статевих стосунків (проміскуїтету). Спочатку була встановлена заборона шлюбу між батьками і дітьми. Це поступово привело до перетворення первісної орди в організацію, де в основі лежали зв'язки споріднення — в кровно-родову родину. Всі шлюбні зносини відбувались усередині цієї родини; з статевих стосунків виключалися батьки й діти, а „спільність жінок (і чоловіків для жінок) була вихідним пунктом статевих стосунків серед племені“ (Енгельс).

Потім у родинних стосунках сталися дальші зміни. З статевих стосунків були виключені брати й сестри. Це було великим кроком уперед в історії первісного суспільства. Заборона шлюбів між близькими родичами усувала небезпеку виродження і вела до швидкого розвитку племен, а, головне, — до встановлення роду. „Цей прогрес, на думку Моргана, — каже Енгельс — є „прекрасною ілюстрацією того, як діє принцип природного добору“. Безсумнівно, що племена, в яких кровозмішення було обмежене цим правилом, повинні були розвиватися швидше й повніше, ніж племена, в яких шлюб між братами й сестрами лишався звичайним явищем і законом. А яке велике було враження від цього зрушення, доводить безпосередньо викликане ним і далеко вийшовше за початкову ціль встановлення *роду*, який створює основу суспільного ладу більшості, якщо не всіх варварських народів землі“¹. Оскільки в виробничій діяльності первісної комуні основна роль належала жінці, зв'язки кровного споріднення концентрувалися навколо жінки-матері, якій почала належати провідна роль у родині. Виник материнський рід — пер-

¹ Енгельс, „Происхождение семьи, частной собственности и государства“, Партиздат, 1933, сс. 59—60.

ша стадія родового суспільства. Виникають також шлюби між членами окремих родів, при чому чоловік, а не жінка переходить в іншу орду. „Комуністичне домашнє господарство, при якому жінки всі або в своїй більшості належать до того самого роду, тоді як чоловіки розподіляються по різних родах, є матеріальною основою... повсюдно поширеного в первісну епоху панування жінки“...¹

Ускладнення техніки і виробничих відносин, розрив кровно спорідненої родини, що замикала шлюбні зв'язки всередині окремої виробничої групи, і вихід за її рамки ще більше поліпшили людство, і це привело до поступового розвитку і зміцнення людського типу, аналогічного сучасному (*Homo sapiens*).

Судячи з речових останків (кісткові браслети, палички, людські фігурки і шматки мамутових бивнів, прикрашені багатою різьбою і орнаментом), у первісної людини нашої території існувало мистецтво. Це мистецтво було глибоко реалістичне, про що свідчать знайдені графічні і скульптурні зображення, які правдиво передають натуру. Його тематика безпосередньо відбивала виробничу діяльність первісної людини, насамперед полювання, що говорить про органічний зв'язок мистецтва з працею. Разом з тим мистецтво мало ритуальну, магічну мету. Первісна людина, що „була зовсім подавлена трудністю існування, трудністю боротьби з природою“, ² вірила, що зображення звірів і процесу полювання на них допомагають убити звіря. Дуже часто зображалась і жіноча постать, що підкреслювало провідну роль жінки в тодішньому житті. Магічний характер мистецтва свідчить про зародки у палеолітичної людини релігії, що виникла в ці „найпервісніші часи з найтемніших первісних уявлень людей про свою власну і зовнішню природу“ ³.

Загалом верхньопалеолітичні останки слідів діяльності людини, знайдені на Україні, надзвичайно подібні до належних до цього самого періоду останків, знайдених в інших частинах території СРСР і частково Західної Європи.

¹ Енгельс, „Происхождение семьи, частной собственности и государства“, Партиздат 1933, с. 70.

² Ленин, Сочинения, т. IV, с. 182.

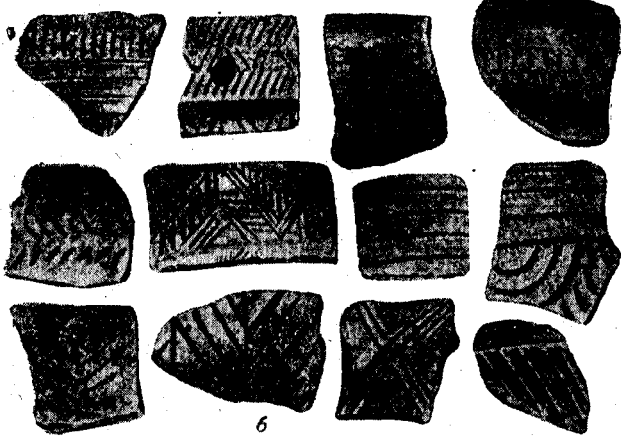
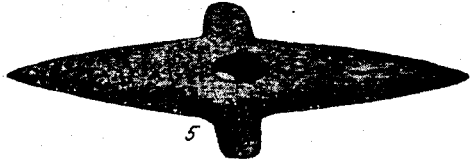
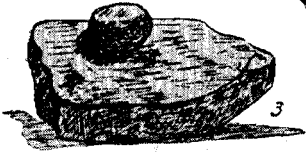
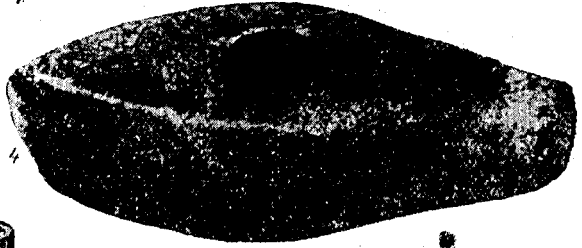
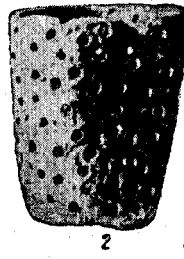
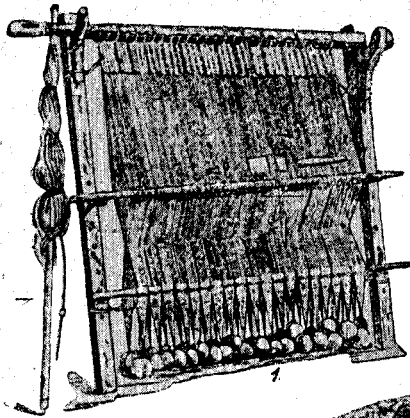
³ Маркс и Энгельс, Сочинения, т. XIV, с. 673.

✓ 2. НЕОЛІТИЧНІ СТОЯНКИ. ПЕРЕХІД ДО МЕТАЛІЧНОЇ ТЕХНІКИ. МАТРІАРХАТ

Дальший розвиток матріархату припадає на епоху так званого неоліту, тобто „нового каменя“, що почалась 10—12 тисяч років тому¹. Період неоліту характеризується вищою технікою оброблення кам'яних знарядь: грубо сколоті інструменти поступово відступають місце старанно відшліфованим і відполірованим знаряддям; доходить до високої досконалості умілість свердління і розпилювання каменя. Свердління і шліфування каменя є головна відзнака цієї епохи. В цю епоху розвиваються далі також і кістяні знаряддя, з'являється і розцвітає ганчарне мистецтво — кераміка і зароджується мотичне землеробство. В кінці неоліту з'являються перші вироби з міді.

В цей період уже розтанув льодовик, клімат став м'якший, і на території України з'явилися сучасна рослинність і тварини. З великих тварин минулої епохи лишилися тільки олень, зубр і тур. Відмінно від нечисленних палеолітичних стоянок, останки неолітичної людини знайдені на всій нашій території. Люди жили тоді в викопаних ними довгих і низьких печерах або в землянках, а потім в обмазаних ззовні глиною дерев'яних житлах, де влаштовували вогнище для готування їжі. Для обпалювання посуду користувались ганчарськими горнами. Посуд ранніх неолітичних стоянок зроблений грубо, від руки, і погано обпалений; на ньому зустрічається примітивний орнамент — рисочки, ямки тощо. В пізніших стоянках, з яких найвизначнішими є відкриті на початку дев'яностих років минулого століття стоянки в околицях Трипілля (недалеко від Києва), ганчарне мистецтво зробило великий крок уперед: посуд трипільських стоянок дуже різноманітної форми, старанно виліплений (ганчарного кола ще не було) і обпалений. Але головною особливістю трипільського посуду є його багатий, художньо виконаний спіралевидний орнамент — витиснутий або намальований різними фарбами. Це вказує на високо розвинений художній смак. В цілому період трипільської культури є одним з чайскравіших періодів істо-

¹ За іншими даними, вона почалась за 5—7 тисяч років до нашої ери і закінчилась за 1 тисячу років до нашої ери.

Доба неоліту

1. Ткацький верстат. 2. Посудина з глини. 3. Зернотерка. 4. Сокира.
5. Молот. 6. Зразки орнаменту на посуді. 7. Наконечник списа.

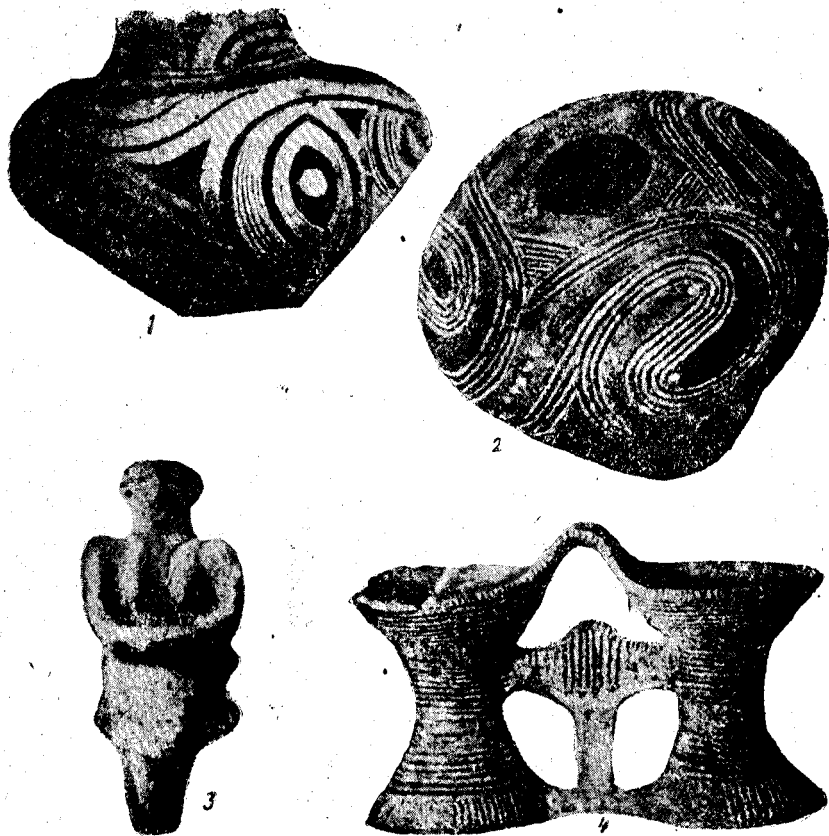
рії первісного суспільства Східної Європи. Стоянки типу трипільських виявлені, крім Київщини, в ряді пунктів території УРСР, у східній Галичині, Буковині, Румунії, Угорщині. Хоч полювання й рибальство і далі залишались головним заняттям, людина в цю епоху почала вже приручати тварин — собаку, а також корову, свиню, а пізніше коня; це вело до появи скотарства. Таксамо людина займалась мотичним землеробством, про що свідчать знайдені разом з обпаленими кістками тварин і риб також зерна ячменю, пшениці, проса і примітивні жорна з каменю. В цю ж епоху почали обробляти волокно, і, очевидно, з'явився примітивний ткацький верстат.

В період неоліту докласове суспільство підіймається на вищий ступінь свого розвитку. Статєво-віковий поділ праці доходить до досить різко виявленої спеціалізації праці чоловічої і жіночої. Чоловік займається полюванням, прирученням тварин і доглядом за ними; жінка далі провадить домашнє господарство і займається землеробством. Груповий шлюб поступово замінється парною родиною. „При... зростаючій заплутаності заборон шлюбу групіві шлюби ставали дедалі більш неможливими; вони витискалися *парною родиною*“¹. Але парна родина ще не являла собою окремого економічного осередку і входила в родову комуну, де родоначалницею, як і раніш, була жінка-мати. Материнський родовий союз продовжував цілком панувати в тодішньому суспільстві.

Найхарактернішими слідами життя людини на стадії розвинутого матриархату в нас на Україні є відомі вже нам стоянки Трипілья, де знайдені останки колективних жител, приміщень для худоби і складів. Там же виявлені людські поховання різних типів. Іноді покійника спалювали, залишаючи попіл в урнах у могилі; дуже часто знаходили скелети, покладені в яму, над якою насипана могила, при чому скелет скорчений, з підібганими до підборіддя колінами і пригнутою до голови рукою (покійника, очевидно, зв'язували). У багатьох покійників частина скелета пофарбована червоною фарбою, що, мабуть, символізувало вогонь і мало ритуальне значення. В могилах зустрічаються глиняні посудини й фігурки, крем'яні й кістяні ви-

¹ Енгельс, Происхождение семьи..., с. 68 (підкреслення Енгельса).

роби. Наявність поховань у неолітичну епоху свідчить про існування в населення примітивних релігійних уявлень. Релігійні уявлення на цьому етапі виливались у форму обожування сил природи (зокрема вогню) і віри в загробне

Трипільська культура

1. Посудина з глини.
2. Посудина з глини.
3. Статуетка з глини.
4. Посудина з глини.

життя. „Всяка релігія є не що інше, як фантастичне відбиття в головах людей тих зовнішніх сил, які панують над ними в їх повсякденному житті, відбиття, в якому земні сили набирають форми надприродних. На початку історії так відбиваються насамперед сили природи“¹.

Приблизно в 2—1 тисячолітті до нашої ери в техніці першого населення України намітився деякий перелом

¹ Маркс и Энгельс, Сочинения, т. XIV, с. 322.

від неоліту до металу — спочатку міді, а потім бронзи¹.
Через те що місцеве добування і оброблення металу ви-

Бронзова культура

1. Посудина (Кавказ). 2. Кинджал. 3. Ливарська форма. 4. Меч. 5. Серп.
6. Коса. 7. Пряжка з пояса (Кавказ).

никли пізніше, металічні знаряддя заносили сюди з інших місцевостей, наприклад, з Урала, Малої Азії, Месопотамії тощо, де вже з'явилося і розвинулося виробництво мета-

¹ Мідні речі давніші за бронзові, бо для останніх потрібно було знайомство з двома металами — міддю і оловом.

лу. Мідні і бронзові вироби далеко не одразу витиснули кам'яні знаряддя, і останні дуже часто трапляються на стоянках і в похованнях навіть у ту пізнішу епоху, коли переважаючим металом стало залізо.

Дальший етап в історичному розвитку населення нашої території характеризується появою заліза. Він охоплює період часу від початку I-го тисячоліття до н. е. до IV—V століття н. е. Від нього збереглися численні останки поховань. Вони являють собою могильники без насипу, розміщені на плоских підвищеннях. Покійників тут іноді спалювали і тоді закопували неглибоко або ховали в глибоких ямах-могилах. В цих похованнях знаходять найрізноманітніший інвентар — кераміку, скляні, бронзові, срібні, золоті, янтарні та інші прикраси, а також залізні ножі й серпи. Це вказує на вищий ступінь розвитку порівнюючи з попередньою епохою. Ця культура доходила на Україні на півдні до Середнього Дніпра, а на сході до Лівобережжя, при чому населення існувало тут, очевидно, з незапам'ятних часів, пересуваючись усередині цієї території, змішуючися з прихідцями і утворюючи нові етнічні групи. Можливо, що саме тоді на нашій території відбувався розклад матріархату і перетворення його в патріархат, зародки якого почали виникати ще, очевидно, в трипільській культурі.

3. КІМЕРІЙЦІ І СКІФИ. ПАТРІАРХАТ І ЗАРОДЖЕННЯ КЛАСІВ

Перші писемні відомості про населення нашої території дав Геродот — грецький історик V ст. до н. е.¹ Геродот безпосередньо був знайомий з життям племен, що населяли степові простори на північ від Чорного моря й Криму. Першим народом, який ще в VIII ст. до н. е. населяв наші степи, були, за твердженням Геродота, кімерійці, але сам Геродот уже не застав їх у степах, бо, як указує він, в VII ст. до н. е. їх витиснули звідти скіфи. В часи

¹ Геродот — грецький історик, „батько історії“ (приблизно 484—425 рр. до н. е.). В середині V ст. Геродот відвідав Єгипет, Фінікію, Вавилон, Кірену і Ольвію. Основна праця Геродота (в 9 книгах) присвячена наполовину оповіданням про перське царство, Вавилонію, Ассірію, Єгипет, Скіфію, Лівію, а наполовину — історії греко-перських воєн. Для нашої історії особливий інтерес являє четверта книга, присвячена описові Скіфії.

Геродота скіфи давно вже були жителями Причорномор'я, і всі відомості, які він наводить про походження їх, легендарні¹.

В усякому разі, про скіфів, про яких зберігся ряд свідчень у давніх джерелах і після яких лишилось багато поховань, відомо, що вони поділялись на декілька груп: частина з них, що населяли територію на захід від Дніпра, були осілі і займались переважно землеробством; інші, що жили на схід від Дніпра, були кочовники-конярі. Одна група останніх займала переважно степову частину Криму, друга група — царські скіфи² — частину теперішньої Дніпропетровщини, на схід від Дніпра, і південну частину Харківщини. Царські скіфи панували над іншими. Таким чином, ми ясно бачимо існування у скіфів поділу праці, який уже привів до диференціації між кочовими пастушими племенами і племенами землеробськими. „Пастуші племена виділились з решти маси варварів; то був *перший великий суспільний поділ праці*“³.

Скіфи-кочовники не мали осілих жител, бо як тільки худоба знищувала навколо себе луги, скіфи пересувались на нові пасовища. Жили вони в повстяних будках (кібітках), поставлених на чотири- або шестиколісні вози, в які впрягали 2—3 пари волів. У будках містились жінки й діти, а чоловіки пересувались верхи на конях. За ними слідом ішли під охороною стада коней, овець і корів. Живились скіфи-кочовники кобилячим молоком, сиром і м'ясом, яке варили в мідних казанах. Одягались у сорочку й короткий каптан з вузькими рукавами і шаровари. Взимку поверх каптана носили хутряний одяг. Каптан стягали поясом, до якого чіпляли зброю й начиння (чашу); шаровари перев'язували коло кісточки ремнями. Жіночий одяг був подібний до російського сарафана з довгими вузькими рукавами.

Відокремившись від мисливців і землеробів, скіфи-кочовники змогли виробляти в своєму тваринницькому госпо-

¹ На думку Енгельса, скіфи, „народ найближче споріднений з північно-перськими племенами“ (Маркс и Энгельс, Сочинения, т. XVI ч. I, с. 341).

² Геродот називав старійшин і воєначальників цих скіфів царями; звідси й пішла їх назва „царські“.

³ Енгельс, Происхождение семьи..., с. 189 (підкреслення Енгельса).

дарстві більше, ніж давала тоді мисливська й землеробська діяльність, і при цьому виробляти продукти, відмінні від продуктів землеробства й мисливства. Енгельс говорить про пастуші племена, що „вони продукували не тільки більше, ніж інші варвари, але вони продукували й інші засоби існування. Вони мали порівнюючи з тими не тільки молоко, молочні продукти й м'ясо в далеко більших кількостях, а також шкіри, шерсть, козячий пух і різні тканини, кількість яких із збільшенням маси сировини чимраз більше зростала. Це вперше зробило можливим регулярний обмін“¹. Цей висновок Енгельса можна цілком віднести і до скіфів.

У скіфів матриархат уже давно перетворився в патриархат. Це сталося тому, що центр ваги в суспільному виробництві перемістився від домашнього господарства, збирання плодів, землеробства, що становило жіночу працю, до скотарства. Розвинувшись з мисливства і відтиснувши його на задній план, скотарство було монопольним заняттям чоловіків, продукти скотарства і обмінювані на них товари належали чоловікам. Господарське значення жіночої праці відійшло на задній план: „Домашня робота жінки втратила тепер своє значення порівняно з промисловою працею чоловіка. Його праця була всім, її робота — незначним додатком“². Становище скіфської жінки було підлегле. Вона господарювала і не кидала кібітки. У скіфів чоловік закріплював майно за своїми дітьми. Змінились і родинно-шлюбні відносини: жінка, беручи шлюб, переходила в рід чоловіка, а не навпаки, і споріднення починали рахувати вже по батьківській лінії: „Повалення материнського права — каже про це Енгельс — було *поразкою жіночої статі, що мало всесвітньо-історичне значення*“³.

На чолі скіфських родів стояли старійшини, що дістали необмежену владу в роді і захопили в свої руки стада, які раніш належали родові.

Розростався обмін між скіфськими племенами й сусідніми народами, при чому головним об'єктом обміну була худоба. Збільшення виробництва й обміну привело до при-

¹ Енгельс, Происхождение семьи..., с. 189.

² Там же, с. 191.

³ Там же, с. 79 (підкреслення Енгельса).

тягнення в рід нових робочих сил, і в скіфів виникло патріархальне рабство й почалось класове розшарування. Скіфи не вбивали воєнополонених, а обертали їх у рабів, яких включали в патріархальні родини як додаткову робочу силу. За Геродотом, рабів використовували як робочу силу для молочного господарства.

Постійними ставали війни за поширення своєї території, за захоплення чужих стад худоби. Тому все чоловіче населення в скіфів було озброєне. Озброєння було багате й різноманітне. Це були списи з залізними наконечниками, кинджали й ножі, короткі мечі й сокири, стріли. Оборонною зброєю були щит і лати або панцир і у воєначальників — металічний шолом; рядові воїни замість шолома вкривали голову повстяним або шкіряним башликом. Скіфи звичайно воювали на конях, нападаючи на ворога невеликими загонами і обсипаючи його стрілами, відступаючи й знову нападаючи. Так вони діяли, за описом Геродота, під час війни з перським царем Дарієм, що напав на них із своїм військом на початку VI ст. до н. е.

Війни підсилювали владу в родах воєначальників і старійшин і поглиблювали майнову нерівність. Скіфським старійшинам належала величезна кількість худоби, рабів, різноманітного майна й речей розкоші. Особливо виділялися своїми багатствами вожді царських скіфів, що панували над іншими племенами. Це панування привело до утворення з конгломерату різних племен і етнічних груп об'єднання, що існувало кілька століть, на чолі якого стояли скіфські старійшини — царі.

З уцілілих уривочних даних про релігійні вірування й обряди скіфів видно, що вони обожнювали сили природи і шанували предків по батьківській лінії. Відмінно від неолітичної епохи, скіфи обожнювали сили природи вже не безпосередньо, а через уподібнення їх собі, і тому релігія скіфів являла собою другий ступінь у розвитку релігійного вірування. „Уже вірне відбиття *природи* надзвичайно трудне; воно виявляється продуктом довгої історії досвіду, — пише про розвиток релігійного вірування Енгельс. — Сили природи уявляються первісній людині чимсь чужим, таємничим, пригнічуючим. На певному ступені, через який проходять усі культурні народи, вона уявляє їх собі шля-

2

3

Скіфські пам'ятки

1. Куль-обська ваза. 2. Фриз куль-обської вази. 3. Золотий гребінь.

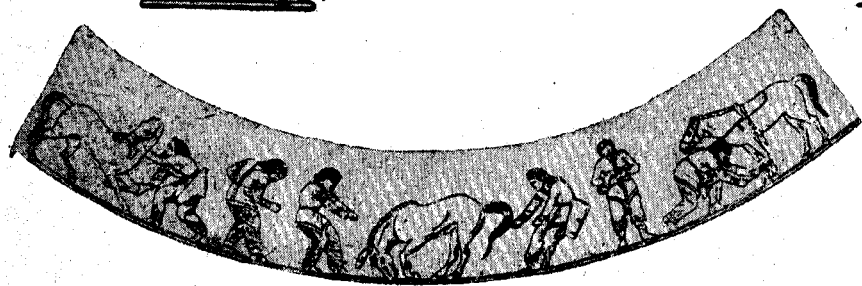
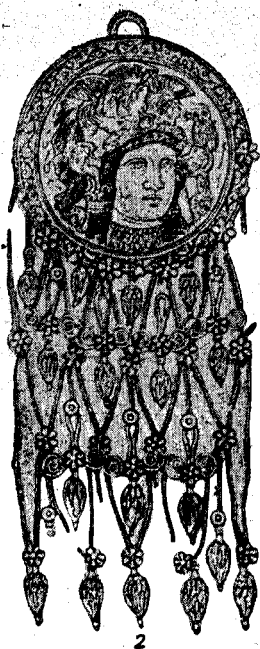
хом уособлення. Саме це прагнення до уособлення створило скрізь богів, і *consensus gentium* (згода народів), на який посилається доказ буття божого, доводить саме лише загальність цього прагнення до уособлення як необхідного перехідного ступеня, отже й релігії¹. Саме це вказане Енгельсом уособлення сил природи ми знаходимо в релігії скіфів, у яких був ряд богів.

Найбільш шанованими у скіфів богами Геродот вважав бога домашнього вогнища (або вогню) Тавіті і землі — Апії, далі бога війни Папая, богиню Артїмпазу і бога Фасмазада (очевидно, бог морів або води). Окремого стану жерців у скіфів не було, а були ворожбити, що прорікали майбутнє. Богам приносили жертви, при чому особливо багаті — богові війни: перед заткнутим у купу хмизу залізним мечем убивали худобу і частину полонених.

Про осілих скіфів-землеробів ми довідуємось у Геродота тільки те, що вони сіяли хліб „не для власного вжитку на їжу, а на продаж“. З матеріальних останків видно, що в них були родові поселення, укріплені валами (городища)²; це житла патріархальних родин. У скіфів-землеробів, як і в скіфів царських, коли судити з поховань, існувало майнове розшарування. В останніх воно зайшло особливо далеко. Їхніх царів ховали при складному ритуалі в могилах, над якими насипали високі горби. Разом з царем ховали його жінку, раба-охоронця й конюха, вбиваючи їх на місці поховання, а в роковини смерті на могилі вбивали ще 50 вершників-рабів разом з кіньми. В могилу царя закопували і його цінності. Особливо багатий інвентар було знайдено при розкопках Куль-Обської (поблизу м. Керчі) і Чортотлицької (на Дніпропетровщині поблизу м. Нікополя) царських могил, а також могили „Солоха“ (поблизу Чортотлицької могили). Там були зброя, дорогоцінні вази, гребені, намисто та інші прикраси, а також речі хатнього вжитку. Всі ці речі, багато прикрашені зображеннями різних сцен з побуту скіфів-кочовників, були зроблені руками митців — грецьких художників, що свідчить про вплив на скіфів грецької культури. Одночасно з царськими могилами відкрито цілий ряд поховань рядових скіфів з бідним інвентарем.

¹ Маркс и Энгельс, Сочинения, т. XIV, с. 377—378 (підкреслення Енгельса).

² Вперше городища зустрічаються ще в Трипіллі.

Скіфські пам'ятки

1. Чортомлицька ваза. 2. Підвіска. 3. Фриз чортомлицької вази.
4. Кінці гривни.

✓ 4. ГРЕЦЬКІ КОЛОНІ НА ЧОРНОМОРСЬКОМУ УЗБЕРЕЖЖІ І НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

В VIII ст. до н. е. починається грецька колонізація південного Чорноморського узбережжя, що поширювалась головним чином з грецького міста Мілета (Мала Азія). Про причини утворення античних колоній Маркс і Енгельс кажуть: „У стародавніх державах — Греції й Римі — примусова еміграція, що набирала форми періодичного заснування колоній, становила постійну ланку в суспільному ланцюгу. Вся система цих держав була побудована на певному обмеженні кількості населення, якої не можна було перевищити, не піддаючи небезпеці самого існування античної цивілізації. Але чому це так було? Тому, що їм було зовсім невідоме застосування природничих наук до матеріального виробництва. Тільки залишаючись у невеликій кількості, вони могли зберегти свою цивілізацію. Інакше вони стали б жертвами тої тяжкої фізичної праці, яка тоді вільного громадянина перетворювала в раба. Недостатній розвиток виробничих сил ставив громадян у залежність від певного кількісного співвідношення, якого не можна було порушувати. Тому єдиним виходом з становища була примусова еміграція“¹.

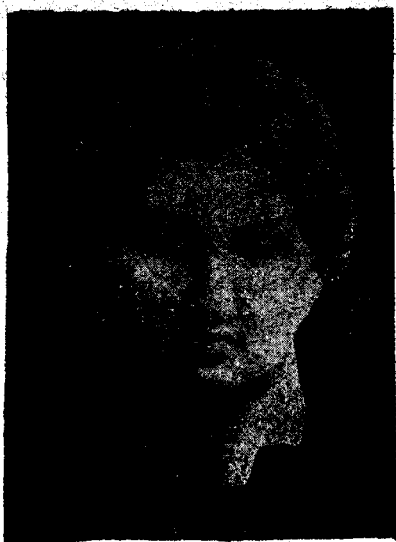
Мілетці, що емігрували в VIII ст. на південне узбережжя Чорного моря, протягом VII століття просунулись на північне. Тут на протязі VII—V ст. до н. е. з'явився ряд грецьких міст: у дельті Дунаю — Істр, на правому березі Дністровського лиману — Тіра (тепер Аккерман), на правому березі Бузького лиману, близько злиття з ним лиману Дніпровського — Ольвія (заснована коло 645 року), на протці, що сполучає Чорне море з Азовським, — Пантікапей (теперішня Керч), звідки греки пройшли в Меотійське озеро (Азовське море) і заволоділи гирлом Танаїда (Дона), в Таманській затоці — Фанагорія. На початку IV ст. до н. е. був заснований Херсонес (коло теперішнього Севастополя). Ряд грецьких поселень виник також і на Кавказькому узбережжі.

В перші століття свого існування грецькі причорноморські міста являли собою незалежні рабовласницькі держави. З середини V ст. до н. е., коли в Пантікапеї (в 438 р.) почала царювати династія Спартоکیدів, місто стало столицею

¹ Маркс і Енгельс, Сочинення, т. IX, с. 278.

1

2

5

Пам'ятки грецьких колоній

1. Реконструкція ольвійського будинку.
2. Голова богині з Ольвії.
3. Побутова сцена з життя греків (розпис катакомб).
4. Амфори з Ольвії.
5. Розписна посудина з Ольвії.

царства, що дістало назву Боспорського. Влада боспорських царів поширювалась на ряд грецьких чорноморських міст, а також на скіфів, що жили на захід від Пантікапея.

В цілому Боспор охоплював нижню течію Кубані, теперішнє місто Анапу і частину узбережжя Азовського моря.

В грецьких колоніях, виробництво яких базувалось на рабській праці, були розвинуті ремесло, землеробство, скотарство, рибальство, виноградарство і добування солі. Колонії і зокрема Боспорське царство провадили широку торгівлю спочатку з Аттікою, куди в VI—IV ст. ст. вивозили щороку до двох мільйонів пудів хліба, а пізніше — з Малою Азією й Римом. Грецькі міста торгували своїми виробами і виступали як посередники між своєю метрополією і населенням

Раб у кайданах.

нашої території — скіфами та іншими племенами. Греки обмінювали в скіфів хліб, худобу, шкіри, а пізніше й рабів на готові вироби — одягу, вино, зброю й речі розкоші, намагаючись перетворити в свої колонії землі, що лежали на північ від них.

Люта експлуатація рабів у грецьких колоніях приводила до масових виступів проти експлуататорів. Відоме, наприклад, в кінці II ст. до н. е. повстання рабів-скіфів під проводом Савмака, яке незабаром було придушене грецькими рабовласниками.

Грецьким колоніям довелось витримати неодноразові напади кочовників-скіфів, які намагалися захопити їхні багатства.

Частина скіфів, що жили по сусідству з грецькими містами, сприймали грецьку культуру, еллінізувались, впливаючи з свого боку на культурні форми життя грецьких колоній. За вказівкою Геродота, що відвідав у V ст. Ольвію, близько неї жили „елліни-скіфи“, що з'явилися у наслідок змішаних шлюбів між греками й скіфами.

В V ст. до н. е. в степах, на схід від Дона, жили кочовники-сармати, вихідці з Азії, які на IV ст. просунулись уже до берегів Чорного моря і зіткнулися тут із скіфами. Сармати продовжували ряд різноманітних кочових народів, що послідовно протягом віків проходили через нашу територію з сходу на захід. Основними причинами пересування мас кочовників був надмір населення і потреба поширювати простори для пасовищ. „...Тиск надміру населення на виробничі сили змусив варварів з плоскогір'їв Азії вторгтися в давні культурні держави... Тільки лишаючись у невеликому числі, вони могли продовжувати бути варварами. То були пастуші племена, мисливці й воїни; їх спосіб виробництва вимагав широкого простору землі для кожного окремого індивідуума, як то має місце ще досі в індійських племен Північної Америки. Коли вони збільшувались у числі, то скорочували один одному площу виробництва. Тому зайве населення змушене було рушати в ті великі казкові мандри, які поклали початок утворенню народів у давній і новій Європі“¹.

Натиск сарматів на скіфів був успішний, бо останні в ті часи були ослаблені поразкою, завданою їм коло 340 р. до н. е. Філіппом II Македонським (359—336 р.р. до н. е.). На I ст. до н. е. сармати затвердили своє панування на величезному просторі від Дона до Дунаю. На час затвердження панування сарматів скіфи зникли з історії, бо, стикаючися з першими, другі, очевидно, змішувалися з ними. Крім воєн із скіфами, сармати нападали на грецькі причорноморські міста, особливо на Ольвію, а також і на римські землі і, подібно до скіфів, сприйняли частково грецьку культуру.

Суспільний лад і побут сарматів нагадували скіфські, але сармати не утворили щільного об'єднання, а були весь час поділені на кілька незалежних племен і, треба думати, об'єднувались лише під час воєнних походів. Найчисленнішими й найсильнішими сарматськими племенами були язиги, роксолани і алани.

Коли сармати зайняли Причорномор'я, частина їх (на Дону й Кубані) перейшла до осілого життя й землеробства.

¹ Маркс и Энгельс, Сочинения, т. 1, с. 278—279.

Кочові сармати, як описує старогрецький географ Страбон (коло 63 р. до н. е. — 21 р. н. е.), „носять шоломи й панцири з сирої волон'ячої шкіри і сплетені з пруття щити, а наступальною зброєю є спис, лук і меч. Кібітки кочовників зроблені з повсті і прикріплені до возів, на яких вони живуть; навколо кібіток пасеться худоба, м'ясом, сиром і молоком якої вони харчуються. Вони йдуть за своїми стадами, вибираючи завжди місцевості з добрими пасовищами“.

У сарматів, лад у яких був патріархальний, були ще помітні рештки матриархату: їхні жінки, відмінно від скіфських, їздили верхи і брали участь у війнах нарівні з чоловіками. Крім того, в сарматів не було рабів — усі були вільні. Сармати, подібно до скіфів, поклонялись вогню і приносили жертви перед мечем.

На початку III ст. н. е. на території теперішньої України й Причорномор'я з'явився новий варварський народ — готи, що належали до західної вітки германських племен, які вийшли колись з Азії¹. Протягом кількох століть готи сиділи в басейні Вісли, а далі почали просуватися на південь.

У готів був первісний патріархально-племінний лад з рештками матриархату, тобто вони стояли нижче греків і римлян і проходили ту ж стадію суспільного розвитку, що й інші стародавні варварські народи. Готи були кочовим скотарським народом; землеробство в них стояло на дуже низькому рівні розвитку.

Готи вторглися в Причорномор'я, захопили також Кримський півострів і остаточно зруйнували старовинні культурні центри — Ольвію й Тіру.

В результаті своїх вторгнень готи зайняли широкі простори від передгір'їв Карпат на заході і пониззя Дунаю на

¹ Про те, що германці вийшли з Азії, ми читаємо в Енгельса таке: „Два стихійно виниклих факти панують у всіх або майже у всіх народів на світанку їх історії: поділ народу за ознакою споріднення і спільна власність на землю. Так було і в германців. Вони принесли з собою з Азії той поділ на племена, роди, родини, за яким вони ще в добу Римської імперії складали свої загони так, що завжди пліч-о-пліч стояли найближчі родичі; цей поділ панував у них і тоді, коли вони зайняли новий обшир на схід від Рейна й на північ від Дунаю“ (Маркс и Энгельс, Сочинения, т. XV, с. 629).

півдні до Дніпра на сході. На схід від Дніпра в придонських і прикавказьких степах продовжували жити алани.

З другої половини III ст. готи об'єдналися під владою одного воєнного вождя — короля. Найвідомішим з готських королів був Германаріх (IV ст.). Влада королів, що об'єднувала готів для війни і служила для того, щоб тримати під гнітом і поневоленням підкорені племена, які повставали проти готського панування, була непостійною й неміцною. Тому в готів, що поділились на вестготів (західних) і остготів (східних), лишалось у повній силі племінне дроблення з дрібними вождями — „суддями“ на чолі.

Гуни — кочові орди тюркського племені з давніх часів були західними сусідами Китаю і провадили з ним постійні війни. Відтиснуті в II—I ст. до н. е. китайцями на захід, гуни поступово просунулись до берегів Каспійського моря. Коло 370 р.р. вони вторглись у рівнини Прикавказзя й на береги Дона і підкорили собі тут аланів. Приблизно в цей же час гуни завоювали також і Боспорське царство. Перейшовши після цього Дон, гуни рушили на готів, розгромили їх і вигнали з нашої території за Дунай на римські землі. Лише зовсім незначна частина готів лишилася жити на Кримському й Таманському півостровах; пізніше вони асимілювались з іншими народами, що населявали ці місцевості.

Про суспільний лад і побут гунів ще з свідчень китайських письменників відомо, що вони були переважно скотарями-кочовниками. В сорококових роках V ст. гунів і всі завойовані ними племена об'єднав під своєю владою гунський вождь Аттіла. На цей час головна гунська орда вже розмістилась на кочовище в захоплених нею обширах між Дунаєм і Тиссою. Тут у Паннонських рівнинах була головна ставка Аттіли, звідки він поширював свою владу над підкореними племенами від Рейна до Волги і провадив переговори з сусідніми народами. Аттіла не раз нападав на візантійські землі й Західну римську імперію, примушуючи їх платити йому данину.

Гунський державний конгломерат, як і всі подібні держави, не міг бути міцний, бо збивався з випадково об'єднаних племінних і расових груп. Про ефемерність подібних об'єднань товариш Стадін каже: „...безперечно, що великі держави Кіра або Олександра не могли бути названі

націями, хоч і утворились вони історично, утворились із різних племен і рас. Це були не нації, а випадкові й мало зв'язані конгломерати груп, що розпадались і об'єднувались залежно від успіхів або поразок того чи іншого завойовника¹.

Ще при житті Аттіли окремі племена, що входили в його державу, то підкорялись йому, то виходили спід його впливу. Смерть Аттіли (453 р.) була остаточним поштовхом до розпаду гунської держави, поділеної між синами Аттіли. В 454 р. племена, що вийшли спід влади гунів, розбили їх при Недаді (в Паннонії). Середньодунайські землі перейшли в руки германців. Остаточно гунська держава зникла під натиском інших кочових народів, що прийшли з Азії. Частина гунів осіла на правому березі Дунаю в східноримських провінціях, а друга пішла назад за Дунай у чорноморські степи.

¹ И. Сталин, Марксизм и национально-колониальный вопрос, Партиздат, 1935, с. 4.

II

Східні слов'яни і їх розселення

6. СЛОВ'ЯНИ

Слов'яни, яких грецькі й римські письменники I і II століття нашої ери називали загальним ім'ям венедів, жили з незапам'ятних часів в Європі, займаючи широкі простори.

Вони заселяли частину басейну Вісли, Карпатські гори, басейн Прип'яті, Середній Дніпро, пониззя Березини, верхів'я Дністра й Південного Буга. На півночі вони межували з литовцями й фінами, а на півдні доходили до меж причорноморських степів.

В III—IV століттях вони почали пересуватись на захід і на південь, стикаючися з германськими та іншими племенами.

Після розгрому готів гунами, а далі після падіння гунської держави слов'яни, поширюючи свою колонізацію, поступово просунулись на Нижній Дунай і до Чорного моря.

Починаючи з другої половини V століття, вони розселялись на Балканському півострові й території Паннонії, до Адриатичного моря і до Альп; за вказівкою Енгельса, слов'янам здавна належала „вся східна половина Германії до Ельби, Заали й Богемського лісу“¹. Вони швидко просувались також у південно-східному напрямі вниз по Дніпру і в північно-східному — до басейну Волги, куди ще багато раніш заходили окремі слов'янські поселення. Тут вони межували з приволзькими племенами — предками сучасних марі, мордві та інших народів.

¹ Маркс и Энгельс, Сочинения, т. VI, с. 57. Починаючи з IX ст., ці землі були вдвойовані у слов'ян германцями.

✓ 7. АНТИ—СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ, ЇХ РОЗСЕЛЕННЯ В VI—VIII СТ. СТ. І ВЗАЄМВІДНОШЕННЯ З СУСІДНИМИ НАРОДАМИ

На VI століття у слов'ян-венедів оформились дві вітки—західна і східна. Історик Йордан¹ називав першу слов'янами, а другу антами. Назву антів Йордан уперше згадує, розповідаючи про війни IV століття, коли анти воювали з готським королем Вінітаром. У VI столітті, за Йорданом, „численний народ венедський сидить на північних схилах Карпат, від верхів'я Вісли на незмірних просторах, поділяючись на слов'ян і антів; слов'яни сидять по Дунаю від міста Новіодунум і Мурсійського озера до Дністра і на північ до Вісли, анти ж—над вигином Чорного моря від Дністра до Дніпра“.

За даними візантійського історика Прокопія², анти займали на сході простори до самого Дона. Таким чином, їм удалось до кінця VI століття колонізувати, крім раніш зайнятих частин території України, також південні степові простори її між Дністром і Дніпром.

Східним слов'янам з перших же кроків їх довгочасного розселення на нашій території довелося стикнутися з іншими сусідніми племенами, а також і з Візантією. Ці відносини раз-у-раз набирали форми жорстоких збройних сутичок, нападів, взаємного знищення, завоювань, підкорення. З свого боку з Азії, як і раніш, продовжували майже безперервно вторгатися в чорноморські степи нові й нові орди кочовників, що намагалися відтиснути звідси слов'янську колонізацію, знищити її.

Серед безупинних воєн, сутичок і переміщень на території теперішньої України величезних людських мас поступово прокладав собі шлях, виходив на перший план процес осідання на землю східних слов'ян, що переходили до землеробства як основного заняття. Цей процес став вихідним пунктом усього дальшого історичного розвитку, бо він привів до оформлення східно-слов'янських племен—родо-

¹ Йордан (народився коло 500 року) родом алан. Його історія готів (551 р.) являє собою також одне з основних джерел історії слов'ян.

² Прокопій (народився в кінці V ст., умер у 60-х роках VI століття) написав приблизно в половині VI ст. історію воєн Візантії з персами, вандалами й готами в 8 книгах.

начальників великих народів російського, українського й білоруського.

Протягом VI—VII століть східним слов'янам довелося стикатися з багатою й культурною державою Візантією, болгарами, аварами й хазарами. Візантія (Східна римська імперія) виникла в результаті розпаду Римської імперії на дві частини. В кінці IV і на початку V століття в Західній імперії почав правити імператор Гонорій (395—423 р.), а в Східній — Аркадій (395—408 р.р.), якого й треба вважати першим візантійським імператором. Візантія володіла Балканським півостровом, Малою Азією, островами Егейського моря, Сірійським узбережжям і Єгиптом. У VI столітті під її протекторат перейшов також і Боспор. У Пантікапеї та інших кримських містах був поставлений візантійський гарнізон і поновлені укріплення.

З кінця V століття на історичну сцену виступила нова, досі невідома кочова тюркська група — болгари, які до розгрому держави Аттили, очевидно, підлягали йому. У візантійських письменників (Прокопія та ін.) болгари виступають під старою назвою гунів. Головних болгарських орд було дві: одна займала простір на схід від Азовського моря в басейні р. Кубані — це були утургури або бургари (тобто болгари); друга — кутургури — кочували в степах між Доном і Дніпром.

Увесь кінець V і перша половина VI століття були наповнені постійними нападами слов'ян, що поширювали свою колонізацію, в союзі з болгарами на візантійські землі. За словами Прокопія, з 527 р. „гуни (тобто болгари), слов'яни і анти майже щороку страшенно спустошували Іллірію і всю Фракію, всі землі від Іонійського моря до передмість Константинополя, Елладу і Херсонес“. Відзначено також напад слов'ян на Візантію в 551 р. і, нарешті, в 559 р., коли слов'яни разом з болгарами обложили Константинополь. Але іноді східні й західні слов'яни виступали на боці Візантії і деякі з них навіть діставали там вищі військові посади.

На середину VI ст. в рівнинах східної Європи з'явилася нова хвиля тюркських кочових племен — аварів (їх наш літопис називає обрами), які відступали на захід під тиском інших орд. В 560 р.р. авари проникли в степову частину

території України, розбивши перед тим східну болгарську орду, що відступила кінець-кінцем на північ — на середню Волгу й Нижню Каму. Після цього авари уклали союз з кутургурами¹. Візантія вирішила використати аварів як союзника в своїй боротьбі з слов'янами і уклала угоду з аварами проти антів. Авари перемогли східних слов'ян, спустили їхні землі і примусили платити данину.

Під тиском аварів східні слов'яни з кінця VI ст. змушені були відійти з Причорномор'я і об'єднатись на тісному просторі між Дністром і середньою течією Дніпра. Тут вони жили всі разом протягом досить довгого часу, підлягаючи аварам, що підкорили їх.

Завоювавши східних слов'ян, авари вже в 560 роках з'явилися в Придунайських степах, просуваючись уверх за течією Дунаю.

На протязі кількох дальших десятиліть аварам удалось міцно затвердитись на Дунаї, завоювати дунайських слов'ян і заснувати тут центр своєї держави — каганату з столицею Сірмією².

В результаті воєн аварів з Візантією, в яких на боці аварів бились західні, а на боці Візантії — східні слов'яни, що перейшли на її бік, і після повстань слов'ян, аварська могутність на кінець VIII ст. була зламана. Ніяких відомостей про суспільний і державний лад аварів не збереглося. Треба думати, що цей лад в усіх своїх основних рисах був подібний до ладу гунів часів Аттіли. На місце аварів з сходу прийшли нові кочовники — угри.

Користуючись ослабленням аварів, їх колишні союзники болгари-кутургури почали просуватися на захід. Вже в 670-х роках вони захопили землі між нижньою течією Дунаю і Балканами, завоювали під керівництвом свого хана Ісперіха окремі племена слов'ян і почали довгі війни з Візантією. Заснувавши на слов'янських землях своє царство, болгари через кілька поколінь злилися з слов'янами,

¹ Більша частина болгар переселилась на нижню течію Дністра, Дунаю і Прута, а частина залишилась на старих кочовищах між гирлами Кубані, Дона і Дніпра.

² Про підкорення дунайських слов'ян аварами Маркс і Енгельс пишуть: „На півдні німці знайшли слов'янські племена вже розпорощеними. Про це подбали не-слов'янські авари, що окупували місцевість, згодом населену мадьярами“ (Маркс и Енгельс, Сочинения, т. VII, с. 211).

що переходили до осілого землеробства, і сприйняли їхню культуру.

Тим часом слов'яни зайняли Балкани, просунулись у Малу Азію, зіткнувшись на заході з германцями, і розпочали довгий ряд воєн з ними.

З розгромом гунів, а далі з відходом на північ і на захід головної маси болгарських орд, уже з VI ст. Придоння, західний берег Каспійського моря і середню течію Волги зайняло нове об'єднання різних тюркських і тюрксько-фінських орд — хазари. На кінець VI століття до хазарських орд були приєднані рештки болгар, що кочували в Приазов'ї. Протягом VI — VIII ст. ст. хазари провадили постійні війни з Іраном і Арабським халіфатом на Закавказзі, причому вони майже завжди виступали в союзі з Візантією. На кінець VII ст. хазари підкорили собі Пантікапей і Фанагорію. Приблизно на цей же час вони завоювали і східних слов'ян, обклавши їх даниною.

В VIII ст. Хазарська держава вже поширювала свою владу на землі від Каспійського моря до берегів Дністра і від Чорного моря до берегів Оки і Ками. Хазарські володіння лежали на Волзькому торговельному шляху, який існував з незапам'ятних часів і був відомий ще задовго до нашої ери. Торгівля тут дійшла великого розвитку в VII — IX століттях. Вона була зв'язана з ростом в цей час Хазарії і затвердженням арабів у північному Ірані, Вірменії, Грузії, на узбережжі Каспійського моря і в Середній Азії. Волзький шлях був найголовнішою артерією, що зв'язувала насамперед торговельними зв'язками землі хазар і Арабського халіфату. Крім того, через Волгу араби торгували з Прибалтикою, де головним торговельним центром був острів Готланд, звідки йшли торговельні шляхи в західноєвропейські країни.

На південному кінці Волзького шляху стояла столиця Хазарії Ітіль (біля теперішньої Астрахані), розташована близько гирла Волги. Ітіль швидко став величезним торговельним центром, де сходилось не менш як вісім караванних шляхів і провадилась широка ярмаркова торгівля. Сила купців привозили сюди з Арабського халіфату тканини, посуд, ювелірні вироби, взагалі речі розкоші. В арабські землі з Ітіля везли хутра, рабів, а також хліб, мед, віск, шкіри. Все це

обмінювали у слов'ян та інших народів, що жили по Камі, Волзі, Оці й Уралу, а також у народів Скандинавії й Західної Європи. Про широту арабської торгівлі свідчить сила арабських монет — золотих динарів і срібних диргем, знайдених на прилежній до Волзького шляху території.

Хоч у торгівлю з арабами й хазарами була втягнута переважно північно-східна частина європейської рівнини, торгівля ця захоплювала в VII—VIII ст. ст. і Наддніпров'я, причому вже тоді Дніпро являв для неї водний шлях. Але через те, що слов'янська колонізація й осідання східних слов'ян на землю ще не закінчились, їхні зовнішні торговельні зв'язки були слабкі, територія України була ще недосить втягнута в світову східну торгівлю того часу. Тому Дніпро ще не висунувся на перше місце як головний торговельний шлях, що сполучав Прибалтику з Чорним морем і Візантією. Ці зв'язки здійснювались тоді також по Волзі, яка в середній своїй течії через свої притоки сполучалася з Доном, а звідти з Чорним морем.

Хазарія в VII — VIII ст. ст. була державою з напівпатріархальною, напівфеодальною організацією. На чолі Хазарії стояв цар — хакан, що являв собою священну особу і якому віддавали божеську шану. Але фактично вся влада була зосереджена в руках його намісника — бека, представника хазарської аристократії. Бек стояв на чолі суду і війська Хазарії. Окремими краями управляли особні намісники — тудуни.

Населення Хазарії потроху осідало на землю, і, крім кочового скотарства, частина жителів займалась землеробством, городництвом і виноградництвом. Хазарська людина була оподаткована безпосередніми й посередніми податками, а підвладні хазарам народи платили їм данину. Хазарська знать — тархани, в руках яких почала концентруватися земля, були вільні від податків і зобов'язані перед хаканом як васали тільки військовою службою.

Міжнародна торгівля, що грала в Хазарії величезну роль, накладала відбиток на всі форми її життя. В Ітілі було 7 суддів для представників різних релігій і народів¹; там існували поруч найрізноманітніші релігії, хоч як офіційна була прийнята кінець-кінцем іудейська.

¹ Два для мусульман, два для християн, два для євреїв і один для поган,

Для східних слов'ян Хазарія, що підкорила їх собі, відіграла деяку позитивну роль тим, що стала на протязі майже трьох століть (VII — IX ст. ст.) заслоною між слов'янами й азійськими кочовниками, не допускаючи останніх у прикаспійські і чорноморські степи.

Затримане аварами дальше розселення східних слов'ян поновилося з особливою силою в VII — VIII ст. ст., в часи занепаду аварської держави і розквіту Хазарії. З території між Наддністров'ям і середньою течією Дніпра, де східні слов'яни перебували в VII ст., вони в VII і особливо VIII століттях просуваються на північний схід і південний схід. Слов'янські племена розселяються в цьому напрямку на величезних просторах.

Відомо, що басейн Ільменського озера, рік Волхова й Ловати був зайнятий словенами або ільменськими слов'янами; верхів'я Дніпра, Західної Двіни й Волги займали кривичі; на верхів'ях Оки та її верхніх притоках сиділи вятичі. Ільменські слов'яни й кривичі межували на заході з литовськими племенами. Крім того, кривичам, а особливо вятичам довелось увесь час стикатися в процесі свого розселення на вказаній території з іншими племенами (весь, меря, мурома), що здавна заселявали ці землі.

Землі між Прип'яттю й Двіною заселили дреговичі, а в басейні р. Сожа розмістились радимичі. Середню течію Дніпра на південь від гирла Десни займали поляни. На схід від Дніпра, займаючи весь басейн р. Десни, жили сіверяни.

На захід від полян по течії річки Прип'яті розселились деревляни, на Нижньому Дністрі до дельти Дунаю — уличі і їх сусіди тиверці, північні межі яких доходили до полян, а південні до моря. Територію Волині й Передкарпаття заселяли волиняни (або бужани чи дуліби) і білі хорвати.

У VIII ст. межі східнослов'янської колонізації доходили на північному сході до володінь камських болгар, що мали в цей час на Нижній Камі й Середній Волзі державу, подібну до Хазарської, а на південному сході, як і в VI ст., — до Дона. Східнослов'янські племена сягали на заході до басейнів Буга і Сяна, доходячи до Вісли. Тут вони стикалися з західнослов'янською колонізацією південних схи-

лів Карпат і заходили на територію Угорщини, Молдаві і на Нижній Дунай.

Загалом, як каже Маркс, „на час своєї першої появи на історичному горизонті їх (слов'ян — Ф. Я.) батьківщиною була місцевість, розташована коло витоку і верхів'їв Волги та її приток, Дніпра, Дона й Північної Двіни¹.”

8. ПАТРІАРХАТ У СХІДНИХ СЛОВ'ЯН. ГОСПОДАРСТВО СЛОВ'ЯН. ЗАРОДЖЕННЯ ПАТРІАРХАЛЬНОГО РАБСТВА І КЛАСІВ

Східні слов'яни на світанку їх історії (в VI — VIII ст. ст.) жили патріархальним ладом, батьківським родом. Кожний окремих рід являв собою незалежний від інших осередок — домову громаду, що складалася з кількох парних родин і охоплювала до кількох десятків чоловіка.

Дані археології, мовознавства, писемні джерела і, нарешті, релігійні уявлення східних слов'ян свідчать про те, що вони ставали насамперед землеробами. Їм були відомі всі головні хлібні злаки — жито, пшениця, просо, ячмінь і овес. Землю в VI — VIII ст. ст. слов'яни обробляли мотикою, кривим суком або дерев'яною сохою і переходили до орного землеробства, починаючи поступово застосовувати плуг з залізним наральником і тяглову силу худоби. В лісових місцевостях було поширене підсічне землеробство, а в степових — переліжне. Хліб знімали залізним серпом, косою і збирали його граблями. Крім хлібних злаків, обробляли льон, коноплі, розводили горох, цибулю, часник і мак. Зерно молотили й мололи ручними жорнами; муку просівали крізь сито або решето і вміли пекти хліб.

Крім землеробства, у слов'ян першорядну роль грало осіле скотарство, до якого вони перейшли ще в доісторичні часи. З свійських тварин у них були: бик, віл, корова, баран, свиня, кінь. Від скоту одержували м'ясо, шерсть, шкіру, молоко, сир і масло. З свійської птиці найраніше була відома курка.

У слов'ян, особливо жителів лісових місцевостей, було поширене полювання на звіря — бобрів, соболів, лисиць, білок, лосів, ведмедів, кабанів тощо; питома вага

¹ К. Маркс. Таємна дипломатія XVIII ст.

полювання в господарстві була тут багато вища, ніж у лісостепу. В лісах було також широко розвинуте бортникування — добування меду і воску диких бджіл. Певну роль у господарстві грало рибальство — рибу ловили вудкою або сітями з ладді (човна).

Слов'яни знали ганчарне виробництво. Їм, відмінно від попередніх епох, було вже відомо ганчарне коло, але частину посуду й далі ліпили просто руками. Крім того, був дуже поширений дерев'яний посуд. Знали слов'яни й ткацтво — ткали полотно й грубе сукно. Розкопи дають рештки різних шерстяних, лляних і конопляних тканин (полотна). З них, а також з хутра й шкіри шили одяг — штани, сорочки, кожухи, пояси, плащі, чоботи, шапки.

Слов'янам було також відоме топлення руди і здобування заліза в сиродутних горнах. Але залізні знаряддя в них були порівнюючи рідкі, і вони широко користувались знаряддями дерев'яними, кістяними й кам'яними. Жили слов'яни в дерев'яних обмазаних глиною житлах, далеко розкиданих одне від одного.

Патріархальні домові громади звались у слов'ян „верв“; вони існували аж до новішого часу в Сербії, Болгарії („задруга“) і Росії. Східнослов'янська верв і південнослов'янська задруга були організовані однаково. Енгельс давав таку характеристику задруги: „Південнослов'янська задруга являє собою найкращий живий зразок такої (тобто патріархальної—Ф. Я.) родинної громади. Вона охоплює кілька поколінь потомків одного батька разом з їх жінками, при чому всі вони живуть на одному дворі, спільно обробляють свої поля, харчуються і одягаються з спільних запасів і спільно володіють лишком доходу. Громада перебуває під вищим управлінням домохазяїна (домачин), який репрезентує її зовні, має право відчужувати дрібніші речі, веде касу і несе відповідальність як за неї, так і за правильний хід усього господарства. Його обирають і він не обов'язково повинен бути найстаршим з членів громади. Жінками і їх роботою керує домохазяйка (домачиця), якою звичайно буває дружина домачина. Вона також грає важливу, часто вирішальну роль при виборі чоловіків для дівчат громади. Але вища влада в громаді зосереджена в родинній раді, в зборах усіх дорослих членів, як жінок, так

і чоловіків. Перед цими зборами звітується домохазяїн, вони ухвалюють остаточні рішення, чинять суд над членами, ухвалюють постанови про значні купівлі і продажі, а саме землі тощо¹.

Так само, як і задруга, була побудована патріархальна домова громада в східних слов'ян у VI—VIII ст. ст., коли відкинути операції, зв'язані з спільною касою, купівлею й продажем землі тощо, які виникли вже пізніше, коли на життя домової громади, задруги, впливало грошове господарство.

Всередині кожного роду був найтісніший зв'язок між його окремими членами. Життям родового осередку керували збори всіх членів роду — віче. „Слов'яни і анти не підлягають одній людині, але здавна живуть у демократії; тому про все, що для них корисне чи шкідливе, вони міркують разом“ (Прокопій). На чолі родів і вічових зборів стояли старійшини, що керували справами роду.

Роди, що відділялись один від одного в міру приросту населення, жили звичайно самостійно. Рахували споріднення в родових слов'янських осередках по батьківській лінії, і всі члени роду були зв'язані між собою кривним спорідненням. Необхідність для членів роду триматися разом викликала спільною господарською діяльністю домової громади і разом з кривними зв'язками міцно прив'язувала окрему особу до її роду. Це було тим потрібніше, що за межами роду відносини з сусідами завжди могли стати відверто ворожими, при чому за образу, завдану членові роду чужорідцями, треба було мститись. Звичай кровавої помсти був основною формою розв'язання сутичок, що виникали між членами окремих родів; це відзначають у вигляді решток пізніші пам'ятки — „Начальний літопис“ і „Руська Правда“.

Про незгоди і збройні сутички між слов'янськими родами говорить Маврікій², відзначаючи, що в слов'ян і анти багато „рексів“ (воєначальників, князків), які звичайно не живуть між собою в згоді. Це давало змогу ворогам слов'ян, зокрема Візантії, нерідко притягати на свій бік частину їх або розпалювати між ними міжусобну війну. „В них багато начальників. А що серед них буває багато чвар і мало згоди — каже Маврікій, — то слід деяких

¹ Енгельс, Происхождение семьи..., с. 80—81.

² Візантійський імператор VI ст.

з них притягти до себе словами або дарами, особливо тих, які ближче живуть до кордону (Візантії), і боротися з іншими, не допускаючи, щоб вони всі об'єдналися і підкорились загальній владі“.

У результаті росту населення і дальшого розселення по величезній території, анти дробилися на чимраз більше число домових громад — вервей. Одночасно з процесом розростання і виділення з родових домових громад нових родових осередків ішов також процес об'єднання — в окремі племена — тих кількісно зростаючих осередків, які були зв'язані між собою найближчим спорідненням, воєнними союзами, обміном, що почався. Свідчення про союз антських родів ми знаходимо в Йордана. Він повідомляє, що в IV ст. під час війни антів з остготами останні взяли в полон „короля антів Божа з синами і сімдесятьма старійшинами“. Новоутворені племена нерідко й далі звалися старим ім'ям начальника роду, від якого пішло плем'я, додаючи до нього „ичі“, наприклад, дреговичі, вятчичі, кривичі.

Про це розчленування племен на роди і походження нових племінних утворів Енгельс пише: „Плем'я поділилось на кілька родів, найчастіше на два; ці первинні роди розпадаються кожний, у міру росту населення, на кілька вторинних родів, у відношенні до яких первинний рід є фратрією; саме плем'я розколюється на кілька племен, у кожному з яких ми здебільшого знову зустрічаємо передніші роди; союз об'єднує, принаймні в окремих випадках, споріднені племена. Ця проста організація цілком відповідає суспільним умовам, які породили її“¹.

Входячи в плем'я, рід не втрачав своєї самостійності й сам провадив усі свої справи. Разом з тим племена, об'єднуючи роди, мали звичайно свою територію, свою говірку, більш-менш відмінну від говірок інших племен, мали спільних старійшин і воєначальників, спільну племінну раду — віче, що вирішувало справи війни й миру, а також спільну релігію.

Постійні війни приводили до того, що все доросле чоловіче населення кожного слов'янського роду являло собою збройний загін. Слов'яни були озброєні списами й стрілами з металічними наконечниками, ножами, мечами, сокирами, пращами. За свідченнями візантійських істориків, які під-

¹ Енгельс, Происхождение семьи..., с. 187.

креслювали войовничість, мужність і хоробрість слов'ян, останні йшли на бій з невеликими щитами, списами й луками, без броні.

Для охорони своїх жител від нападу слов'янські роди дуже часто оточували свою садибу кільцевим земляним валом з дерев'яною огорожею на ньому. Так виникали численні городища, яких на Україні знайдено понад тисячу. Деякі з цих укріплень, завдяки зручному географічному положенню, в міру розвитку обміну між родами і племенами, вже тоді ставали їх торговельними центрами з порівнюючи великим населенням. Пізніше з них розвинулись великі міста, що сприяли дальшому підсиленню внутрішньо-племінних, а також і територіальних зв'язків. Так виник, за літописним переказом, Київ, збудований на правому високому березі Дніпра одним з родів полянського племені. „И быша 3 брата — говорить літопис — единому имя Кий, а другому Щек, а третьему Хорив и сестра их Лыбедь. И сядяше Кий на горе, где ныне увоз Боричев, а Щек сядяше на горе, где ныне зовется Щековица, а Хорив на третьей горе, отнюду-же прозвася Хоривица; створиша городок во имя брата их старейшего, и наркоша и Киев. И бяше около города лес и бор велики, бяху ловяще зверье“¹. Таким способом виникли і інші міські центри східних слов'ян — Чернігів, Любеч, Полоцьк, Іскоростень, Новгород та ін.

Ріст у слов'ян виробничих сил, заселення все нових просторів з різними географічними умовами, ріст обміну — все це зробило на VII—VIII ст.ст. „робочу силу людини здатною виробляти більшу кількість продуктів, ніж це було необхідно для підтримання її“².

В наслідок цього в слов'ян виникає приватна власність, спочатку на речі особистого вжитку — одяг, прикраси, а з часом на худобу, яка перебуває „в окремому володінні голів родин“³. Худоба, призначена для обміну, стає у слов'ян початковою формою грошей, про що виразно свідчить давньо-слов'янська мова, в якій слово „скот“ означало не тільки свійських тварин, а й майно і гроші.

¹ Летопись по Ипатскому списку СПб, 1871, с. 5. За другою версією, Київ виник на місці перевозу через Дніпро і був названий ім'ям перевізника Кия.

² Энгельс, Происхождение семьи..., с. 190.

³ Там же, с. 76.

Все це „збільшувало щоденну кількість праці, що припадала на кожного члена роду, домової громади або окремої родини“, ¹ і вело до появи рабів, якими ставали в слов'ян (як і в інших народів, наприклад, скіфів) перш за все военнополонені.

Рабство в слов'ян у VI—VIII ст. ст. мало порівнюючи м'які, патріархальні форми, бо великої потреби в додатковій робочій силі ще не було. Раб входив у склад роду, працював разом з його членами і після певного строку ставав вільним. „Тих, хто перебуває в них у полоні, вони не тримають у рабстві безстрошно, як інші народи — пише Маврікій, — але обмежують їх рабство певним строком, після чого відпускають їх, якщо вони хочуть, за певну винагороду, в їхню землю, абож дозволяють їм оселитися з ними, але вже як вільним людям і друзям“.

Не зважаючи на зародження приватної власності й рабства, що почали розкладати комуністичну громаду в слов'ян, слов'яни все ще продовжували жити в основному родовим ладом, об'єднуючись у племена і не виходячи в своїх діяннях, переживаннях, побуті, віруваннях за межі роду і племені. „Все, що стояло поза племенем, стояло поза правом. При відсутності певного мирного договору панувала війна між племенами, і цю війну провадили з жорстокістю, що відрізняє людину від інших тварин...Плем'я лишалося границею людини як щодо чужака з чужого племені, так і щодо самого себе: плем'я, рід і їх установи були священні й недоторкані, були вищою силою, даною від природи, якій окрема особа лишалась безперечно підпорядкованою в своїх почуттях, думках і вчинках“ ².

9. ПОБУТ І РЕЛІГІЯ СЛОВ'ЯН

Родово-племінний лад зумовлював побутові форми й релігійні уявлення східних слов'ян. Оскільки самі східні слов'яни VI—VIII ст. ст. не знали писемності, ці відомості дійшли до нас у творах Прокопія й Маврікія, а також у Літопису (XI ст.), при чому в ньому багато побутових рис виступають уже лише в формі пережитків старовини.

¹ Енгельс. Происхождение семьи..., с. 190.

² Там же, сс. 121—122.

Вказуючи на суворе й відстале порівнюючи з Візантією життя слов'ян, Прокопій каже, що „підступності або лукавства в них зовсім мало“. Маврікій підкреслює їх фізичну витривалість і звичку до тяжких кліматичних умов, а також їх свободолюбство; вони „живуть вільно і не дають нікому поневолити себе або підкорити“, каже він. Слов'яни були дуже гостинні. За словами Маврікія, „до тих, хто приходить до них і користується гостинністю, вони ставляться ласкаво і по-приятельському, радо зустрічають їх і проводять потім від місця до місця, охороняючи тих, хто потребує цього. Якщо буде гостеві якась шкода з вини хазяїна через його недбалість, то той, хто йому довірив гостя, починає проти нього війну і вважає своїм священним обов'язком помститися за гостя“.

В основі релігійних вірувань слов'ян, як раніш у скіфів, лежало обоження сил природи через уподібнення їх собі. Це був, як відомо, вже другий ступінь у розвитку релігії.

Надзвичайно цінне свідчення про релігію слов'ян, де підкреслено якраз обоження ними природних сил, залишив Прокопій. Він пише: „Єдиного бога, громовержця, визнають вони владарем усього світу і в жертву йому приносять биків і всяких священних тварин. Долі вони зовсім не знають і не приписують їй ніякого впливу на людей... поклоняються також рікам і німфам і іншим божествам і всім їм приносять жертви; при цих жертвуваннях ворожать“.

Головний бог слов'ян, „бог громовержець“, звався Перун (від пьрати — бити); далі йшли боги Сварог, Даждьбог, Велес, що уособлювали сонце як небесне світило і як творчу силу природи, основне джерело всього життя на землі, і бог вогню Сварожич. Пізніше Велес став богом-оборонцем стад — „скотьим богом“. Генеалогія і персоніфікація слов'янських божеств були розвинуті надзвичайно слабо (крім, наприклад, Даждьбог — син Сварога). Таким чином, слов'янська релігія, що в VI ст. вже перейшла до уособлення сил природи, разом з тим ще далеко не цілком утратила риси свого початкового етапу — безпосереднього обоження сил і явищ природи — води, лісу, гір тощо.

Вищим богам і насамперед Перунові ставили дерев'яних ідолів, перед якими, як і в лісах перед священними дубами, приносили жертви, іноді людські. Храмів і касти жерців

у слов'ян не було, а існували тільки волхви — радники в релігійних питаннях; вони одночасно були ворожбитами й віщунами майбутнього.

Слов'яни вірили в загробне життя. Мерця ховали разом з речами, як і в найдавніші часи. В деяких місцевостях (у сіверян, радимичів, вятичів і кривичів) покійників спалювали, а в деяких (у полян, деревлян, дреговичів, почасти в сіверян) ховали в землі. Слов'яни шанували своїх предків (домових) і вірили, що мерці можуть з'являтися серед живих, наприклад, під час свят і грищ, і що людська душа може перейти в рослину або звіря.

У слов'ян існував ряд свят. Всі вони були зв'язані з сільськогосподарським роком — збільшенням і зменшенням дня, змінами пір року і з пристосованими до них сільськими роботами. Зимом після найкоротшого дня в році, серед снопів, перед купою хлібів святкували початок нового сонячного року — коляду, ворожачи ввечері цього дня про врожай і приплід на майбутній рік. Перед наближенням весни святкували проводи зими, спалюючи солом'яне опудало, яке уособлювало зиму. На початку весни справляли радуницю. В це свято на вкритих зеленню горбах („красна гірка“) водили танки, співали, укладали шлюбів, „умикаючи“ дівчат. „И схожахуся на игрища — говорить про це літопис — на плясанья и на вся бесовьскыя песни, и ту умыкаху жены себе, с нею же кто свещевашеся; имяхуть же по две и по три жены“¹. Цей звичай „умикання“, тобто крадіжки дівчат під час свят, відзначений і засуджений Початковим літописом як поганський пережиток, існував у VI—VIII ст. ст. у повній силі.

Літній поворот сонця, час найбільшого розквіту природи, слов'яни відзначали святом Купали, вірячи, що в ніч проти Купали земля відкриває свої таємниці, розцвітає папороть тощо. Під час цього свята молодь, прикрасившись вінками й гірляндами, водила танки навколо вогнища або зеленої гілки, скакала через кострища.

Всі ці релігійні вірування й звичаї в формі пережитків, що більше чи менше збереглись, існували і в дальші епохи, перемішуючися з християнством і нерідко підпорядковуючи собі християнські обряди й свята.

¹ Ипат., с. 8.

III

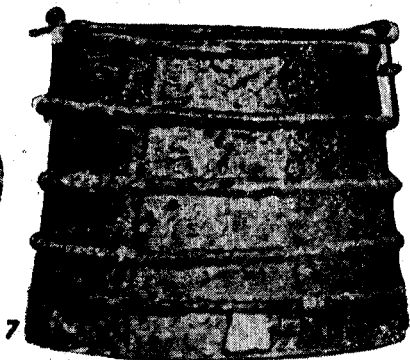
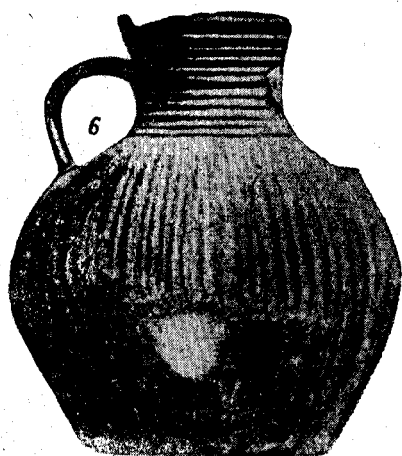
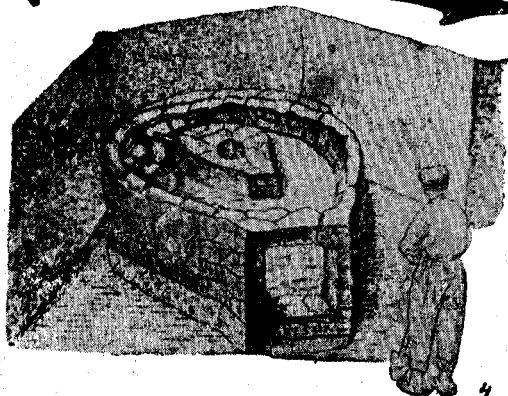
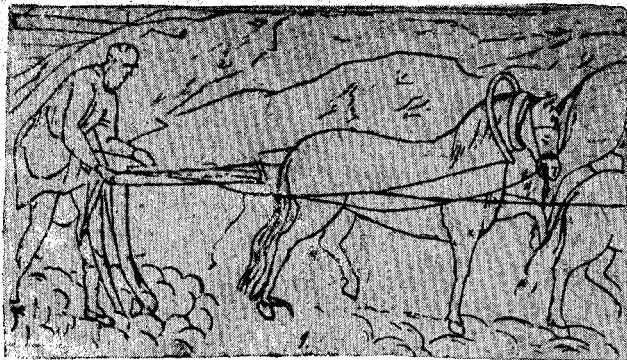
Київська держава від IX до початку XI ст.

✓ 10. ВИНИКНЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Зародження держави у східних слов'ян. В VIII і особливо в IX ст. в східних слов'ян далі розвивалися виробничі сили: в сільському господарстві, поруч з дерев'яними, кам'яними й кістяними знаряддями, чимраз ширше застосовували знаряддя залізні — наральник, сокиру, серп тощо. „Залізо — писав Енгельс — створило оброблення землі на великих ділянках, зробило можливим перетворення в ріллю широких лісових просторів; воно дало ремісникові знаряддя такої твердості й гостроти, яким не міг протистояти жоден камінь, жоден з відомих тоді металів“¹. Ускладнилась техніка оброблення полів. Ручну мотику витискали соха й плуг, для роботи якими застосовували силу тварини — коня й вола. На зміну мотичному землеробству йшло землеробство орне з більш постійним і продуктивнішим використанням засіваних полів.

Ріст виробничих сил, а також ріст населення зумовлювали постійнішу осілість, ущільнення людності. Треба думати, що вже на IX ст. великі родинні громади — верви — жили одна близько одної, утворюючи села. Це було початком заміни родових громадських зв'язків територіальними, хоч ще довго і в територіальних організаціях родові зв'язки грали значну роль. Сільські громади спочатку утворювалися з кількох вервей, які жили в одному селі і які почали включати з часом в свій склад і не родичів. Поступово в сільській громаді чимраз більшого значення набували вже не родові кровні, а територіальні зв'язки. При цьому як власник землі виступала уже не верв, а сільська

¹ Енгельс. Происхождение семьи..., с. 192.

Знаряддя виробництва і речі хатнього вжитку у слов'ян
1. Соха. 2. Ножиці. 3. Тризуб. 4. Ганчарська піч. 5. Тигль (ливарська форма). 6. Посуд з глини. 7. Дерев'яне відро.

громада. Вона періодично розподіляла землю на тимчасове користування вервей. Одночасно розвивалась приватна власність на засоби й знаряддя виробництва — насамперед на тяглову силу, робочу худобу, а потім і на землю, які захоплювали в свої руки в першу чергу родові і племінні старійшини й вожді.

Крім того, під час періодичних переділів земельних ділянок окремим родинним громадам припадали кращі землі. Між патріархальними родинами росла майнова нерівність. З'явилась потреба в ширшому застосуванні рабської праці, особливо в багатших родинах, а це тягло за собою збільшення числа рабів і підсилення експлуатації їх проти попередніх століть; коли рабство мало порівнюючи легкі, патріархальні форми.

Окремі верві, а особливо родини племінних старійшин і вождів, прибираючи до своїх рук великі стада худоби, збираючи кращі врожаї з кращих ділянок землі і концентруючи велику частину рабів, нагромаджували багатства і поступово перетворювались у родову й племінну знать, підкоряючи собі потроху слабші верві в племені. Ця родова й племінна знать виділилась у слов'ян на IX ст. під назвою „кращих людей“, „кращих мужів“, бояр. Найбагатші і найзнатніші родові й племінні вожді і старійшини називались князями. Нагромаджені багатства ця знать починала передавати спадково членам своїх родин. При цьому ці патріархальні родини значно раніш ніж інші почали розпадатись і перетворюватись в індивідуальні. Приватна власність на засоби й знаряддя виробництва була, як каже Енгельс, „джерелом класових суперечностей і важелем, руйнуючим стару громаду“¹.

Класову диференціацію слов'ян прискорювали постійні війни. Ріст і ущільнення населення приводили до того, що всі найзручніші для землеробства, скотарства й полювання місця були зайняті, а це знову таки вело до збройних сутичок між родами і племенами за кращі ділянки землі. Крім того, слов'яни провадили постійні війни з іншими народами й державами. „Війна і організація для війни стають тепер регулярними функціями народного життя“². Війни

¹ Маркс и Энгельс, Сочинения, т. XXVII, с. 372.

Энгельс, Происхождение семьи..., с. 193.

сприяли виділенню в родах і племенах військових дружин і зміцнили владу їх воєначальників.

Значна частина майна і воєнополонених, захоплених племенем на війні, переходили у власність воєначальника, князя і його наближених дружинників, і це підсилювало їх економічну міць.

Щоб зберегти свої зростаючі багатства, родова і племінна знать намагалась утримати владу в роді й племені в руках своєї родини. Правлячий клас, що формується, починає підкоряти своєму керівництву народне самоврядування — віче і дедалі частіше заміняти його нарадами знаті, що складалася з князів, бояр, старійшин і „кращих мужів“.

Ростуча знать, спираючись на залежні від неї військові дружини, починає захоплювати владу і передавати її спадково.

„Грабіжницькі війни — писав Енгельс — підсилюють владу верховного воєначальника, рівно як і другорядних вождів; звичайні вибори його наступників з тої самої родини переходять потроху, особливо з часу встановлення батьківського права, в спадкову владу, яка спочатку терпиться, далі вимагається і, нарешті узурпується, закладаються основи спадкової монархії і спадкового дворянства“¹.

Тому з маси родових патріархальних родин починала виділятися родова і племінна аристократія, в руках якої зосереджувались раби. У слов'ян розвивався перший поділ на класи — рабовласників і рабів.

Ленін каже про це: „Рабовласники і раби — перший великий поділ на класи. Перша група володіла не тільки всіма засобами виробництва — землею, знаряддям, хоч би які примітивні вони тоді були, але вона володіла також і людьми. Ця група називалась рабовласниками, а ті, хто працював і віддавав труд іншим, називались рабами“².

Але цей „перший великий поділ суспільства на два класи — панів і рабів, експлуататорів і експлуатованих“³ не привів у східних слов'ян до розвитку рабовласницької соціально-економічної формації. Поруч з рабами

¹ Енгельс, Происхождение семьи..., с. 194.

² Ленин, Сочинения, т. XXIV, с. 366.

³ Энгельс, Происхождение семьи..., с. 190.

князі й бояри все більше користувалися працею вільних, але збіднілих членів патріархальних родин. Ці люди мусли позичати у бояр і князів знаряддя праці, худобу, нарешті, гроші і за це працювати в їх господарстві і віддавати частину врожаю. Це створювало передумови для зародження й розвитку феодальної експлуатації і феодального устрою.

Процес виділення в родах багаті землевласницької верхівки проходив у різних слов'янських племен неоднаково швидко. Поляни, сіверяни, деревляни, волиняни займали місцевості з більш сприятливими природно-географічними умовами; у них раніш виник обмін між окремими родами і зносини з культурнішими народами — греками й хазарами. Тому на IX ст. розклад родових відносин у них зайшов далі, ніж у інших східних слов'ян. У цих племен в IX ст. створилися початкові державні відносини. На території слов'янських племен виникли князівства, що феодалізувались. Літописці, що жили в XI ст., хоч і неясно, але пам'ятають, що був час, коли на території кожного племені було своє „княжіння“.

Взаємовідносини східних слов'ян з їх сусідами в IX ст.

На півночі з слов'янськими племенами стикалися нормани (слов'яни називали їх варягами). З норманськими нападами слов'яни були знайомі не пізніше VIII ст. Між слов'янами і норманами зав'язувались і торговельні зв'язки.

На півдні слов'яни продовжували стикатися з Візантією. Після падіння Римської імперії Візантія була одною з найбагатших і найкультурніших країн світу. Через Константинополь відбувалася торгівля західноєвропейських країн з Сходом — з Індією, Іраном, Туркестаном і Арабським каліфатом. Завоювання ще в кінці VII ст. арабами в Візантії таких величезних ринків сировини й постачання рабів, як Єгипет, Сирія і Африканське узбережжя примусило зрештою візантійських рабовласників і купців шукати цих ринків у східних слов'ян.

В IX ст. на південно-східні окраїни слов'янських земель почали натискати нові кочові орди, що йшли з Азії — печеніги, а далі торки, що захоплювали спочатку прикаспійські, а потім і причорноморські степи. Наступ кочовників і ослаблення Хазарського царства підривали торгівлю на

Волзькому шляху і відтискали слов'янські племена з степів на північ у район лісостепу.

Замість Волзького торговельного шляху з Європи в Азію, який почав занепадати в IX ст., поступово зростало значення другого шляху — Дніпро-Волховського. Цей водний шлях проходив з Балтійського моря по р. Неві, Ладозькому озеру, р. Волхову, Ільменському озеру, р. Ловаті і далі по Дніпру в Чорне море до Константинополя. Цей шлях називався „путь из варяг в греки“. Перерізаючи Східну Європу, він зв'язував країни Північної і Західної Європи з Візантією і Арабським каліфатом. У торговельних зносинах цих країн, особливо з IX ст., починають брати чимраз більшу участь і східні слов'яни.

Війни, торгівля та інші зносини з Візантією, хазарами й норманами впливали на прискорення виділення в слов'янських родоплемінних організаціях князівсько-боярської і купецької верхівки. Зв'язки з багатими країнами — Візантією, хазарами розвивали в слов'янських князів прагнення заволодіти цими багатствами шляхом військового грабінництва. „Багатства сусідів збуджують пожадливість народів, яким придбання багатства уявляється вже одною з найважливіших життєвих цілей. Вони варвари: грабіж їм здається легшим і навіть почеснішим, ніж уперта праця. Війна, яку раніш провадили тільки для помсти за напади або для розширення території, що стала недостатньою, провадиться тепер ради справжнього грабунку, стає постійним промислом“¹.

Князі східних слов'ян, об'єднуючись у союзи, уже в першій половині IX ст. робили військові напади на візантійські міста, розміщені по берегах Чорного моря, і намагались захопити деякі підвладні Хазарському царству землі. Хазарський хакан, скаржачись у 835 р. на напади русів на його землі, просив візантійського імператора прислати йому інженерів для збудування фортеці Саркел на Доні. В 860 р. східні слов'яни вперше організували похід на Константинополь і примусили Візантію укласти вигідний для них мир. Ці військові напади свідчили про те, що в східних слов'ян уже з першої половини IX ст. зміцнялись міжплемінні зв'язки, створювалось державне об'єднання.

¹ Енгельс, Происхождение семьи..., сс. 193—194.

✓ **Варязьке завоювання східних слов'ян.** Норманські, або варязькі князі — конунги, що жили в Норвегії, Швеції й Данії, уже в VIII ст. влаштовували грабіжницькі напади на заході на Іспанію, Англію і Францію, на сході — на слов'ян і фінські племена. Звичайно молодші сини князівських родин набирали собі дружини і з ними вчиняли грабіжницькі напади на різні країни. Ці напади „мали своєю найближчою метою — поруч з іншим морським розбоєм — полювання на рабів майже виключно для торгівлі“¹, — каже Енгельс.

Награбоване в одній країні майно і рабів варязькі князі продавали в другій. У VIII і на початку IX ст. нормани провадили жваву торгівлю переважно по р. Волзі з хазарами й арабами.

В IX ст. в зв'язку з початком занепаду Хазарії і чимраз більшими нападами кочовників на Хазарське царство, торгівля по Волзі почала занепадати, і на перше місце, як відомо, почав виступати Дніпро-Волховський водний шлях. Разом з тим варязькі дружини, що зазнавали поразок на заході, вже на початку IX ст. почали чимраз частіше нападати на землі східних слов'ян.

Першими були завойовані ільменські слов'яни, кривичі і фінські племена, що почали платити данину варягам. Укріплюючись на завойованій території, варяги організували тут свої стоянки і намагались захопити Дніпро-Волховський водний шлях.

Якщо північна група східних слов'ян опинилася під владою норманів, то південно-східні племена — поляни, сіверяни, радимичі, вятичі та ін. продовжували знаходитись в залежності від Хазарської держави. Літописець розповідає, що вони платили хазарам данину по „беле и веверице тако от дыма“,² тобто по срібній монеті і по одній білячій шкірці від диму, — очевидно, від кожної верви.

Слов'яни намагались вийти спід влади варягів і, за словами літописця, не раз виганяли їх за море: „Изгнаша Варягы за море, — пише він, — и не даша им дани и почаша сами в себе володети“³.

¹ Маркс и Энгельс, Сочинения, т. XVI, ч. 1, сс. 368—369.

² Ипат., с. 11.

³ Там же.

Але в 862 р. варязькі князі знову з'явилися в слов'янських землях. Про це літопис розповідає таку легенду: „Идоша за море к Варягом к Руси, — сіце бо звахуть ты Варягы Русь, яко се друзии зовутся Свее, друзии же Урмани, Аньгляне, инии Готе—тако и си. Ркоша Русь Чюдь, Словене, Кривичи и Всь: „Земля наша велика и обилна, а наряда в ней нет; да поидете княжить и володеть нами“. И избрашася трие брата с роды своими, и пояша по себе всю Русь, и придоша к Словеном первее и срубиша город Ладогу, и седе старейший в Ладозе Рюрик, а другой Синеус на Белоозере, а третий Трувор в Изборьце. И от тех Варяг прозвася Руская земля“¹.

Таким чином, слов'яни, які спочатку вигнали варягів „за море“, незабаром ніби покликали їх назад.

Укладати „угоду“ з варягами слов'янам доводилось для того, щоб мати збройну допомогу і підтримку в боротьбі з кочовниками. Пояснюючи цю подвійність відносин, Маркс пише так: „Якщо слов'янські племена були підкорені не тільки мечем, а й взаємною угодою, то ця особливість зумовлюється виключним становищем цих племен, які опинились у центрі вторгнень з півночі і з сходу і підкорились першим, щоб боронити себе від других“².

Але встановлення влади ненаситних варязьких князів проходило в постійній боротьбі між ними і слов'янським населенням. Уже в 863 р. новгородці повстали проти Рюрика і його дружини. „Того же лета, — говорить новгородський літописець, — оскорбившася новгородци глаголюще: „яко быти нам рабом и много зла всячески пострадати от Рюрика и от рода его“. Того же лета убил Рюрик Вадима храброго и иных многих изби новгородцев, советников его“...³

Говорячи про виникнення Київської Русі, київський літописець XI ст. змалював варязьких князів Рюрика, Синеуса й Трувора як мирних будівників і основоположників Київської держави. Це було йому потрібно, щоб підвести історичну базу під сучасну йому владу київських князів, ідеологічно обґрунтувати її панування. Насправді ж варя-

¹ И пат., с. 11.

² Маркс, Таємна дипломатія XVIII ст.

³ Патриаршая или Никоновская летопись. Полное собрание летописей, т. IX, СПб, 1862, с. 9.

зькі князі були передусім завойовниками і, прийшовши до слов'ян, застали вже у них державні відносини.

Крім того, в тексті про прикликання варягів літописець указує, що варяги, які прийшли в 862 р. до слов'ян, називались Руссю, від чого й дістала свою назву Руська земля („И от варяг прозвася Руская земля“).

Питання про походження Русі протягом майже двох століть було предметом палких суперечок між істориками. Частина дослідників стверджувала норманське походження Русі (так звані „норманісти“), а другі вважали Русь слов'янами („антинорманісти“).

Третя група істориків, вважаючи дуже ймовірним, що Русь і варяги є те саме, називають цю Русь північною Руссю, яка знаходилась у Швеції. Крім цієї Русі, вони визнають також існування південного слов'янського народу, відомого візантійцям під назвою Русь, якого ніяк не можна ототожнювати з варягами. Ці дві Русі, що існували незалежно одна від одної, зустрілись і злились у Києві. Ця остання гіпотеза є найприйнятніша з усіх існуючих, бо вона все таки дає покищо більш-менш вичерпну відповідь на питання про походження Русі.

Поміщицькі і буржуазні історики загалом приймали і розвивали літописну концепцію про виключно творчу діяльність варязьких князів. І якщо київський літописець підводив історичну базу під сучасну йому князівську владу, то історики-монархісти, ігноруючи класовий характер Київської держави і обминаючи експлуататорські заходи князів, старались тим самим обгрунтувати „мирне“ походження російського самодержавства і його безкласовість.

Аскольд і Дир. Олег. (879-912 р.р.). Підкорення слов'янських племен. Походи на Візантію. Варязьких князів і їх дружинників не задовольняла данина, яку вони одержували в слов'янських землях на півночі. Їх вабили багатші краї наддніпрянських слов'ян. Але головним об'єктом їх зазіхань була Візантія. „Така ж чарівна сила — писав Маркс, — яка притягала інших північних варварів до Риму Заходу, притягала варягів до Риму Сходу“¹.

Першими варягами, що підкорили полян і захопили Київ, були Аскольд і Дир — дружинники Рюрика. В 866 р. вони

¹ Маркс, Таємна дипломатія XVIII ст.

вирушили в похід на Візантію на 200 кораблях, який закінчився невдало.

У другій половині IX ст. великий водний шлях „із варяг в греки“ вже був освоєний варязькими дружинами. Це полегшило пересування все нових і нових загонів норманських варварів на південь. Приваблюваний перспективою багатой здобичі, родич Рюрика (Рюрик умер у 879 р.), новгородський князь Олег, разом з своєю дружиною й малолітнім сином Рюрика Ігорем також вирушили в 882 р. на Київ. У склад його війська, крім варягів, входили підкорені ним слов'янські та інші племена (словени, кривичі, чудь, меря і весь). З цими значними силами Олег захопив по дорозі Смоленськ і Любеч, посадив там своїх намісників і рушив далі. Потім Олег, убивши Аскольда й Диру, захопив Київ і переніс туди свою столицю з Новгороду, щоб зручніше було нападати на Візантію. „Незабаром після заснування руської держави династія Рюриковичів перенесла свою столицю з Новгороду в Київ тільки для того, щоб бути ближче до Візантії“ — говорять про це Маркс і Енгельс¹.

Укріпившись у Києві, Олег узявся підкоряти слов'янські племена і збирати з них данину. У 883 р. він підкорив собі деревлян, примусивши їх платити данину чорними кунцями. В 884 р. він переміг сіверян і в 885 р. радимичів, яких примусив платити йому данину замість хазарів, причому радимичів він зобов'язав давати по шелягу від рала. Племена уличів і тиверців Олегові підкорити не вдалось і він продовжував війни з ними. Так при Олегу оформлювалась і зміцнювалась Київська держава. Всі головні слов'янські племена від Балтійського до Чорного моря, що жили навколо Дніпро-Волховського водного шляху, почали підлягати великому київському князеві.

Підкорені племена перебували в різній залежності від Олега. В Смоленськ і Любеч та ін. міста він призначив своїх намісників: за свою васальну службу Олегові вони не одержували земельних ленів, а користувалися частиною дані. З деревлянами, в яких були дужчі родова й племенна знать і князі, Олег змушений був рахуватися; залишивши їх на місцях, він обклав їх даниною. І намісники, і підлеглі Олегові

¹ Маркс и Энгельс, Сочинения, т. IX, с. 439.

племенні князі тримали в своїх руках владу над населенням, тобто київський князь, очевидно, не втручався у внутрішнє життя цих дрібних князівств. Таким чином, при Олегу почався швидкий ріст Київської держави. При цьому „швидкий процес росту був не результатом строго розроблених планів, а природним наслідком примітивної організації норманських завоювань — васальної залежності без лена або лена, що полягав тільки в уплаті данини, при чому необхідність нових завоювань постійно підтримувалась напливом нових варязьких авантюристів, що прагнули слави і здобичі“¹.

Варязькі князі й дружинники, як і інші варвари, постійно займались розбійництвом, яке мало характер регулярного промислу і виявлялось у захопленні на завойованих землях худоби, рабів і скарбів. Тому вони не організовували свого господарства. Його мали тільки місцеві слов'янські князі і „кращі мужи“ — бояри. Спочатку господарство це було невеликих розмірів і в ньому працювали раби й селяни. Основна ж маса селян платила норманським завойовникам — князям данину хлібом, хутром, медом і воском. Ці обидві форми експлуатації вільних селян були зародковим етапом феодальних відносин у Київській Русі. Про початок феодальної експлуатації на Русі Ленін каже таке: „...Кріпосництво може утримати і віками тримає мільйони селян у пригніченні (наприклад, у Росії з IX по XIX ст.; в Китаї ще більше століть)“².

Данину збирали звичайно восени і зимою. Князі з своїми дружинами їздили по підвладній їм території і там, де населення чинило опір, забирали поруч з натуральною даниною і людей. Ці поїздки за даниною звалися „полюддя“. Взятих під час „полюддя“ селян князі обертали в рабів і масами продавали їх у Візантію. В тому випадку, коли селяни самі привозили князям зібрану данину (наприклад, Радимичі самі возили данину в Київ), данина називалась „повозом“.

Зібрану данину князі весною звозили в Київ, де її навантажували в великі човни. Звідси князі разом з їх дружинами вирушали вниз по Дніпру в Візантію. В Констан-

¹ Маркс, Таємна дипломатія XVIII ст.

² Ленін, Сочинення, т. XVII, с. 514.

тинополі вони обмінювали своїх рабів, хутро, хліб, мед і віск, на які був великий попит, на золото, шовкові тканини, дорогі вина й різні ремісничі вироби, платячи за свої товари

Полюддя

високі мита. Звичайно ці торговельні експедиції сполучались у варягів з нападами на грецькі села й міста і з грабуванням їх. Іноді ці напади набували форми заздалегідь підготовлених воєнних походів, у яких брали участь великі сили.

Один з таких походів проти Візантії був організований Олегом у 907 р. Зібравши військо з норманів, слов'ян та інших племен, Олег, як каже літопис, частково на конях, а частково на кораблях прибув до Константинополя і почав спустошувати його околиці. Перед численним військом Олега столиця Візантії не могла встояти. Греки, не підготовлені до відсічі такій великій силі, змушені були підписати продиктований Олегом ганебний мир і заплатити київському князеві велику данину. Візантійський уряд зобов'язався виплатити на 2000 кораблів по 12 гривен срібла на кочет і заплатити данину намісникам Олега, що сиділи

в Києві, Переяславі, Чернігові, Любечі, Полоцьку та інших містах. Руським купцям і князівським послам було дозволено вільно приїздити в Константинополь і без мита провадити там торгівлю. Протягом 6 місяців перебування руських купців у Константинополі візантійський уряд зобов'язаний був годувати їх, видаючи хліб, рибу й вино.

Побоюючись нападів київських князів на місто, уряд призначав квартири для київських купців у передмісті столиці, коло монастиря Маманта („Мама“). Звідси купці без зброї, групами не більше як 50 чоловіка в супроводі імператорського урядовця йшли в Константинополь. Коли вони верталися в Київську Русь, візантійський уряд зобов'язаний був постачати їм харчі, якорі, паруси, канати та інші потрібні для кораблів прилади.

Договір Олега з Візантією 907 р. знаменував першу значну перемогу київських князів над Візантією. Але нормано-слов'янські князі не дійшли своєї головної мети — захоплення Візантії в свої руки — і змушені були покищо обмежитись вигідним торговельним договором з імперією. Щоб урегулювати дальші торговельні зносини, Олег у 911 р. уклав з греками новий договір, який, лишаючи в силі перший, уточнив правові відносини грецьких і руських купців. Договір гарантував купцям право позову й викупу рабів-утікачів або вкрадених і обопільну допомогу грецьких і руських купців під час аварій кораблів на морі.

Більша частина награбованих під час походів нерідко величезних багатств звичайно попадала в руки князів і бояр та їх постійних дружин. Рядові учасники походу — селяни одержували найменшу частину з захопленого майна, яка не компенсувала збитків, завданих господарству членів громад під час їх відсутності. Тому дружинник-слов'янин, повернувшись з походу, попадав у ще більшу залежність від бояр і князів. Таким чином, завойовницькі походи посередньо сприяли ростові класового гніту й майнової нерівності в Київській Русі.

Під час князювання Олега (879—912 р. р.) Київська держава значно зросла. Влада великого київського князя доходила до Новгороду на півночі, Ростова на сході і до земель уличів і тиверців на півдні. В міжнародних, політичних і торговельних зносинах Київська держава почала

грати досить значну роль. Олег, за літописними оповіданнями, відзначався войовничістю й хоробрістю. Його виспівували в піснях, вихваляли його як мудрого віщого князя, що поставив свій щит на воротах Царгорода. Є думка, що в народній творчості (билінах) Олег оспіваний під ім'ям „Вольги Святославича“.

Князь Олег і кудесник

✓ 11. КНЯЗЮВАННЯ ІГОРЯ І ОЛЬГИ

Ігор (912—945 р.р.). Після смерті Олега великокнязівський стол зайняв Ігор (912—945). В період князювання Ігоря утримуване силою зброї в покорі населення не раз намагалось вийти спід залежності від великого князя. Наприклад, у 913 р. деревляни перестали платити данину і не схотіли коритися Ігореві. Ігор виступив проти них і в наступному 914 р. знову змусив їх до покори й наклав на них данину ще більшу, ніж Олег. Одночасно з цим у 913—914 р.р. Ігор вчинив набіги на узбережжя Каспійського моря. Він і підвладні йому князі, за оповіданням арабського письменника Масуді, виступили на 500 кораблях і пройшли по Каспій-

ському морю до „нафтової землі“ (Баку), руйнуючи і грабуючи прибережні міста і села.

Скоро після цього Ігореві довелось почати довгу війну проти уличів, які визнали залежність від київського князя, але не платили данини. Після трилітньої облоги головного центра уличів Пересіччя вони були підкорені й обкладені даниною. Збирати данину Ігор доручив одному з найближчих своїх бояр — Свенельду, який керував підкоренням уличів.

Але незабаром, під тиском чимраз частіших нападів печенігів, уличі переселилися з Наддніпров'я до Буга і, мабуть, перестали давати данину. Тоді Ігор віддав Свенельдові і його дружині збирання данини в деревлян. Свенельд так енергійно взявся грабувати деревлян, що незабаром дружинники Ігоря з докором і заздрістю почали вказувати князеві на багатство Свенельдової дружини, говорячи: „Отроци Свенелжи изодешася суть оружием и порты, а мы нази“¹.

Зміцнюючи силою свою владу над населенням, Ігор провадив боротьбу проти чимраз більших нападів на Київську Русь кочовників-печенігів. Стикнувшись вперше в 915 р. з печенігами, Ігор уклав з ними мир, але незабаром, в 920 р., печеніги поновили свої напади. Відтоді хвиля печенізьких нападів продовжувала наростати, і боротьба з ними київських князів ставала дедалі упертішою.

Іноді наставала перерва в воєнних сутичках; з печенігами уклали мир, і тоді князі втягали їх у спільні воєнні походи й грабунки, зокрема в напади на Візантію.

Ідучи за прикладом Олега, Ігор у 941 р. спробував улаштувати черговий похід на Візантію. Зібравши 40-тисячну дружину, він сунув її на кораблях до Константинополя і, висівши в візантійських землях, почав спустошувати їх, загрожуючи столиці. Хоч основні морські сили Візантії в цей час були заняті на війні з сарацинами, уряд зумів виставити на оборону Константинополя значний загін війська і невеликий, але краще ніж у Ігоря озброєний флот. Флот був озброєний пристосуваннями для вживання так званого грецького вогню, який, попадаючи на кораблі Ігоря, запалював їх. Ігор зазнав поразки, і тільки незначна частина його війська встигла через Азовське море повернутись у Київську Русь.

¹ Ипат., с. 34.

Повернувшись у Київ, Ігор одразу ж послав по допомогу до варягів і в 944 р. намагався вдруге напасти на Візантію з великою армією, куди, крім варягів, слов'ян і фінів, входили також печеніги. Але до бою не дійшло. Обидві сторони в 945 р. уклали мирний договір, за яким руським купцям дозволялось торгувати в Константинополі, але заборонялось лишатися там на зиму. Була також обмежена воля приїзду руських купців у Константинополь. Вони повинні були приїздити з грамотами київських князів, що стверджували мирні торговельні цілі їх приїзду. Тим купцям, що приїздили без товарів, не видавали щомісячних харчів тощо. Київські князі зобов'язувались допомагати візантійському імператорові військом, а також захищати візантійські колонії в Криму від нападів болгар. Таким чином, і ці нові спроби київських князів завоювати Візантію кінчилися для них невдало. Київські князі змушені були провадити торгівлю не на таких вигідних умовах, як за договорами, укладеними Олегом.

Не добившись перемоги і можливості вільно грабувати Візантію, Ігор робив наскоки на сусідні, слабші ніж Візантія країни. В 943—944 р.р. його дружини пішли походом на Кавказ, пройшли по р. Курі в Закавказзя і пограбували там велике торговельне місто Бердаа.

На землі слов'янських племен Ігор, його бояри і їх дружини грабували населення. Ніяких норм збирання данини не було та й не могло бути, поки князі й бояри не почували потреби сідати на землю. Тому обкладання населення даниною раз-у-раз просто знищувало господарство широких народних мас і викликало їх гнів, обурення і відверті повстання проти князівських грабежів.

В 945 р. Ігор, зібравши з своєю дружиною данину з деревлян, вирішив по дорозі в Київ знову повернутися до них по нову здобич, відпустивши при цьому частину дружини додому. Тоді деревляни разом із своїм князем Малом постановили вбити Ігоря. Вони говорили: „Якщо внадиться вовк по вівці, то винесе по одній всю отару, якщо його не вб'ють; так і цей, якщо не вб'ємо його, то погубить всіх нас“¹. Деревляни схопили Ігоря і, за переказом, прив'язали до двох пригнутих до землі дерев. Деревя, випро-

¹ Ипат., с. 34.

ставшись, розірвали Ігоря на частини. Розправа деревлян з Ігорем є найяскравішим прикладом виступу населення проти грабіжництва й насильства князів.

Ольга (945—957 р.р.). Після смерті Ігоря в Київській державі почала князувати його жінка Ольга (945—957). Насамперед вона люто розправилася з деревлянами за вбивство чоловіка. Зібравши велике військо й розбивши деревлян, Ольга взяла їх головне місто Іскоростень і наклала на деревлян „дань тяжкую“.

Повстання деревлян і вбивство Ігоря було одною з головних причин, що примусила київських князів задуматися над потребою змінити методи експлуатації підкорених племен. Для цього Ольга разом з пануючою верхівкою запровадила ряд заходів, що упорядковували збирання данини та уточнювали її розміри.

Одразу ж після розгрому деревлян Ольга в 946 р. завела в їхній землі власні лісові князівські заповідники — „становища“ і „ловища“. Після цього вона зробила подорож по районах Київської землі, що прилягали до Дніпра й Десни, а також по Новгородській землі в районі Мсти й Луги. Тут вона встановила свої адміністративні центри для збирання данини, так звані „погости“, на чолі яких стояли її намісники. Разом з установленням погостів Ольга завела нові форми обкладання — оброки. Літописець не повідомляє, в чому полягають ці оброки і які були їх розміри, але вони мабуть були додатковим до колишньої данини оподаткуванням, бо літопис згадує про них уперше за часів князювання Ольги. Поруч з даниною й оброком на користь великого князя, з населення збирали для себе різні побори і місцеві князі, і великокнязівські намісники та агенти.

Крім організації погостів, Ольга встановила великокнязівське землеволодіння. Вона вилучила з спільного користування селян-членів громад значну частину лісів, найбагатших на пушного звіря, і передала їх у розпорядження своєї адміністрації. Селянам заборонено було вбивати в них звірів і дичину. Ці ліси вважались великокнязівськими „ловищами“. Від селянських лісів вони були відокремлені спеціальними знаками — „знамёньями“. Виділення цих лісів було проведено по тих же районах, де були заведені погости.

Факт установлення великокнязівської земельної власності при Ользі цілком певно свідчить про початок осідання київських князів на землю і запровадження ними феодального господарства, при чому не тільки лісового, бо літопис повідомляє також про село Ольжичі, що належало Ользі. Ці князівські села, як і Київ, ставали опорними пунктами для освоєння навколишньої території і підкорення її населення князеві.

Таким чином, феодальні відносини, що почали зароджуватись у слов'янських вервей у IX ст., на середину X ст. почали захоплювати й київських князів-завойовників, які поступово підсилювали залежність селянства і починали феодально експлуатувати його.

Ріст торгівлі і нападів на чужі землі, а також експлуатація місцевого населення збільшували багатства князів і бояр, що приводило до потреби підсилено захищати приватну власність пануючого класу. Тому князі й бояри стараються укріпити земляним валом і дерев'яним частоколом центри свого панування і торговельні стоянки. Поруч з великими міськими центрами, якими тоді стали Київ, Новгород, Чернігів, Переяслав, Любеч та ін., де концентрувалось торгове й ремісниче населення, київські князі почали розширювати й укріпляти як міста ті пункти, де вони самі жили. Літопис каже, що кн. Ольга мала своє власне місто — Вишгород („Бе бо Вышгород град Вользин“), для підтримки якого вона асигнувала третю частину збираної з деревлян данини. З таких опорних міських пунктів князі захоплювали навколишні села, примушуючи населення їх виконувати різні повинності. Ці власні міста князів мали велике значення для дальшого розвитку великого землеволодіння і господарства.

Усі ці запроваджені при Ользі заходи сприяли ростові й зміцненню князівської влади. Вони збільшували джерела збагачення пануючої верхівки і дозволяли поширювати торговельні зв'язки з Візантією. А чим тісніший ставав зв'язок з Візантією, тим швидше росла серед князів і бояр звичка до речей розкоші, до виробів візантійської промисловості й ремесла.

Разом з цим підсилювався політичний і культурний вплив Візантії на Київську державу. Багато київських бояр

і купців, що підтримували постійний зв'язок з Константинополем, приймали християнство. В першій половині X ст. релігійно-християнський вплив Візантії настільки підсилювався серед верхів Київської Русі, що християнство прийняла сама Ольга (955 р.). Вона бачила в християнстві засіб для зміцнення князівської влади і об'єднання різних слов'янських племен. Але вона не зробила християнство офіційною релігією Київської держави. Пануючою релігією Київської Русі лишалось поганство. Не зважаючи на спробу Ольги переконати свого сина Святослава також прийняти християнство, він лишився поганином. Він думав, що зміцнити князівську владу можна тільки силою зброї.

✓ 12. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА ЗА КНЯЗЮВАННЯ СВЯТОСЛАВА (957—972 р.р.)

Підкорення вятичів і війни Святослава з хазарами, ясами і касогами. В 957 р. син кн. Ольги Святослав дійшов повноліття і почав князувати в Київській державі. Під час його князювання Київська Русь швидко поширювалась.

Ріст торгівлі і жадаба нагромадження багатств штовхали князів на все нові й нові завоювання. Святослав був одним з найбільш войовничих київських князів і з особливою впертістю він розвивав почату ще Рюриком і особливо Олегом гонитву за новими землями. Він улаштував походи на північний схід по р. Оці й Волзі і на захід на дунайських болгар і, нарешті, як і його попередники, на Візантію.

Літопис каже, що Святослав, збираючи багато дружин, ходив на війну легко, як барс. В походи він не брав ні возів, ні казанів, м'яса не варив, а нарізавши конину, звірину чи яловичину тонкими скибками, смажив їх на вугіллі і в такому вигляді їв. Під час похідних зупинок дружина Святославова не мала шатрів і наметів, спала на землі, підклавши сідла під голову.

Передусім Святослав організував великий похід на Хазарське царство (965), розбив хазарів і зруйнував головні їхні міста: Ітіль, Семендер, Саркел. Після розгрому

хазар Святослав примусив вятичів, що платили данину хазарам, давати цю данину йому (966). Далі він підкорив ясів (осетин) і касогів (черкесів), що жили на Північному Кавказі. Одночасно з цим він завоював Тмутаракань (Фанагорію), а потім спустошував землю волзьких болгар.

Розгром хазарського царства мав погані наслідки для Київської держави і завойовницької політики Святослава. До завоювання Хазарське царство було заслоною від напливу в причорноморські степи різних східних кочовників. Після завданого Святославом удару воно занепало і перестало стримувати натиск кочовників. Кочовницькі орди переходили в причорноморські степи і з кожним роком збільшували напади на Київську Русь.

У результаті завойовницьких походів Святослава територія Київської держави значно поширилась: вона простягалась від Балтійського до Каспійського і Чорного морів. Але Святослава це не задовольняло: його вабила своїми багатствами й розкішшю Візантія.

Війни Святослава з Болгарією і Візантією. Святослав розумів, наскільки підсилалась би його держава, якби він захопив Візантію з її центром Константинополем, де сходились торговельні шляхи й товари з усієї Азії і Європи. Готуючись до завоювань на південному сході Європи, він „заявив на зборах своїх бояр“, що „під зверхність Росії повинні попасти не тільки болгари, але і Грецька імперія в Європі разом з Богемією і Угорщиною“¹.

В 967 р. Святослав з 60-тисячним військом вирушив на Болгарію. Війна закінчилась повною поразкою 30-тисячної болгарської армії на р. Дунаї. „Святослав завоював Сідстрію і загрожував Константинополеві...“².

Візантійський уряд, наляканий успіхами Святослава, вирішив відтягти його військові сили від наступу на Константинополь і схилив печенігів до нападу на Київську Русь. Печеніги, зруйнувавши багато міст і сіл, обклали Київ. Діставши звістку про облогу печенігами Києва, Святослав припинив наступ на Константинополь і повернувся в Київ, щоб відбити напад печенігів. Цим скористувався візантійський уряд і уложив з болгарами угоду, скеровану проти Святослава.

¹ Маркс и Энгельс, Сочинения, IX, с. 439.

² Там же, с. 439.

Відігнавши від Києва печенігів і розподіливши князівства між своїми синами (старшому Ярополкові дав Київ, Олегові — землю деревлян, Володимирові — Новгород), Святослав повернувся в Болгарію, щоб продовжувати війну з Візантією (970 р.). Він уже було збирався перенести свою столицю в Переяславець на Дунаї. „Нелюбо ми есть в Києве жити, — заявив він, — хоцю жити в Переяславци в Дунаи, як то есть среда земли моей, яко ту вся благая сходятся: от грек паволокы, золото, вино и овощи различный и ис Чехов и из Угор серебро и комони (кони), из Руси же скоро и воск, и мед, и челядь“¹.

Але здійснити ці широкі завоювання Святославі не вдалось. У той час, коли він повертався в Болгарію, в Константинополі став імператором Іоанн Цімісхій. Іоанн швидко організував війська і вирудив їх проти Святослава, примусивши останнього укласти мирний договір з Візантією. За договором 971 р. Святослав відмовився від своїх завоювань у Болгарії. Коли Святослав вертався з Болгарії в Київ, на нього коло Дніпрянських порогів напали печеніги і вбили його (972).

Поразка Святослава в Болгарії завдала рішучого вдару завойовницьким прагненням київських князів. Всі вони — Олег, Ігор і Святослав — намагались підкорити Візантію. „Самий факт переміщення руської столиці — Рюрик заснував її в Новгороді, Олег переніс її в Київ, а Святослав намагався влаштувати її в Болгарії — безперечно доводить, що завойовник тільки намацав собі шлях і дивився на Росію лише як на стоянку, від якої треба просуватися далі, шукаючи імперії на півдні“, каже про це Маркс².

Після поразки Святослава київські князі змушені були миритися з неможливістю завоювати Візантію. Розгром Святослава мав велике значення для історії Київської Русі: князі почали міцніше осідати в ній. „Рюриковичі — писав Маркс — остаточно затвердили своє панування в Росії, вимушені до цього опором Візантії при Цімісхії“³.

Норманські князі тепер остаточно змішувалися з місцевими слов'янськими князями й боярами, слов'янізувались,

¹ И п а т., с. 43—44.

² М а р к с, Таємна дипломатія XVIII ст.

³ Там же.

сприймали слов'янську мову, побут і культуру. Проте значна частина князівських дружинників все ще складалася з варягів, які весь час приходили в Київ з півночі.

В період князювання Святослава територія Київської держави в наслідок нових завоювань була збільшена і охоплювала тепер велику частину східноєвропейської рівнини. Про внутрішню політику Святослава літопис залишив дуже бідні відомості. Відомо тільки, що при ньому вже почався поділ Київської держави між окремими синами великого князя. Цей захід Святослава свідчив про початок підсилення окремих князівств Київської держави, що було зв'язане з поступовим ростом феодалних відносин. Після смерті Святослава розпочалася боротьба за великокнязівський престол між його синами.

✓ 13. РІСТ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В ПЕРІОД КНЯЗЮВАННЯ ВОЛОДИМИРА (980—1015 р.р.)

Завоювання Володимиром Києва. З 970 р. Київська держава була поділена між трьома синами Святослава — Ярополком, Олегом і Володимиром. Ярополк сидів на великокнязівському столі в Києві, Олег князував у Деревлянській землі, а Володимир — у Новгороді.

В 975—977 р.р. між Ярополком і Олегом виникла ворожнеча. Причиною її було прагнення Ярополка заволодіти всією Київською державою. Приводом до сутички було вбивство Олегом близького до Ярополка боярина Люта, сина відомого нам Свенельда. Тоді Ярополк за порадою Свенельда вирушив у 977 р. проти Олега. Той під час цієї війни загинув, і Ярополк приєднав Деревлянську землю до Києва. Володимир, довідавшись про смерть Олега і боячись, що йому загрожує така сама доля, втік на північ до варягів, а Ярополк призначив у Новгород своїх посадників. Зібравши велику варязьку дружину, Володимир у 980 р. повернувся до Новгорода, вигнав Ярополкових посадників і вирушив на завоювання Києва.

Міцно спираючись на варязькі дружини і приєднавши до них слов'янських князів і Чудь, Володимир оволодів Києвом і вбив Ярополка, а також захопив заселене західною віткою кривичів Полоцьке князівство за те, що його князь, Рогволод, підтримував Ярополка.

Оволодівши Києвом, варяги хотіли пограбувати його. Спочатку вони заявили Володимирові: „Це місто наше, ми взяли його і хочемо мати викуп за нього по 2 гривни з людини“¹. Тоді Володимир, установивши місячний строк, поки кияни зберуть викуп, почав енергійно діяти, щоб розколоти варягів. Він вибрав частину з них, роздав їм міста, а решту направив на Візантію. Таким чином „прийшов час, коли князі почали посилати своїх невтихомирних, ненаситних соратників у нові грабівницькі експедиції з єдиною метою — позбутися їх“².

Походи Володимира в Галичину, на Волинь, на вятичів, ятвягів і радимичів. Але вплив усе нових і нових варязьких дружин примусив Володимира почати завоюницькі походи. Треба думати, що при Володимирі, так само як і при попередніх князях, „...необхідність нових завоювань постійно підтримувалась впливом нових варязьких авантюристів, що прагнули слави і здобичі“³.

Політика нових завоювань Володимира відрізнялась від походів попередніх князів тим, що Володимир, крім підкорення вятичів і радимичів, які весь час виходили під владу Києва, влаштовував походи переважно на захід і північний захід — у Галицько-Волинські й Литовські землі. В 981 і 982 р.р. він двічі підкоряв вятичів, які не хотіли платити йому данину. Одночасно з цим у 981 р. Володимир приєднав до Київської держави Червенські міста (в Галичині і на Волині), на які весь час претендувала Польща; в 983 р. вчинив похід на ятвягів.

Після цих завоювань на заході і північному заході Володимир знову влаштував походи на схід. В 984 р. воевода Володимира Вовчий Хвіст підкорив радимичів і обклав їх даниною. Але Володимира і його дружину ці завоювання не задовольняли. В гонитві за здобиччю й новими джерелами данини Володимир із своїм дядьком Добринею в 985 р. вирушили великим походом на волзьких болгар, у якому взяли участь кочовники торки; але болгарі вчинили сильний опір, і остаточно підкорити їх не вдалось.

¹ Ипат., с. 52.

² Маркс, Таємна дипломатія XVIII ст.

³ Там же.

Тепер територія Київської держави поширилась так, що в кінці X і на початку XI ст. вона була найбільшою державою в Європі. Порівнююча легкість великих завоювань і постійного поширення території Київської Русі пояснюється тим, що київські князі робили це переважно коштом захоплення земель у східнослов'янських і інших племен, які, будучи розпорошені, не могли протистояти і чинити сильний опір численній дружині київського князя. Завоювання цих племен і поклато по суті межі дальшому швидкому ростові Київської Русі.

Просовування за рамки цих меж було зв'язане для київських князів з величезними і нерідко надсильними для них труднощами, бо за землями слов'янських і сусідніх племен лежали землі й держави, які силою мало поступалися київській, а іноді, як наприклад, Візантія, навіть переважали її. Тому безперервний ріст Київської держави, дійшовши при Володимирі свого кульмінаційного пункту, почав після нього падати.

Ріст багатства князів і бояр, зв'язаний як з ростом території Київської держави, так і з підсиленням грабування підкореної людності, приводив до зростання опору народних мас грабіжницьким походам князів. Вятичі двічі виступали проти Володимира і відмовлялись платити йому данину. Щоб зламати їх опір, Володимир ходив на них з військовою силою. Труднощі, що виникали при дальшому розширенні населеної території, де можна було б мати багату здобич, а також підсилення опору народних мас у раніш завойованих районах примушували князів і бояр шукати засобів для закріплення своєї влади.

Запровадження християнства в Київській Русі. Голе насильство, як основний захід, яким досі зміцняли свою владу київські князі, було вже недостатнім, щоб витискати з підвладного населення додатковий продукт у збільшеному розмірі. Князі й бояри все більше змушені були вдаватися, крім насильства, до ідеологічного впливу на маси за допомогою релігії.

Володимир у перші роки свого князювання пробував пристосувати поганство до освячення феодальних відносин, що складалися, заводячи служіння всім найбільш шанованим у різних слов'янських племен богам — Перунові, Даждь-

богові, Велесові та ін. Він зібрав зображення цих богів, поставив їх у Києві на горбі і прикрасив; головному з них, Перунові, була зроблена срібна голова й золоті вуса. Така ж статуя Перуна була поставлена і в Новгороді. Але ця спроба Володимира пристосувати ідеологію родового ладу—поганство до нових більш прогресивних феодальних відносин не могла мати успіху і з'явилась потреба в новій релігії.

Такою релігією, яка найбільше відповідала інтересам феодалізму, що зароджувався, було християнство.

„Соціальні принципи християнства виправдували античне рабство, звеличували середньовічне кріпосництво і вміють також, у разі потреби, захистити, хоча з жалкою гримасою, сучасне пригноблення пролетаріату.

„Соціальні принципи християнства проповідують необхідність існування класів—пануючого і поневолюваного,— і для останнього в них знаходиться лише благочесне побажання, щоб перший йому благодіяв.

„Соціальні принципи християнства переносять на небо обіцяну консисторським радником винагороду за всі перенесені на землі мерзоти і тим самим виправдують продовження цих мерзот на землі.

„Соціальні принципи християнства проголошують усі мерзотності гнобителів проти гноблених або справедливою карою за перворідні та інші гріхи або випробуванням, яке господь у своїй премудрості посилає спокутаним ним людям.

„Соціальні принципи християнства вихваляють боягузтво, презирство до самого себе, самоприниження, підлеглість, покору, словом — усі якості чорні...“¹

Християнство притягало київських князів ще і тим, що, будучи офіційною релігією візантійської держави, воно освячувало й обожнювало необмежену владу імператора.

„Візантійська держава — писав Маркс — була справжньою релігійною державою, бо догмати тут були державними питаннями...“². Тому королі й князі оточуючих Візантію країн прагнули одержати від візантійських імператорів хоч би зовнішні ознаки їх влади, титули й регалії і, нарешті, піднести свій авторитет шлюбами з візантійськими царівнами.

¹ Маркс и Энгельс, Сочинения, т. V, с. 173.

² Маркс и Энгельс, Сочинения, т. I, с. 206.

Володимир вирішив зробити християнство державною релігією. Разом з прийняттям християнства він поставив собі мету дістати імператорський титул і стати нарівні з візантійським імператором. Для цього він вирішив поріднитися з ним, одружившись з візантійською царівною, сестрою імператора Василя. Щоб схилити останнього до шлюбу, Володимир використав скрутне становище Візантії. В 987 р. проти імператора Василя виступив Варда Фока, начальник одного з візантійських гарнізонів, і одночасно повстали болгари. Імператор Василій звернувся до Володимира по військову допомогу. Володимир поставив умову: за подану допомогу військом віддати за нього царівну Анну. Василій згодився, але з умовою, що Володимир прийме християнство. Володимир зробив це і послав на допомогу Василієві значний загін, який допоміг імператорові розбити Варду Фоку і приборкати болгар. Але після перемоги Василій не виконав своєї обіцянки і відмовився віддати Володимирові сестру. Тоді Володимир у 988 р. обложив і захопив колонію Візантії — місто Корсунь (Херсонес) і повернув його лише після того, як Василій віддав йому Анну. Вертаючись до Києва, Володимир узяв з собою з Корсуня священників і християнські богослужбні книги.

Повернувшись у Київ, він того ж року оголосив про те, що він прийняв християнство, і наказав провести масове хрещення киян. Ідоли поганських богів — Даждьбога і Велеса — були знищені, а Перуна скинули в Дніпро. Через кілька років на горбі, де раніш стояв Перун, Володимир збудував церкву св. Василя і почав будувати так звану Десятинну церкву. Після Києва було проведено хрещення слов'ян і в інших містах та селах. Християнство стало офіційною державною релігією в Київській Русі¹.

Найшвидше приймали християнство князі, бояри і купецтво, а серед експлуатованих народних мас воно поширювалось дуже повільно і його часто доводилось запроваджувати силою. Наприклад, у Новгороді запровадження християнства зустріло такий сильний опір населення, що князівським воєводам Добрині й Путяті довелось збройно примушувати новгородців хреститись, звідки й пішло прислів'я, що новгородців „Путята хрестив мечем, а Добриня —

¹ Церква канонізувала Володимира, оголосивши його святым.

вогнем". В народній свідомості християнство сприймалося насамперед зовнішньо, з обрядового боку і багато де в чому пристосовувалось до старих поганських вірувань. Наприклад, поганське уособлення сил природи знаходило аналогію в християнських уявленнях про ангелів, святих і демонів. Якості бога Перуна були перенесені на Іллю пророка, Велеса — на св. Власія, як захисника худоби. Численні поганські домовики, лісовики, водяні боги дістали своє уособлення в бісах. Це змішування поганства й християнства збереглося в народі на багато століть.

Поширення християнства серед величезної поганської країни вимагало утворення церковної ієрархії. Спочатку весь церковний штат у складі священників, єпископів і митрополита був запрошений з Візантії. Це духівництво, що користувалося церковними правами в Візантійській державі, перенесло цю практику в Київську Русь. У розпорядження церкви тепер переходили всі справи, що стосувалися релігії, і частина світських адміністративних функцій. Крім справ про „ведовство и зелейничество“, про порушення недоторканості християнських храмів, духівництву належали справи про шлюб і розлуку, майнові суперечки між чоловіком і жінкою тощо. Ця церковна юрисдикція пізніше все більше поширювалась, що збільшувало прибутки церкви.

Під владою духівництва перебувала значна кількість так званих церковних людей. Це були особи, що займали те чи інше місце в церковній ієрархії, їхні діти, відпущені на волю раби і деякі інші. Всі справи, що стосувалися цих людей, підлягали віданню церковної адміністрації і церковного суду.

Поширюючи свою діяльність щодо затвердження феодалських відносин і сприяючи зміцненню влади князів, духівництво добилось від останніх передачі в розпорядження церкви значних прибутків. Крім десятини від князівських прибутків, у розпорядження духівництва надходили прибутки від церковного суду, мита з мір і ваги, пожертви на помин душі тощо. Всі ці прибутки вже на початку XI ст. складали чималі суми і були міцним засобом для укріплення й розширення ролі церкви в Київській Русі.

Церква і виникаючі монастирі почали одержувати за заповітами князів і бояр у свою власність земельні воло-

діння й гроші. Поруч з князями і боярами церква починала перетворюватись у великого феодалного землевласника, в міцну феодалну організацію, що спиралася на князівські й боярські дари та установи, і мала свою юрисдикцію й васалітет.

Хрещення Русі було одним з найбільших історично-важливих державних заходів Володимира. Запровадження християнства було прогресом проти поганського варварства. Разом з християнством у Київській Русі з'явилась писемність. Поява писемності, хоч і церковно-слов'янською, болгарською мовою поклала початок освіти в Київській Русі. Вогнищами писемності стали монастирі, що виникали тоді. Вже незабаром після хрещення Русі Володимир наказав брати в найбагатших батьків дітей і віддавати їх „на учение книжное“. З тих, що навчалися грамоти, виходили переважно священники.

Київські князі й бояри почали швидко переймати і зовнішню побутову обстановку життя візантійської знаті. Хоч на Русі здавна існували по містах і селах вільні ремісники — ковалі, теслярі, ганчари, кушніри та ін., тут не було майстрів, що вміли будувати великі кам'яні будівлі. Цих майстрів доводилося запрошувати з Візантії. Грецькі майстри почали будувати кам'яні палаци, тереми, церкви і монастирі. З Візантії також запрошували майстрів інших спеціальностей — малярів, різьбарів і ювелірів. Князі й бояри призначали до них, як помічників, ремісників-слов'ян, які вчилися у них. В наслідок таких зв'язків слов'янам передавався досвід вищої техніки будівельного і промислового ремісничого виробництва.

Таким чином, у зв'язку з запровадженням християнства підсилились культурні й політичні зв'язки слов'ян з Візантією і західно-європейськими країнами. Культурний вплив Візантії був такий великий, що зберіг свої сліди і в дальшому історичному розвитку східних слов'ян. „Релігія і цивілізація Росії — писав Маркс — візантійського походження“¹.

Історичне значення князювання Володимира. Після походу на Корсунь Володимир не починав великих завоювань і лише кілька разів виступав проти печенігів, які дуже непокоїли Київську Русь у 993, 996 і 997 р.р., укріплював старі і будував нові міста. Наприклад, літописець

¹ Маркс и Энгельс, Сочинения, т. IX, с. 439.

каже, що Володимир у 992 р. збудував і населив місто Білгород. Укріплюючи кордони Київської держави від частих нападів з боку печенігів, Володимир будував міста по Десні, Остру, Трубежу, Сулі і Стугні і заселявав їх. Він уживав заходів і до розвитку внутрішньої торгівлі. Для цього вперше в Київській Русі почали карбувати за візантійськими зразками металічну монету.

Володимир посадив своїх синів як князів-намісників в окремих князівствах: Святополкові дав Туровське князівство, Ярославові — Новгородське, Глібові — Муромське, Борисові — Ростовське, Святославові — Деревлянське, Всеволодові — Володимирське, Мстиславові — Тмутараканське і Ізяславові — Полоцьке.

Історичне значення князювання Володимира полягає ще й у тому, що він об'єднав в одній державі східних слов'ян і тим самим сприяв культурному й політичному зближенню їх. Прийняття християнства і поширення його серед східних слов'ян відіграло щодо цього чималу позитивну роль.

Ріст феодальних відносин у Київській Русі, основними носителями яких були місцеві бояри, приводив до підсилення їх ролі в Київській державі. Це й змушувало Володимира все більше спиратись на них і радитися з ними в політичних питаннях. Літописець відзначає цей факт, кажучи, що Володимир, часто збираючи бояр, посадників, старійшин „градських“ і дружину, разом з ними влаштовує бенкети „и с ними думав о строеньи земленемь и о уставе земленемь и о ратех“¹.

Все це означало, що вже не завойовницька політика, а інтереси феодального господарства почали висуватись у Київській Русі на перший план. А разом з цим зростало значення слов'янських бояр, які за перших київських князів займали другорядне місце порівнюючи з варязькими дружинами. Отже при Володимирі підсилювався процес зближення слов'янських і варязьких бояр і слов'янізація останніх. З одного боку, слов'янські бояри все більше стали входити в князівську дружину, з другого — дружинники-варяги почали осідати на землю. Повне злиття варязьких дружинників і слов'янських бояр сталося пізніше, під час князювання Володимирового сина Ярослава.

¹ И п а т., 87.

14. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД КИЇВСЬКОЇ РУСІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ X І XI ст. ст.

Ріст князівського, боярського і церковного землеволодіння. Протягом другої половини X і XI ст. ст. в суспільному і політичному ладі Київської Русі відбувалися великі зміни.

Князі й бояри змінювали поступово методи свого панування і експлуатації народних мас.

Якщо раніш князі й бояри мало звертали увагу на розширення свого землеволодіння й на організацію великого господарства, то з другої половини X і особливо в XI ст. вони починають заводитись великими маєтками. Захоплюючи населену територію, князі починали розглядати її як свою власність — вотчину і робили селян залежними від себе. Про це красномовно свідчить відоме вже нам встановлення Ольгою данин і оброків, виділення лісів у князівське користування і поява великокнязівських сіл.

У другій половині X ст. цей процес іде далі. Про це говорить хоч би факт убивства деревлянським князем Олегом боярина Люта. Причиною вбивства стало те, що Лют полював у лісах, які належали Олегові. Великий князь Володимир, крім великого князівського палацу в Києві, мав коло Києва с. Берестове, в якому було 300 рабень, а своїй матері Малуші дав с. Будутине.

Все це свідчить про безперечний ріст князівського землеволодіння і про початок перетворення князів у феодалів. Але ріст великого землеволодіння й господарства князів і бояр в основному проходив пізніше.

В цілому в XI ст. відбувається процес оформлення класу феодалів на одному полюсі і класу залежного селянства — на другому, при чому ріст феодального землеволодіння й феодальних відносин охоплює не тільки князів і бояр-слов'ян, а й дружинників-варягів, що слов'янізувались.

Поруч з ростом князівського і боярського землеволодіння поширювалось і землеволодіння церковне. Крім дарів, церква збільшувала розміри своїх володінь купівлями, обміном, колонізацією незайнятих земель, які заселявали залежними селянами. Найбільшим феодальним власником

виступає Києво-Печерський монастир¹. В житті ігумена його Феодосія читаємо, що князі й бояри „приношаху ему (Феодосію) от имених своих на утешение братии и на устроение монастыря, другие же и села вдающе на церковную потребу монастырю и братии“. Князь Ярополк Изяславич „вда (віддав) (Києво-Печерському монастиреві) всю жизнь (майно) свою, Небльскую волость и Дерьвьскую и Лучьскую, и около Киева“².

Ріст феодальної залежності селянства. Найчисленнішим шаром сільського населення Київської держави були смерди — особисто вільні селяни — члени громад.

Селяни-смерди жили родовими громадами — вервями, об'єднаними в сільські громади. Сільські громади мали свою громадську землю, яку вони розподіляли між родовими громадами на тимчасове користування. Основна маса селян — членів громад платила данину князям і боярам і нерідко брала участь у воєнних походах.

В громадських і судових справах смерди в основному були незалежні: вони самі в родовій верві й сільській громаді розв'язували громадські справи на вічі, на якому вільно обирали місцеву громадську управу і чинили суд і розправу над винними в порушенні громадського ладу життя.

Постійні побори, грабування князями й боярами, часті завоювницькі походи, стихійні лиха, епідемії руйнували господарство багатьох смердів. Поступово частина смердів насильницьки і шляхом економічного закаблення оберталась у феодально-залежних селян. Так серед сільського населення Київської Русі зароджувались нові групи залежного селянства.

Одною з великих груп залежного селянства були „закупи“³. Так звали в Київській Русі напівзруйнованих смердів, що попадали в кабалу до князів і бояр. Щоб поновити своє господарство, збіднілий смерд змушений був позичати хліб, коня, соху або гроші в князя чи боярина. Ця позика звалася „купою“. Звідси й пішла назва „закупа“ —

¹ Заснований у 1051 р.

² И пат., с. 338.

³ Крім закупів, були ще близькі до них групи — так звані „вдачі“, „ізгої“ тощо.

селянина, що взяв „купу“. Взнявши „купу“, селянин повинен був через певний час повернути її кредиторів. За час користування „купою“ він замість виплати процентів працював у господарстві князя чи боярина: сів хліб, возив його й молотив, тобто відбував панщину. Припинити відбування панщини закуп міг, тільки виплативши свої борги. Але через те що князі й бояри були зацікавлені в збільшенні робочої сили в своєму господарстві, то вони звичайно призначали високі проценти, яких селянин не міг виплатити, і таким чином попадав у розряд феодално-залежних, а потім і кріпосних селян. Про це закабалення смердів Ленін пише: „І „вільний“ російський селянин у ХХ столітті все ще змушений іти в кабалу до сусіднього поміщика — цілком так само, як в ХІ столітті йшли в кабалу „смерди“ (так називає селян „Руська Правда“) і „записувались“ за поміщиками“¹.

Закупництво, що виникло вже в ІХ ст., в ХІ ст. набрало широких розмірів, знайшовши своє законодавче оформлення в „Руській Правді“.

Рабство і його еволюція в Київській Русі. В становищі рабів Київської Русі в цей період відбувалися значні зміни. В рабство попадали як зубожілі члени роду, так особливо воєнополонені. На початку ІХ ст. рабів ще використовували головним чином у господарстві слов'янських князів і бояр. На продаж на зовнішні ринки рабів з Київської Русі вивозили в обмеженій кількості.

З утворенням Київської держави і з завоюванням слов'янських племен норманами картина різко змінилась. З другої половини ІХ ст. раби чимраз більше виступають як товар на візантійських і східних ринках, де князі фігурують як поставники рабів, набираючи їх серед слов'янського населення або під час завоювання нових племен і народностей.

Князі й бояри звозили товари і рабів весною в Київ, а звідси по Дніпровському водному шляху відправляли їх у Константинополь. Найбільшого розвитку торгівля рабами дійшла в Х і на початку ХІ ст., коли київські князі провадили величезні завоювання. В ХІ ст., в зв'язку з роз-

¹ Ленін, Сочинення, т. ХІ, с. 98.

ширенням феодального господарства, припиненням нових завоювань, підсиленням нападів на торгові каравани печенігів і половців і дальшим занепадом Візантії, торгівля рабами зменшилась. Князі й бояри тепер у більших ніж раніш розмірах почали садити рабів на землю і використовувати їх працю в своїх маєтках. Збільшуючи своє господарство, розширюючи свою ріллю, князь чи боярин примушував усю роботу в цьому господарстві виконувати рабів або залежних селян. Про експлуатацію рабів у боярському господарстві згадує оповідання Києво-Печерського патерика про життя Феодосія. Феодосій, буди сином боярина м. Курська, вже маючи 13 років, ходив „...с рабы своими на село делати со всяким прилежанием“... В міру скорочення работоргівлі князі й бояри садили рабів на землю, наділяли їх невеличкими ділянками землі, давали їм різний сільськогосподарський інвентар — соху, рало, коня. Такий посаджений на землю раб, крім своєї ділянки, повинен був обробляти поля свого хазяїна-поміщика. Таким чином, щодо міри залежності від князя або боярина раби почали наближатись до кріпосних селян¹.

Склад пануючого класу: князі, бояри, купецтво. В процесі розвитку феодалізму в Київській Русі оформлювався й диференціювався і пануючий клас феодалів. Великий князь був верховним сюзереном відносно залежних від нього князів і бояр. Князі й бояри мали свої військові дружини. Спочатку дружина в основній масі економічно була більш-менш однорідна і перебувала завжди при князі. Але в міру розвитку феодалізму і збагачення князів і дружини, серед неї виділялись найбагатші дружинники — бояри, наближені князя. Вони діставали назву старійших, великих, „нарочитих“ бояр. Вони ж склали старшу дружину князя, його раду — „думу“ і тому їх у документах часто називають „княжі мужі“. Ці бояри почали діставити на управління від великих князів міста або цілі волості. Великі князі почали призначати їх тисяцькими, посадниками (намісниками) в містах або воеводами (воєначальниками) з правом користуватися частиною прибутків. Частина дружинників займала при дворі князя різні адміністративні господарські посади,

¹ В джерелах раби часто зветься челяддю. Ця назва вживається іноді в розумінні всього залежного населення феодальної вотчини.

так званих тіунів та ін. Крім старшої дружини, була ще дружина молодша. В її склад входили бояри, що часто формувалися з молодших членів родин великих бояр. Частково молодша дружина вербувалась із смердів і іноді навіть рабів, яких брали до дружини за особисті заслуги перед князем. Молодші дружинники інакше називались гридями, отроками, пацінками, дітськими. Молодша дружина виконувала роль охоронців і захисників князівської резиденції. Часто гриді або отроки займали при княжому дворі або в князівському господарстві різні нижчі посади або виконували різні доручення при князівських намісниках і посадниках.

Як старші, так і молодші дружинники одержували від великого князя утримання переважно натурою. З розвитком феодалізму старші і частково молодші дружинники за службу великому князеві почали одержувати від нього земельні маєтки, де вони виступали відносно сільського населення як володільці-поміщики.

До складу пануючого класу входили також купці, що формувалися часто з бояр. Купці торгували з міським населенням, боярами і князями, а також з східними, південними і західними країнами. Крім місцевих купців, у Києві та інших великих містах жили купці іноземні. Вони носили назву „гості“. Поступово ця назва стала вживатися для визначення всіх найзаможніших місцевих купців, які торгували з іншими країнами. Крім великих купців, у містах були дрібні торгівці.

Великі купці разом з князями і церквою займалися і лихварством. Вони експлуатували масу міського населення — „чорних людей“ (ремісників, міську бідноту і смердів). Бояри і великі купці поширювали свій вплив на віче, і зміцнювали свою владу над міським населенням.

Таким чином, процес розвитку феодалізму в Київській Русі, що почав зароджуватись, як відзначає Ленін, ще в IX ст., через два століття просунувся так далеко вперед, що в XI ст. настав перелом до повного оформлення феодальної структури всіх тодішніх соціально-економічних і політичних відносин. Феодалізм в XI ст. ставав переважним і пануючим укладом.

IV

Занепад Київської держави і її дроблення на уділи (1015—1169 р.р.)

✓ 15. КНЯЗЮВАННЯ ЯРОСЛАВА (1019—1054 р.р.)

Боротьба Ярослава з Святополком. Окупація Києва польським князем Болеславом. Одразу ж після смерті Володимира (умер в 1015 р.) почалась жорстока боротьба за владу між його синами. Святополк, що перебував у цей час у Києві, проголосив себе київським князем, спираючись на частину бояр. Боячись, що його брати будуть заперечувати в нього права на Київ, Святополк убив трьох з них — Бориса, Гліба¹ й Святослава. Новгородський князь Ярослав, довідавшись про загибель братів, зібрав значне військо з новгородців — городян і смердів, підсилив його загоном варягів, виступив проти Святополка і розбив його коло Любеча (1016 р.).

Святополк утік у Польщу до свого тестя князя Болеслава I і, пообіцявши віддати йому частину території Київської Русі, а також велику здобич, схилив його до виступу проти Ярослава. В 1018 р. польські загарбники, разом з загонами німецьких найманців (300 чоловіка), угорців (500 чоловіка) і печенігів, вступили в межі Київської держави. На берегах Буга окупанти розбили Ярослава, і він утік у Новгород. Болеслав зайняв Київ і посадив Святополка на князювання.

Тим часом „разведенные по городам на корм“² загарбники почали грабувати місцеву людність. Народ повстав проти грабіжників-окупантів і почав знищувати їх. Боячись, щоб його війська зовсім не винищили, Болеслав із погра-

¹ Церква канонізувала Бориса й Гліба, проголосивши їх святими.

² И пат., с. 100.

бованим майном і великим числом полонених втік з Києва в Польщу. По дорозі він захопив приєднані Володимиром до Київської Русі Червенські міста, тобто частину Галицько-Волинської території.

Поки в Київській землі відбувалися всі ці події, Ярослав прибув у Новгород і збирався було тікати далі за море. Але новгородці, вирішивши до кінця боротися з Святополком і окупантами, не відпустили Ярослава з Новгорода. Населення Новгорода було оподатковане і на зібрані гроші Ярославові найняли загін варягів. У 1019 р. Ярослав з новгородцями й варягами знову виступив проти свого брата і цього разу розгромив його сили на р. Альті (біля Переяслава). Святополк утік кудись на захід, де незабаром умер.

Літописець і народна традиція суворо засудили політику Святополка, який по трупах своїх братів прийшов до влади, і назвали його Окаянний¹.

Ярослав (1019—1054 р.р.). Почалось 35-літнє князювання Ярослава в Києві (1019—1054). Скоро йому довелося провадити боротьбу з своїм племінником, полоцьким князем Брячиславом, який у 1021 р. напав на Новгород, щоб захопити його. Але Ярослав переміг Брячислава і залишив Новгород, як і раніш, за собою. Через два роки проти Ярослава виступив його п'ятий брат Мстислав, що князував у далекій Тмутаракані (кол. Фанагорії) і вславився своїми походами на кочовників. Ще в 1023 р. він розбив касогів (кубанських черкесів) і вбив у поединку їх князя Редедю. В 1023 р. Мстислав, що прагнув розширити свою землю, вирушив у похід проти Ярослава з військом, у якому були хазари й касоги.

В цей час на значній частині території Київської Русі був неврожай і голод. Експлуатація селянства феодалами, що підсилилась на початок XI ст., разом з голодом спричинилися до широких народних заворушень. Становище було настільки серйозне, що вправитися з рухом було над силу новгородській правлячій верхівці і Ярославові довелося самому виїхати з військом у Новгород для

¹ Український фашистський історик Ліпінський вихваляв Святополка за те, що він привів у Київ польських окупантів, і називав його „західником“ в історії України і першим щодо своїх політичних тенденцій „українцем“ серед князів.

приборкання мас. Поки Ярослав розправлявся з рухом у Новгородських землях, Мстислав підійшов до Києва, але кияни „не прияша его“. Мстиславові довелось відступити від Києва і він укріпився в Чернігові.

Ледве закінчився виступ у Новгородських землях, як до Ярослава дійшла звістка про те, що почались заворушення в Суздальській землі: „И мятежь велик и голод во всей стране той бысть“¹.

Тут рух проходив під керівництвом волхвів, тобто був скерований проти християнства і місцевої феодальної верхівки, яка тримала в своїх руках хлібні запаси і спекулювала ними. Ярослав пішов у Суздальську землю і тут також придушив рух, частково стративши, частково вигнавши волхвів.

Тепер Ярослав зміг узятися до київських справ. Повернувшись у Новгород, він зібрав військо, найняв варягів на чолі з Гаконом і пішов на Мстислава. Але й цього разу йому не пощастило: він зазнав поразки під Листвином (коло Чернігова) в 1024 р.

Кінець-кінцем у 1026 р. Ярослав уклав мир з Мстиславом, відступивши йому Чернігів і лівобережні землі. Після цього князівські усобиці в Київській Русі припинились майже на 30 років. У 1036 р. умер Мстислав, і Ярослав, ув'язнивши свого останнього, що лишився, брата Судислава, об'єднав під своєю владою всі землі Київської Русі.

Боротьба Ярослава з Святополком, а особливо його війна з Мстиславом, що закінчилась розділом земель на дві частини, знаменують початок періоду феодальних воєн у Київській Русі і феодальної роздрібненості, яка була результатом розвитку феодалізму і разом з тим зміцнення окремих князівств. Розвиткові цього процесу сприяв, як побачимо далі, також і упертий наступ на Київську Русь кочовників, що потроху відтискали її населення з степових просторів до лісової смуги. Це утруднювало торговельні зносини з Візантією і цим самим ослабляло Київ. Уже в другій половині XI ст. почав занепадати старий торговельний шлях „из варяг в греки“. Цей занепад, крім захоплення причорноморських степів кочовниками, зумовлю-

¹ И пат., с. 103.

вався з кінця століття також шуканням нових торговельних шляхів у Візантію з Західної Європи, обминаючи Дніпро (хрестові походи).

Завойовницькі прагнення київських князів, кінцевою метою яких була Візантія, дійшли свого кульмінаційного пункту при Володимирі. При Ярославі Київська Русь починає чимраз більше замикатися в собі, звужувати свої розміри, а головню — дробитися. Спроби компенсувати втрату впливу на близькому Сході підсиленням впливу на Захід також кінець-кінцем були приречені на невдачу. „Володимир — каже Маркс, — який знаменує собою кульмінаційний пункт, і Ярослав, що знаменує собою початок занепаду готичної Росії, були зведені на її трон сідою зброї варягів... При Ярославі зверхність варягів була зламана, але разом з тим зникають і завойовницькі прагнення першого періоду і починається занепад готичної Росії“¹.

Характеризуючи Київську державу, „імперію Рюриковичів“, як державу готичного типу або типу імперії Карла Великого, Маркс підкреслює варварський, примітивний характер цієї і подібних до неї держав.

Київська держава була східнослов'янською державою, в утворенні якої певну роль відіграло варязьке завоювання. Ні український, ні білоруський, ні російський народи в цей період ще не оформились. „...Подібно до того, як імперія Карла Великого передувала утворенню теперішньої Франції, Німеччини й Італії, так і імперія Рюриковичів була попередницею утворення Польщі, Литви, балтійських поселень, Туреччини і самої Московії“².

В XI—XII ст. в східних слов'ян зміцнювались зв'язки територіальні, властиві перемігшому феодалізму, який існував у IX—X ст.ст. лише в формі укладу, що розвивався. В цей же час почали зароджуватись українська, білоруська й російська народності, зв'язані спільним початковим періодом історичного розвитку, спільною боротьбою з зовнішніми ворогами, споріднені одна з одною мовою, культурою і побутом. Ця спільність поклала початок братерському зв'язку цих народів і їх спільним діям на історичній арені.

¹ Маркс, Таємна дипломатія XVIII ст.

² Там же.

„Руська Правда“. Процес розвитку й оформлення феодальної системи в землях Київської Русі яскраво відбився на внутрішній діяльності Ярослава, що заслужив у літописця за цю діяльність назви Мудрого. Головною пам'яткою князювання Ярослава є збірник феодальних судових законів, що дійшов до нас під назвою „Руська Правда“. Вона виникла ще до Ярослава і її доповнювали пізніше аж до XIII ст. „Руська Правда“ не була, очевидно, законодавчим кодексом, обов'язковим у державному масштабі для Київської Русі. Це був збірник записаних для зручності користування ними законів, на основі яких Ярослав чинив суд у своїх володіннях. Після його смерті його сини в 1072 р. доповнили „Руську Правду“. Але разом з тим „Руською Правдою“ могли користуватися й інші феодали, для яких наявність записаного феодального закону, скерованого насамперед проти всіх категорій поневоленої чи залежної маси населення, була дуже зручна, бо сприяла підсиленню феодальної залежності маси.

„Руська Правда“ дійшла до нас майже в 100 різних списках, при чому всі вони зводяться щодо кількості статей до трьох основних редакцій. Найдавніша, або коротка редакція „Руської Правди“ (43 статті) складена не пізніше як в XI ст., при чому перші 17 статей цієї редакції були складені в кінці X або на початку XI ст. Друга редакція (охоплює від 115 до 135 статей), так звана „пространна“, складена в XII ст.; нарешті, третя, дещо скорочена порівнюючи з другою, належить до XIII ст. Коли рання редакція „Руської Правди“ виявлена в новгородських літописах, то „пространна“ зустрічається здебільшого в збірниках церковних законів, так званих „кормчих книгах“, що показує на застосування „Руської Правди“ церквою, яка займала тоді серед феодальних володільців одне з перших місць.

У „Руської Правди“ було кілька джерел. Це, поперше, звичаєве право, що базувалось на патріархальних відносинах (статті про кровну помсту, викуп-та ін.); подруге, князівські узаконення — карання на смерть, а згодом — грошовим штрафом розбійників; потрете, судові рішення (штраф за вбивство конюха князя Ізяслава тощо) і, нарешті, по-четверте, візантійське законодавство. Про вплив

останнього на „Руську Правду“ свідчить те, що в кормчій книзі „Руська Правда“ звичайно вміщались поруч з різними збірниками візантійських світських і церковних законів.

ВѢСТО Ж†,
 НАПИСАНЪ БЫША
 РИМСЬКИМЪ ПОВѢ
 АТНИКЪМЪ ВЛГРЪМЪ
 РИМЪМЪ НА ЗАМЪВЪ
 ГОРОДСКАГО ДМИТРИ
 Я. АСТАЖАННИКЪ
 БГОУМЪВЪ, АРХИ

Початок „Руської Правди“
 по списку Кормчої книги XIII ст.

Деякі з цих законів були просто запозичені „Руською Правдою“. Це, між іншим, показує, який всебічний був вплив візантійської культури на Київську Русь.

В цілому зміст „Руської Правди“ відбиває ріст у Київській Русі феодальних відносин. Кровна помста, що зустрічається в найдавнішій „Руській Правді“ як акт правосуддя, хоч і показує на наявність ще досить сильних пережитків родового ладу в правових відносинах, але вже й там поставлений поруч грошовий штраф, яким можна замінити кровну помсту. Сини Ярослава цілком замінили кровну помсту грошовим штрафом („отложиша убиение за голову, но кунами ся выкупати“).

Суд в XI ст. (і пізніше) був у руках князя або його заступника — посадника, а під час відсутності того чи другого судові справи провадив так званий тіун, управитель князівського двору. З „Руської Правди“, де майже всі злочини обкладені більш-менш визначеним грошовим штрафом (виною, продажем, головщиною) на користь потерпілого або його родичів, а також на користь князя, видно, що суд і закон були насамперед джерелом прибутку, і до того джерелом чималим для феодалів-князів і церкви. Класовий феодальний характер „Руської Правди“ особливо виразно виявляється в тому, що розміри грошового штрафу, які накладали за злочини проти особи, хитались залежно від того, до якої класової групи належав потерпілий або вбитий. Якщо, наприклад, убивали боярина — члена старшої князівської дружини або тіуна, штраф становив 80 гривен; за вбивство смерда брали всього 5 гривен.

Дуже часто штраф накладали не на окрему особу, що вчинила той чи інший злочин, а на цілу верв. Так звичайно бувало в тому випадку, коли на території верви знаходили людський труп і вбивця був невідомий. Але нерідко також на громаду накладали виплату штрафу й за вбивцю, що належав до числа її членів. Така кругова відповідальність верви перед князем показує на залежність її від останнього, бо грошовий штраф, який накладался на цілу верв, являв собою по суті феодальну повинність, виконання якої іноді розтягалось на кілька років. Загалом князівський суд був великим тягарем для народу, тим більше, що князі, а особливо їхні тіуни, прикриваючись своїми судовими функціями, нерідко просто грабували народ і обкладали його поборами.

Поширення християнства при Ярославі. Боротьба з кочовниками. З інших моментів внутрішньої діяльності Ярослава слід відзначити його заходи щодо розширення, зміцнення і прикрашення Києва, який був одним з великих європейських центрів того часу¹.

Ярослав зміцнив місто валом і стіною, в якій було декілька воріт. Головні ворота називались Золотими (1037). Літописець пише про цю діяльність Ярослава: „Заложи Ярослав город великий Киев, у негоже града врата суть златая“².

Багато зробив Ярослав і для дальшого поширення й підсилення християнства, а разом з ним письменності й культури. Він збирав навколо себе монахів, попів, а особливо тих з них, що могли перекладати й переписувати богослужбні та інші священні книги. При ньому було перекладено чимало таких книг з грецької мови на церковнослов'янську.

Дбаючи про поширення християнства, Ярослав, як і Володимир, будував церкви й монастирі. При Ярославі був збудований у Києві Софійський собор (1037 р.), заснований Києво-Печерський монастир (коло 1051 р.), що став головним церковним центром і вогнищем письменності в Київській Русі. Для підготовки духівництва Ярослав наказав зібрати до 300 дітей і навчати їх по церковних книгах.

Слідом за Володимиром Ярослав продовжував колонізувати й укріпляти степові окраїни Київської держави, щоб перешкодити кочовникам проникати до її центрів. На початку тридцятих років XI ст. Ярослав оточив невеликими фортецями кордони Київської Русі, розселюючи по прикордонній річці Росі полонених. Але всі ці заходи лише почасти стримували натиск головного тодішнього ворога — печенігів, яким у 1036 р. удалось прорватися до Києва.

¹ Відомий хроніст, єпископ мерзбургський Тітмар, говорячи в своїй хроніці про похід 1018 р. Болеслава на Київ, писав про Київ так: „В цьому великому місті, що є столицею держави, є 400 церков і 8 торгових, а народу сила-силенна.“

Не зважаючи на безперечне перебільшення, свідчення Тітмара в цілому стверджує значні розміри Києва XI ст. і його торговельне значення. Другий сучасник XI ст., Адам Бременський, порівнював Київ щодо розмірів торгівлі з Константинополем.

² Ипат., с. 106.

Довідавшись про небезпеку, що загрожувала Києву, Ярослав зібрав велике військо з слов'ян і варягів і вщент розбив печенігів. З того часу могутність їх була остаточно підірвана. На місці бою з печенігами Ярослав заклав Софіївський собор.

4 Зовнішня політика Ярослава. Ярослав продовжував також і зовнішню завойовницьку політику Володимира, але вона при ньому почала сходити нанівець. Ярослав улаштував цілий ряд походів у найрізноманітніших напрямках — на ясів (осетин) (1029 р.), ятвягів (1038), литву (1040) і т. д. В 1030 р. він захопив західний берег Чудського озера, і заснував там місто Юр'єв (Дерпт).

Велику роль у зовнішній політиці Ярослава грали його взаємовідносини з Заходом, зокрема з Польщею, з якою йому довелось воювати за частину Галичини та Волині (Червенські міста). Користуючись народними заворушеннями, що спалахнули в Польщі після смерті Болеслава¹ (1030 р.), Ярослав разом з Мстиславом напали на Польщу (1031 р.), відвоювали Червенські міста і захопили велику здобич і багато полонених поляків.

Дальші походи в Польщу (1041, 1047 р.р.) тісно зв'язані з тою допомогою, яку Ярослав подавав польському князеві Казіміру для того, щоб впливати на політику Польщі й остаточно закріпити за собою Червенські міста. Щоб ще більше зміцнити свої позиції щодо Польщі, Ярослав віддав за Казіміра свою сестру²; і одружив свого сина з сестрою Казіміра.

Намагаючись усякю підсилити міжнародне становище Київської Русі, Ярослав одружував своїх найближчих родичів з членами різних європейських царських фамілій. Крім відомих уже родинних зв'язків з польським королем, Ярослав поріднився з королем норвезьким Гаральдом, віддавши за нього свою дочку³; другу дочку він віддав за угорського короля, — третю за французького, другого сина

¹ „... бысть мятежь велик в Лядской земли и вставше людье избиша епископы, и попы, и бояры своя, и бысть мятежь в них“ (Ипат., с. 105).

² За віно (вкуп нареченої) Казімір повернув назад 800 чоловіка з числа полонених, виведених з Київської Русі Болеславом у 1018 р.

³ Про цей шлюб збереглась поетична норманська сага.

Одружив з візантійською царівною і двох інших — з німецькими князнями. Сам Ярослав був одружений з дочкою шведського короля.

Але, підсилюючи зв'язки з Заходом, Ярослав нічого не зміг придбати на Сході. Двовікові завойовницькі прагнення князів предків Ярослава, що марно намагались оволодіти Візантією, при Ярославі кінчаються останньою спробою — походом на Константинополь в 1043 р.

В цьому поході брав участь син Ярослава Володимир; на чолі війська стояв Вишата. Похід був невдалий. Кораблям Володимира удалось відбитись від грецького флоту і повернутись додому, а Вишата з шеститисячним військом попав у полон і разом з своєю дружиною був відведений у Константинополь, де багатьох воїнів за візантійським звичаєм осліпили. Лише через три роки Ярослав зміг укласти з Візантією мир. Остання рішуча спроба завдати нищівного вдару Візантії зазнала поразки, і це остаточно поклато край великим завойовницьким планам Київської Русі.

Характеристика Ярослава. Ярослав умер у 1054 р. Літописець дає дуже високу оцінку Ярославу і насамперед відзначає його енергію, виявлену при поширенні християнства і зв'язаної з ним в ті часи письменності й культури. Ярослав був тут безпосереднім спадкоємцем свого батька: „Якоже бо некто землю разореть, другой же насеет, инии же пожинають и ядят пищу бескудну да и се, отец бо сего Володимир землю разора и умягчи, рекше крещением просветив; сий же Ярослав, сын Володимерь, насея книжными словесы сердца верных людей, а мы пожинаемъ, учение приемлюще книжное“¹. При цьому він звичайно ураховував (це бачив і його батько), яку величезну роль у зміцненні феодальних сил грала християнська релігія, і це насамперед примушувало його так енергійно насаджувати церкви й монастирі і збільшувати число духовництва в Київській Русі.

Ярослав був письменний. Він мав широкий політичний кругозір, про що свідчать його широкі міжнародні зв'язки і поява при ньому у Київській державі першого збірника

¹ И п а т., сс. 106—107.

феодалних законів „Руської Правди“. Слід також відзначити його енергійну діяльність щодо укріплення кордонів своєї держави і боротьбу з печенігами, могутність яких він остаточно зломив, а також боротьбу з Польщею, у якої Ярослав відвоював назад Червенські міста.

Родина Ярослава Мудрого (фреска Софіївського собору)

В цілому Ярослав, виступаючи в переломний до остаточного оформлення феодалізму період, хоч і провадив за традицією політику перших Рюриковичів, яка звертала його очі до Візантії, але насамперед він зміцнював феодальні відносини всередині своєї держави і прокладав їм шлях уперед, нещадно розправляючись при цьому з народним рухом.

✓ 16. ФЕОДАЛЬНІ ВІЙНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІ СТ. БОРТЬБА З ПОЛОВЦЯМИ

Ізяслав. Боротьба з торками й половцями. Друга половина ХІ і початок ХІІ ст. були заповнені затьжними феодальними війнами за князівства та землі між синами й онуками Ярослава і надзвичайно напруженою боротьбою з кочовниками. В цей же період вибухають стихійні народні повстання проти феодальної експлуатації, яка дедалі посилювалась.

З 1054 р. київським князем став другий син Ярослава Ізяслав. У його руках були також Новгород і Турово-Пінська

волость. Решта земель були розподілені між братами Ізяслава так: Святослав одержав Чернігів, Тмутараканську та Муромську волості і землі радимичів та вятичів; Всеволодові дістались Переяславська земля, Ростов, Суздаль, Поволжя та Білоозеро; Вячеславові — Смоленська і, на решті, Ігореві — Волинська землі. Полоцьке князівство перебувало у володінні Всеслава¹. Вячеслав та Ігор незабаром померли, і їхні землі були ще раз поділені між трьома братами, що лишились живими.

Ледве встиг Всеволод одержати Переяславську землю, яка була передовою твердиною Київської Русі проти кочовників, як йому в 1055 р. довелося виступити проти орди торків, що з'явилися в дніпровських степах; їх він переміг. В цьому ж році, очевидно, десь на кордонах Переяславщини, вперше з'явилися передові зағони нової орди — половців. Це була чергова хвиля кочовників, які сунули в Причорномор'я і до кордонів Київської Русі з східних степів. Половці були незрівнянно сильніші за печенігів і торків і являли велику небезпеку для Київської держави. Перша зустріч з половцями не привела до воєнної сутички: мабуть, половці вирішили спочатку лише розвідати про сили князів і тому уклали з Всеволодом мирну угоду.

В 1060 р. Ізяслав, Святослав і Всеволод ще раз розгромили торків і до того ж так ґрунтовно, що чимала частина їх втекла за Дунай². Проте, розбивши торків, князі опинилися віч-на-віч з половцями, і ті в 1061 р. вперше напали на Київську Русь. Цей удар прийняла на себе Переяславська земля, бо з князів проти половців виступив лише Всеволод, якого й було розбито. Пограбувавши Переяславщину й захопивши полонених, половці пішли назад у степ.

Боротьба між князями. Повстання в Києві (1068 р.). Незабаром після першого половецького набігу по Київській Русі прокотилася хвиля князівських усобиць. Ростислав, внук Ярослава і син померлого в 1052 р. Володимира, не одержавши жодної волості, втік з Новгороду, де

¹ Всеслав був правнуком Володимира Святославича, після смерті якого Полоцька земля дісталась дідові Всеславу, Ізяславові Володимировичу.

² Можливо, що туди їх відтиснули половці.

раніш сидів його батько, на південь і захопив у Гліба, сина Святослава, Тмутаракань. Услід за Ростиславом виступив Всеслав, князь Полоцький. Він обложив у 1065 р. Псков, а в 1067 р. — Новгород. Ізяслав, Святослав і Всеволод знову разом рушили в похід на Всеслава і спустошили Мінськ — чоловіків перебили, а жінок і дітей узяли в полон. Всеслав, мабуть, зняв облогу Новгорода і виступив проти князів, але був розгромлений. Брати підступом захопили Всеслава і ув'язнили в Києві.

Тим часом половці підготували новий напад на Київську Русь, яку ослабляли усобиці, і в 1068 р. знову вдерлися в Переяславську землю. Брати зустрілися з ними на річці Альті і були розбиті. Поки половці грабували Переяславщину й посувались до Києва, Ізяслав і Всеволод утекли в Київ, а Святослав — у Чернігів. Половецька загроза зависла над Києвом. Але тут на оборону Києва і своєї землі виступив сам народ. Воїни-кияни, які повернулись спід Альти, скликали на торзі, на Подолі, віче і послали сказати Ізяславу: „... Ось половці розсіялись по землі: дай нам, князю, зброю і коней, хочемо ще битися з ними“. Але Ізяслав, боячись озброїти всю масу київського населення, відмовився виконати цю вимогу. Тоді народний гнів звернувся насамперед проти воеводи Коснячка, який діяв спільно з князем. Кияни вдерлись у двір воеводи, але той встиг сховатися. Тоді частина народу пішла до Ізяслава, щоб повторити йому свою вимогу, а частина вирішила скинути його. Народ звільнив з в'язниці Всеслава, і його було проголошено на княжому дворі князем. Усе майно Ізяслава — золото, срібло, хутра — було захоплене народом, а сам Ізяслав разом з братом Всеволодом встигли врятуватись, при чому Ізяслав утік у Польщу.

Тим часом дванадцять тисяч половців продерлися в Чернігівську землю і почали спустошувати околиці Чернігова. З міста назустріч половцям вийшов Святослав з тритисячним загоном і розбив їх.

Польські окупанти в Києві. Народні заворушення. Небіж Ізяслава, польський князь Болеслав II, вирішивши, подібно до свого предка, пограбувати київське населення, дав своєму дядькові допомогу. В 1069 р. Ізяслав з Болеславом підійшли до Києва. Всеслав з киянами

вийшов проти Ізяслава під Білгород, але не прийняв бою і втік до себе в Полоцьк, а Ізяслав з допомогою польських окупантів нещадно розправився з київським населенням. 70 киян з тих, що звільняли Всеслава, було страчено, багато було вбито без ніякого розсліду, багато осліплено.

Щоб запобігти надалі народним заворушенням, Ізяслав перевів з Низу (Подолу) на підвищену частину міста, тобто ближче до свого двору, торг, де відбувались народні збори — віче, звідки починався рух, скерований проти князів.

Як і в 1018 р., польські загарбники розійшлися „на покорм“ по волостях, тобто почали грабувати людність. Народ, як і раніше, повстав і почав нищити поляків, так що Болеславові незабаром довелося відступити назад в Польщу. Розправившись з киянами, Ізяслав вигнав Всеслава з Полоцька (куди він через деякий час знову вернувся) і посадив там свого сина.

Викликані зміцненням феодальних відносин і посиленням експлуатації та грабування населення народні заворушення, почавшись у 1068 р. в Києві, не припинялися в Київській Русі і в наступні роки. В 1071 р. під впливом голоду в Ростовській землі стався масовий виступ селянства під проводом двох волхвів. Повсталі посувались по Волзі та Шексні до Білоозера, і кількість їх доходила 300 чоловіка. Вони відбирали хліб і майно в багатих. На Білоозері вони зіткнулися з воеводою Яном Вишатичем, який прибув сюди з своєю військовою дружиною збирати даїну з населення. Ян насилу приборкав рух, а його проводирів-волхвів убив. Подібний рух почався і в Новгороді, де з ним розправився князь Гліб.

Ізяслав. Всеволод. Феодальні війни. Услід за народними повстаннями у Київській Русі знову почалися князівські війни.

В 1073 р. Ізяслав вступив у союз з Всеславом проти Святослава та Всеволода, які вигнали Ізяслава з Києва. Ізяслав вирушив у Польщу і, не знайшовши там, тоді підтримки, почав шукати захисту в германського короля й римського папи. В 1076 р. в Києві помер Святослав, і Всеволод зайняв його місце. В 1077 р. Ізяслав одержав, нарешті, допомогу від Польщі і знову рушив завойовувати

Київське князівство. Становище Всеволода було в той час хитке. В Тмутаракані знову збирались позбавлені волостей князі-ізгої, готуючи похід, щоб захопити собі в Київській Русі землі. Через те Всеволод, виступивши проти брата на Волинь, не розпочав воєнних дій, а запропонував Ізяславу мир і Київське князівство. Ізяслав згодився і сів у Києві (1077 р.), а Всеволод узяв собі Чернігівське князівство. Це примусило сина Святослава Олега, який сидів там, тікати в Тмутаракань і в 1078 р. виступити проти Всеволода, заручившись підтримкою половців, які з цього часу почали брати постійну участь у князівських війнах. Всеволод був розбитий і звернувся по допомогу до Ізяслава. Недалеко від Чернігова, в Нежатиній Ниві, об'єднані сили Ізяслава і Всеволода завдали поразки своїм ворогам, і Олег з рештками війська втік у Тмутаракань. Ізяслав загинув у цьому бою, і Всеволод лишився князувати в Києві. Майже в той самий час син Всеволода Володимир Мономах воював з Всеславом Полоцьким, який напав на Смоленськ. Мономах спустошив і пограбував Мінськ. Після розгрому Олега і смерті Ізяслава Всеволод розподілив землі Київської Русі так: син Всеволода Володимир Мономах одержав Чернігів, один син Ізяслава, Святополк — Новгород, а другий, Ярополк — Володимир з додачею Турова.

З початку князювання Всеволода в Києві усобиці вибухли з новою силою. Крім боротьби з ізгоями Святославичами, Ігоревичами й Ростиславичами, Всеволодові довелося почати в 1085 р. боротьбу з Ярополком, який був незадоволений тим, що Всеволод відділив Галичину від Волині і віддав її Ростиславичам, зменшивши Ярополкові володіння. Цю боротьбу Всеволод доручив своєму синові Володимирі Мономаху, що відзначався розумом, енергією і воєнним хистом. Коли Мономах виступив проти Ярополка, той утік з Луцька в Польщу, звідки вернувся в 1087 р. з польським військом і за угодою з Всеволодом дістав назад Володимир. Звідти Ярополк вирушив у Галичину, щоб захопити її. Але по дорозі його вбив якийсь Нерядець, підсланий Ростиславичами.

Відтоді Галичина (Перемиська і Теробовльська волості), яка лишилась у руках Ростиславичів — Рюрика, Во-

лодаря й Василька, — по суті відокремилась від Київської Русі і почала існувати самостійно, хоч князі її Володар і Василько¹ брали і далі активну участь в усобицях. Відокремлення Галичини одразу ж ослабило посилені при Ярославі зв'язки Київської Русі з Заходом, а галицьким князям довелось узяти на себе головний тягар повсякчасної боротьби з Угорщиною та Польщею, які не кидали своїх зазіхань на галицькі землі.

Під час князювання Всеволода, крім внутрішніх воєн, які роздирали Київську Русь на частини, доводилось провадити майже безперервну війну з кочовниками, чим займався переважно Володимир Мономах, і, як перше, ходити завойовницькими походами на Чудь та інші племена і відбиватися на північному сході від болгар, що захопили в 1088 р. Муром.

Святополк. Володимир Мономах. Війни з половцями. В 1093 р. Всеволод помер. Найпопулярнішим серед тодішніх верхів князем був Володимир Мономах, що відзначився в багатьох війнах. Проте, не бажаючи починати усобицю, боячись половців, а може, просто не маючи в той момент досить сили, Мономах поступився Київським князівством своєму двоюрідному братові, синові Ізяслава, Святополкові, а сам пішов князувати в Чернігів. У Переяславі в той час сидів його брат Ростислав, а в Новгороді — Давид Святославич. Половці продовжували спустошувати Київську Русь. З початку 90-тих років XI ст. напади їх стали особливо частими й завзятими. Ще до смерті Всеволода, в 1092 р., половці зайняли три міста — Песочен, Переволоку й Прилуки — і зруйнували багато сіл. Половецький набіг цього року був особливо тяжким для народу, бо літом сталася посуха, горіли ліси і болота, і населення, і без того змучене князівськими поборами та усобицями, тисячами вмирало з голоду й пошестей, що спалахнули перед зимою.

В 1093 р. половці обложили місто Торчеськ. Князі Святополк, Володимир і Ростислав виступили в похід проти них, але половці розбили їх недалеко від Трипілля в двох боях, в одному з яких загинув Ростислав, і взяли Торчеськ.

¹ Рюрик помер у 1092 р.

Перемігши князів, половці кинулися спустошувати беззахисні Переяславщину і Київщину. Цього разу половецький набіг перевищив усі попередні спустошення. Літописець каже про це:

„Учинився плач великий в землі нашій, спустіли села наші і міста наші, і довелось нам бігати перед ворогами нашими... Лукаві сини Ізмаїла спалювали багато сіл і клуні і багато церков спалили вогнем... Одні відводяться в полон, другі — убиваються, треті — віддаються помсті, приймаючи смерть гірку, четверті — тремтять, бачачи тих, яких убивають, п'яті — моряться голодом і спрагою... Спустіли всі міста й села; пройдімо полями, де паслися стада коней, овець і волів, — усе це бачимо тепер порожнім, ниви заросли й стали житлом для звірів“¹.

В 1094 р. Святополк помирився з половцями і, щоб зміцнити мирні стосунки, одружився з дочкою половецького хана. Однак мир цей тривав дуже недовго, бо в тому ж році половці знову з'явилися на Київській Русі. Їх привів з собою з Тмутаракані Олег Святославич, який, скористувавшись ослабленням князів, вирішив захопити собі волость (князювання). Олег обложив Чернігів і примусив Мономаха віддати йому Чернігівську землю. Мономах з дружиною в сто чоловіка з родинами подався з Чернігова князувати в Переяслав.

В найближчі після цих подій роки половецька небезпека й далі загрожувала Київській Русі. Половці, союзу з якими Олег не порвав, розпоряджалися на Переяславщині і навіть в околицях Києва, як у своїх землях. В Києві панував неспокій за дальшу долю міста і всієї землі. Треба було вжити найрішучіших заходів проти ворогів. Тоді Святополк і Володимир запросили Олега в Київ, щоб князям разом з дружиною, міською верхівкою й духівництвом обміркувати питання про дальшу боротьбу з половцями. Однак Олег рішуче відмовився їхати в Київ, очевидно, боячись, що його заманують у пастку. Святополк і Володимир виступили на Чернігів і вигнали звідти Олега. Проте він не припинив боротьби, перенісши її в Ростово-Суздальську землю, де його переміг син Мономаха, новгородський князь Мстислав. Мономах написав Олегові листа, запро-

¹ Ипат., с. 155—156.

понувавши йому припинити ворожнечу. Це було тим потрібніше, що половці, скористувавшись міжусобною війною князів, безкарно грабували околиці Києва. В 1096 р. Один з половецьких ханів Боняк, який уславився своїми жорстокими набігами на Русь, за що літописець назвав його шолудивим (паршивим), спалив і спустошив під Києвом відоме княже село Берестове, а потім і Києво-Печерський монастир.

✓ **З'їзд князів у Любечі (1097 р.).** В 1097 князі Святополк, Володимир Мономах, Давид Ігорович, Василько Ростиславич, Олег Святославич та брат його Давид з'їхалися в місті Любечі на з'їзд, щоб обміркувати питання про розподіл між собою земель Київської Русі, а в зв'язку з цим — про припинення усобиць і про боротьбу з половцями. Літопис так формулює ці завдання князівського з'їзду: „Навіщо ми губимо землю Руську, влаштовуючи чвари між собою? А половці викликають розбрат у нашій землі і радіють, коли між нами війни...“¹

Після цього князі розподілили між собою волості, обіцяли виступити всі разом проти того, хто порушить спільну ухвалу, і на тому розійшлися. Волості на Любецькому з'їзді були розподілені так: Святополк дістав Київ і Туров, Володимир Мономах — Переяслав, Смоленськ і Ростовську землю, а син його Мстислав — Новгород; Святославичам — Олегові, Давидові і Ярославові дістались Чернігівська волость, Давидові Ігоровичу — Волинь, Володареві Ростиславичу — Перемишль, а братові його Васильку — Теробовль. На Любецькому з'їзді головну роль грали найсильніші князі — Святополк і особливо Володимир, які являли собою силу, що прагнула зміцнити Київську Русь як більш-менш цілу державу з центром у Києві, тобто продовжували традиційну політику часів Володимира Святославича. Розподіл волостей був безперечно справою їхніх рук. Але разом з тим з'їзд виявив і інший бік тодішньої внутрішньо-політичної діяльності: Київська Русь як єдина держава розсипалася, розпадаючись на окремі феодальні князівства-землі. Факт розподілу волостей на з'їзді показував, що оформлення феодальних князівств, яке вело до роздрібнення Київської держави, примусило санкціону-

¹ Ипат, с. 167.

вати його¹, вводячи, правда, це в рамки договору, що вимагав від князів спільних дій. Але наскільки цей договір, що намагався склеїти державу, яка розвалювалась, був побудований на піску, показали незабаром наступні події.

✓ **Феодалні війни після Любецького з'їзду.** Майже за раз після з'їзду розпалилась ворожнеча між волинським князем Давидом Ігоровичем і Васильком Ростиславичем. Треба гадати, що з'їзд не задовольнив нікого з них, бо кожен намагався, напевно, ще до з'їзду, округлити свої землі за рахунок сусіда, тим більше, що ще не так давно Волинь і Галичина становили єдине ціле. У ворожнечу були втягнені й найсильніші князі. Мономах підтримував Василька, а Давид, дізнавшись про це, схилив на свій бік Святополка, який, певно, боявся, що Володимир і Василько позбавлять його Києва та інших земель.

Василька, що був тоді біля Києва, викликали до Святополка, схопили, вивезли зв'язаного в Звенигород, де слуги Давида й Святополка викололи йому очі, після чого Василька віддали братові його Володарю. Давид намагався після цього захопити волость Василька, але брати загнали його в місто Бузьк, а потім через кілька місяців знову відновили війну, обложивши Володимир-Волинський. Після того, як Давид видав братам своїх мужів Лазаря і Василя, нібито винних в усій усобиці, Володар і Василько стратили їх і, знявши облогу, пішли до себе.

Тим часом у війну з Давидом втрутився Святополк, який боявся, що Волинь перейде в руки Ростиславичів і буде приєднана до Галичини. Святополк вигнав Давида з Володимира і захопив Волинь, а після того вирішив приєднати до себе й Галичину. Але, зустрівшись на вододілі рік Буга й Серета з військом Володаря і Василька, він програв бій і відступив у Володимир, який віддав своєму синові Мстиславу. Другого сина, Ярослава, Святополк послав в Угорщину, щоб намовити короля виступити проти Володаря й Василька. Угорці виступили проти Галичини і обложили Перемишль. Давид, який втік у Польщу, дізнавшись про події, вернувся назад і, треба думати, боячись назавжди втратити

¹ „Нехай кожен держить свою вотчину“ — вирішив з'їзд (Ипат., с. 167).

Волинь, вирішив приєднатись до Володаря й Василька. Уклавши з ними союз, Давид привів у Галичину половців на чолі з Боняком. Угорці й приборчники Святополка були розбиті, і Давид обложив Володимир-Волинський, при чому під час облоги його був убитий син Святополка Мстислав (1099 р.).

✓ З'їзд князів в Уветичах (1100 р.). Війна тривала ще деякий час, і Давид змушений був скоритися волі інших князів, які викликали його в 1100 р. на з'їзд в Уветичі, або Вітичів (під Києвом). Сюди з'їхалися Святополк, Володимир, Олег, Давид Святославич і Давид Ігоревич. Князі лишили Давида Ігоревича самого і, порадившись між собою, оголосили йому свою ухвалу. Вона зводилась до того, що в Давида відбирали Волинь, яка переходила до Святополка, залишивши за ним лише Бузьку волость. Давид підкорився силі і пішов у призначену йому волость, до якої йому додали Дорогобуж, де він і помер.

Після Уветицького з'їзду усобиці припинились, якщо не рахувати війни за спадщину в Полоцькій землі між синами старого Всеслава, що за останні тридцять років не втручався в князівські розрухи і помер у Полоцьку в 1101 р.

✓ З'їзд князів у Долобську (1103 р.). Походи на половців. Покінчивши тимчасово з усобицями, Святополк і Володимир весною 1103 р. з'їхалися ще раз у Долобську (вище Києва, на лівому березі Дніпра), щоб нарешті обміркувати питання про дальшу боротьбу з половцями. Дружинники Святополка заперечували проти негайного походу, говорячи, що весною не час брати в селян (смердів) коней для війська: „...Не час тепер, весною, іти: загубимо наших смердів і їхні ниви...“¹. Проте Мономах виступив проти цієї думки. Він сказав: „...Дивно для мене, дружино, що ви шкодуєте коней, якими (смерд) оре, а про те не думаєте, що почне пахати смерд, приїде половчанин, уб'є смерда стрілою, візьме його коня, поїде в його село, забере його жінку, його дітей і все його добро. Коня його шкода, а самого його чи не шкода?“²

Думка Мономаха перемогла, і було вирішено негайно збиратися в похід. До братів приєднався Давид Святосла-

¹ Ипат., с. 183.

² Там же.

вич, і князі, зібравши велике військо, посадивши частину його в човни, а частину на коней, рушили вниз по Дніпру. За порогами, далеко в степу, чотири дні ходу від Дніпра,

Долобський з'їзд

десь коло річки Самари, князівська рать зіткнулася з половцями і розбила їх вщент, знищивши при цьому двадцять ханів. З великою здобиччю й полоненими вернулися князі додому, захопивши з собою підкорених половцями печенігів і торків. Їх оселили на степових кордонах Київської Русі для захисту від дальших половецьких набігів; крім того, Святополк відбудував прикордонне місто Юр'єв, спалене раніш половцями.

Проте, не зважаючи на розгром, хан Боняк знову зібрав половецькі сили і протягом п'яти років (1105—1110) із змінним успіхом воював проти князів, які в свою чергу ходили руйнувати половецькі стани (вежі). Так тривало до 1111 р., коли Святополк, Володимир Мономах і Давид повторили похід 1103 р. углиб половецьких степів. І цього разу князям удалося завдати половцям страшної поразки в бою на притоці р. Дінця (біля теперішнього Слов'янська).

Повстання в Києві (1113 р.). В 1113 р. помер Святополк. Роки його князювання були періодом надзвичайного росту феодальної експлуатації народних мас, а в Києві передусім посилення лихварства й спекуляції продуктами першої потреби (сіллю), що руйнувало населення. Особливо ненавидів народ самого Святополка і його наближених, що посилено лихварювали. Незадовго до своєї смерті, коли в місті піднялася ціна на сіль, Святополк відібрав запаси її в печерських ченців і почав продавати її по надзвичайно високій ціні.

Смерть Святополка стала сигналом до народного повстання в Києві. Київське населення, підтримане околицьними смердами, розгромило купців-лихварів і будинок тисяцького Путяти, одного з близьких радників Святополка. Народний гнів загрожував княжій родині, боярам і монастирям, тобто всій феодальній верхівці, яка тримала в своїх руках владу над народом. Перелякані київські верхи негайно потай від народу зібралися в Софіївському соборі і ухвалили просити на київське князювання Володимира Мономаха.

✓ 17. ВОЛОДИМИР МОНОМАХ (1113—1125 рр.). МСТИСЛАВ ВОЛОДИМИРОВИЧ (1125—1132 р.р.). БОРОТЬБА ІХ ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ ЄДНОСТІ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Зайняття Володимиром Мономахом київського стола і придушення повстання. Законодавство Мономаха про проценти і закупів. Як тільки Мономах був обраний, до нього негайно вирушило в Переяслав посольство. Про те, в якій обстанові відбувалося покликання Мономаха в Київ, хто був особливо зацікавлений у цьому і для чого насамперед запрошували його в Київ, ясно свідчить „Сказання“ про чудеса Бориса та Гліба. Після смерті Святополка, оповідає „Сказання“, „стався великий бунт, заколот і великі заворушення серед народу; і тоді зібралися всі люди, *головно ж „болшии и нарочитиши мужи“*, і за участю всіх людей благали Володимира, щоб він прийшов і придушив бунт і заколот народний“.

Звернення київських бояр і купців саме до Володимира Мономаха зв'язувалось з тим, що Мономах у цей час був дуже сильним князем, до того ж він набув популяр-

ності своєю видатною роллю в урегулюванні міжкнязівських відносин і в організації відсічі половецьким нападам. Фактично Мономах був навіть князь ще сильніший, ніж Святополк. Він володів Переяславом, Смоленськом, Ростово-Суздальською землею, Новгородом; Святополк же володів Київщиною, Волинію і Турово-Пінщиною. Більший політичний вплив Святополка базувався значною мірою на союзі з чернігівськими князями, а також на союзних відносинах з польськими та угорськими феодалами.

Діставши запрошення зайняти київський стол, Володимир Мономах, однак, не зразу вирушив у Київ, побоюючись, очевидно, викликати виступ проти себе князів, бо перехід його на київський стол порушував принцип отчинності, встановлений на Любецькому з'їзді. Згідно з цим принципом київський стол мав зайняти син Святополка Ярослав.

Тоді київські бояри і купці послали до Володимира друге посольство. Це посольство ще переконливіше почало просити Мономаха, говорячи, що коли він не прийде, то „много зло“ скоїться в Києві: повсталі підуть далі на „ятровь“ його (жінку Святополка), на бояр і навіть на монастирі. Після цього Мономах пішов у Київ, „придушив бунт і заколот народний і перейняв князівство всієї Руської землі“ („Сказання“ про чудеса Бориса та Гліба).

Отже повстання 1113 р., як і інші масові рухи в Київській Русі, через свою стихійність, неорганізованість і несвідомість, було приборкане феодалами. Однак грізний народний заколот спонукав Володимира Мономаха видати закони про висоту нормального процента і про закупів (ці закони під назвою „Устав Володимира Всеволодовича про ріст“ увійшли до складу так званої „Пространної Руської Правди“), які трохи поліпшували тяжке становище боржників і закупів. Заборонялося брати процент понад 10 кун від гривни (50 кун) на рік (тобто — 20%). Установлювалось також, що хто позичив гроші на 50% річних, має право платити ці проценти тільки 2 роки, хто ж виплатив ці проценти за три роки, звільняється цілком від боргу. Разом з тим регулювалися відносини між закупом і „господином“, і до деякої міри захищались особисті й майнові права закупа.

Як можна гадати, „Устав“ цей мало виконувався навіть у перший час після його видання. Дальший розвиток феодальних відносин був неминуче зв'язаний з посиленням експлуатації закупів і ростом кількості їх за рахунок закабалення вільних смердів. Однак ці закони відіграли певну роль у заспокоєнні мас і в зміцненні Мономаха на Київському столі.

Боротьба Володимира Мономаха за збереження єдності Київської держави. Володимир Мономах прагнув підкорити своїй владі всі князівства. Разом з Київщиною він приєднав до своїх володінь і Турово-Пінську землю. Лишалася ще одна земля, яка належала Святополкові і перебувала поза володіннями Мономаха,—це Волинь, де князував син Святополка Ярослав. Останній був дуже незадоволений, що Мономах забрав Київщину й Турово-Пінську землю. Проте протягом кількох років Ярослав не виступав проти Мономаха.

Перша сутичка Мономаха сталася з мінським князем Глібом Всеславичем, який напав на Турово-Пінські володіння Мономаха. В 1116 р. Мономах рушив до Мінська. Гліб змушений був скоритися Мономахові, але в 1119 р. знову виступив проти нього. Цього разу Мономах відібрав у нього Мінське князівство, а самого відправив у Київ, де той і помер.

В 1118 р. почалася сутичка Мономаха з Ярославом волинським. Мономах пішов на Волинь під Владимир, і Ярослав змушений був капітулювати. Однак боротьба між Мономахом і Ярославом незабаром поновилась. Ярослав звернувся по допомогу спочатку в Угорщину, а потім у Польщу. Володимир тим часом захопив Волинь і приєднав її до своїх володінь. Ярослав за допомогою польських, а згодом і угорських та чеських феодалів, а також у союзі з галицькими князями Ростиславичами (які перейшли на бік Ярослава, побоюючись посилення Мономаха на Волині) почав війну проти Мономаха.

В 1123 р. Ярослав з великим союзним військом вступив на Волинь і обложив Владимир, де в той час князем сидів син Мономаха Андрій. Але під час облоги Ярослава вбили списом якісь два поляки. Союзне військо припинило облогу Владимира і пішло з Волині. Отже головний противник

Мономах був усунутий, і Волинь була закріплена за Мономахом.

Крім виступів Гліба мінського і Ярослава волинського, була спроба непокори Володимирові ще з боку новгородських бояр у 1118 р. Проте Володимир придушив і цей виступ.

Після оволодіння Київщиною, Турово-Пінщиною, Мінськом і Волинною держава Мономаха охоплювала більшу частину руських земель. У цих землях князували сини й унуки Мономаха, які безсуперечно корилися йому. Верховна влада Мономаха над цими землями була велика й авторитетна. За межами володінь Мономаха лишались Галицька земля, Чернігово-Сіверщина, Рязань і Полоцьк. Але Мономах прагнув поширити свій вплив і на ці землі; так, чернігово-сіверські князі воювали на боці Володимира проти мінського і волинського князів.

Отже Володимирові Мономаху вдалося в значній мірі відновити політичне значення Києва, яке похитнулось, і затримати на деякий час процес остаточного розпаду Київської держави. Однак цілком реставрувати старий політичний лад було вже неможливо. Дальший розвиток феодалізму і посилення на цій базі окремих князівств неминуче вели до остаточного розпаду Київської Русі. Сам Мономах, як побачимо далі, яскраво відбив у своїй діяльності цей розвиток.

Відносини Мономаха з половцями, Візантією та Європою. Походи князів проти половців у 1103 і 1111 р.р., очолені Мономахом, відбили перший приплив половецької навали на руські землі. Сила половців була ослаблена. Набіги їх майже припинилися. Але Володимир, ставши київським князем, продовжував походи в степ проти половців (в 1116 і 1120 р.р.). Переказ, записаний у літопису під 1201 р., говорить, що Мономах розгромив половців, „загнав хана Отрока в країну Обезів (Грузія), за залізні ворота“ (Кавказькі гори)¹.

Відносини з половцями займали перше місце в зовнішній політиці Мономаха. У своєму „Повчанні“ дітям він називає 19 договорів, укладених з половцями. Літописець говорить також про те, що Володимир увійшов у родинні

¹ Ипат., с. 480.

зв'язки з Тугорханом, внучка якого вийшла заміж за сина Мономаха Андрія.

Зв'язки Русі з Візантією в другій половині XI і на початку XII ст. хоч і були ослаблені, але не припинилися. Мономах, як і його попередники, підтримував також родинні стосунки з Візантією. Його мати була візантійською царівною (дочка імператора Константина Мономаха); дочка була віддана заміж за Лева Діогена, претендента на візантійський престол, який колись займав батько Діогена і який потім був захоплений Комненами. Внучка Мономаха (дочка його сина Мстислава) також була одружена з одним з представників візантійської династії. Шлюб дочки Мономаха а Левом Діогеном був зв'язаний з війною між Мономахом і Візантією. В 1116 р. Лев Діоген виступив проти Комненів і встиг захопити кілька міст на Дунаї. Але незабаром Лев загинув. Мономах послав свої дружини, щоб закріпити ці міста за собою, що йому не вдалось.

Мономаха добре знали і в Західній Європі. Сам Мономах був одружений з дочкою англійського короля, сестра його — з німецьким імператором, син Мстислав — у перший раз з дочкою шведського короля, а двох своїх дочок Мстислав віддав — одну за норвезького короля (після смерті якого вона пішла заміж за датського короля), а другу — за датського принца.

Таким чином, Володимир Мономах, як і Ярослав Мудрий, був у родинних зв'язках з правлячими династіями майже всіх найбільших держав того часу.

Характеристика Володимира Мономаха. Мономах у своїй діяльності, як уже відзначалося, яскраво відбив дальший розвиток феодалізму в Київській Русі. Він дуже багато уваги віддавав справам феодального господарства, керівництву ним. Він сам доглядав свій „дом“, не покладаючись ні в чому ні на кого і до всього додивляючись. У своєму „Повчанні“ дітям він пише, що він „сам творил, что было надобе, весь наряд и в дому своем, то я творил есмь, и в ловчих ловчий наряд сам есмь держал, и в конюсех, и о соколах, и о ястребех“¹. „...В дому своем, — повчає він дітей, — не ленитесь, но все видите; не зрите

¹ Летопись по Лаврентьевскому списку, СПб, 1897, с. 242.

на тивуна, ни на отрока, да не посмеются приходящии к вам и дому вашему, ни обеду вашему"¹. Він кілька разів підкреслює свої господарські заняття, вважаючи їх дуже важливими для князя.

Дбаючи про своє господарство, Мономах природно повинен був дбати про те, щоб дружинники не руйнували смердів, бо експлуатація їх була базою феодального господарства. „Куда же ходяще путем по своим землям, — повчає він дітей, — не дайте пакости деяти отроком, ни своим, ни чюжим, ни в селех, ни в житех“².

У зв'язку з прагненням Мономаха зберегти господарство смерда і затушкувати класовий, феодальний характер князівської влади, треба розглядати і його вказівку в „Повчанні“ про те, що він „худаго смерда и убогыє вдовице не дал есмь силным обидети“³. Проте це не заважало Мономахові нещадно нищити господарство і населення своїх противників. Так, узявши Мінськ, він не залишив у ньому „ні челядина, ні скотини“.

Господарська діяльність Мономаха пояснюється тим, що князівська вотчина остаточно ставала в цей час головним джерелом прибутків князя.

Володимир Мономах зумів укріпитись на великокнязівському столі не тільки тому, що був найсильнішим князем, але значною мірою і завдяки своїм особистим властивостям. Він був людиною розумною, мужньою, надзвичайно діяльною і разом з тим для того часу освіченою. Сукупність цих властивостей висувала особу Мономаха на перше місце серед сучасних князів, помогла йому зайняти Київський стол і піднести авторитет великокнязівської влади, який падав.

Мстислав Володимирович (1125—1132 р.р.). Після смерті Мономаха лишились живими п'ять його синів — Мстислав, Ярополк, Вячеслав, Андрій і Юрій, які князували в різних землях Мономахової держави. Київський стол зайняв старший Мономахович Мстислав, який багато в чому особистими властивостями був подібний до батька. Князування Мстислава тривало сім років — з 1125 до 1132 р. Політичне значення Києва, відновлене Мономахом, при Мстиславі

¹ Летопись по Лаврентьевскому списку, СПб, 1897, с. 237.

² Там же.

³ Там же, с. 242.

В значній мірі зберігалоя. Верховна влада Мстислава була досить сильною й авторитетною і нагадувала владу батька. Князі земель, які не входили до складу володінь Мономахових синів (наприклад, чернігово-сіверські), також відчували на собі вплив Мстислава. Мстиславові навіть удалоя розширити територію своєї держави. Він захопив частину Чернігово-Сіверської землі (Посем'я) і ліквідував у 1130 р. самостійність Полоцького князівства, заславши полоцьких князів у Візантію і посадивши в Полоцьку князем сина свого Ізяслава. Мстислав продовжував також боротьбу з половцями. Літописець каже, що Мстислав загнав половців „за Дон, за Волгу і Яік“.

Але з смертю Мстислава закінчується тимчасова затримка розпаду імперії Рюриковичів. Процес занепаду політичного значення Києва і відокремлення князівств прискорюється. „Груба, незграбна і скороспіла держава, зібрана Рюриковичами, подібно до інших держав аналогічного походження, розпадається на уділи, розподіляється і поділяється між потомками завойовників, роздирається на частини феодальними війнами, розбивається вторгненням чужоземних народів. Верховна влада великого князя зникає перед зазіханнями сімдесяти родових князів“¹. Імперія Рюриковичів у XII ст. остаточно роздрібнюється на самостійні феодальні князівства.

18. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК КИЇВСЬКОЇ РУСІ в XII ст.

Дальший розвиток феодалізму. Феодальні відносини доходять у XII ст. свого повного розвитку. Основним джерелом прибутків князів та бояр остаточно стає експлуатація в вотчинах залежних селян. Князівська й боярська вотчина висувається на перше місце, набуває основного значення в соціально-економічному устрої Київської Русі. Селянська громада-община зберігається, але феодали пристосовують її до своїх інтересів.

Головним засобом розширення князівських та боярських володінь лишалась узурпація общинних земель. Общинники-смерди при цьому поступово перетворювались у феодально-

¹ К. Маркс, Таємна дипломатія XVIII ст.

залежне населення, челядь князівських, боярських та церковних вотчин, яка виконувала різні повинності на користь власників вотчин. Кількість цієї челяді у феодальних вотчинах в XII віці помітно збільшується, чому дуже сприяли князівські усобиці і вторгнення кочівників, які руйнували селян і тим самим прискорювали перетворення їх у феодально-залежних і кріпаків. Можна вважати, що значна частина смердів у XII ст. була вже перетворена в феодально-залежне населення князівських, боярських та церковних вотчин. Поступово феодально-залежне населення перетворювалось у безправний стан. З другого боку, помітно посилюється процес перетворення рабів, холопів у кріпаків.

Прагнення до розширення свого землеволодіння й господарства у князів, церкви та бояр дуже посилюється. Митрополит київський Климент (XII в.) в посланні до пресвітера Фоми говорить про ненажерливих багатців, „иже прилагают дом к дому, и села к селам, изгои же и сябры, и борти, и пожни, ляда же (розчищені спід лісу земельні ділянки) и старини“ (розроблені землі). Землі дарують, відписують, купують, міняють. Особливо великих розмірів набуває князівське землеволодіння. До складу князівської вотчини входило багато сіл, міста, волості. Літописні вказівки малюють князівську вотчину як велике феодальне господарство, в якому провадяться землеробство, скотарство, бортникування, мисливство. Яскраве уявлення про князівське господарство дає літописне оповідання про війну київського князя Ізяслава Мстиславича і чернігівських князів Давидовичів з чернігівськими ж князями Ольговичами в сорокових роках XII ст. Ізяслав і Давидовичі пішли у володіння Ольговичів і почали руйнувати й грабувати їх. Вони захопили стада Ігоря й Святослава Ольговичів у лісі по Рахні — стадних кобил 3000 і коней 1000, а потім попалили по селах „жита і двори¹. Далі пішли до „Ігорового сільця“, де в нього був двір з великою кількістю всяких запасів — „готовизни“ (вина, меду, „тяжкого товару“, включаючи залізо та мідь), забрали все і підпалили двір, церкву й тік, де було 900 стогів (очевидно, жита)². Нарешті, пограбували двір Святослава Ольговича в Путивлі: забрали 700 чоловіка челяді, худобу,

¹ И л а т., с. 235.

² Там же, с. 236.

500 берківців (близько 5000 пудів) меду, 80 корчаг вина, багато іншого „товару“, і наприкінці „облупиша“ церкву¹.

В руках бояр зберігається також велика кількість сіл, челяді, худоби, всякого майна. Наприклад, в 1146 р., коли Ізяслав Мстиславич зайняв Київ, вигнавши з нього Ольговичів, „розграбиша кияне с Ізяславом дома дружини Игоревы и Всеволоже, и села и скоты, взяша именья много в домех и в манастырех“². В 1150 р. Ізяслав Мстиславич, виступаючи з Волині на Київ проти Юрія Мономаховича, звертається до своїх дружинників: „Вы есте по мне из Рускые землі вышли, своих сел и своих жизний (майна) лишився“³. В 1159 р. князь Мстислав Ізяславич, взявши Київ, захопив багато майна Ізяславових дружинників — „золота и серебра, и челяди, и коний, и скота“⁴.

Дуже розширюється й церковне землеволодіння, особливо монастирське. Києво-Печерський монастир перетворюється в великого церковного феодала. Князі й бояри продовжували дарувати йому володіння. В 1158 р. жінка князя Гліба відписала Києво-Печерському монастиреві „5 сел и с челядью“⁵. Князь суздальський Андрій Боголюбський дав йому місто Василев на р. Стугні і місто Мічеськ на р. Миці.

Усі ці свідчення літопису показують, наскільки просунилось уперед феодалне господарство і експлуатація селян, яка давала феодалам можливість нагромаджувати великі багатства.

Розширення феодалної земельної власності мало своїм результатом політичне посилення окремих земель, князівств, що, як відомо, почалося ще в XI ст. Землеволодіння, господарство дедалі міцніше прив'язували князів та бояр до певної землі, до місцевих інтересів. Князі й бояри остаточно осідають у землях і князівствах. У кожній землі (крім Київської та Новгородської) зміцнюється певна князівська династія, яка прагне перетворити цю землю в свою вотчину. Ті князівські дружинники, які ще не мали маєтків,

¹ Ипат., с. 237.

² Там же, с. 233.

³ Там же, с. 284.

⁴ Там же, с. 344.

⁵ Там же, с. 338.

набували їх тим чи іншим способом, осідали на землю і зливалися з місцевими феодалами. Князівська дружина складається тепер значною мірою з цих місцевих земле-власників, які не перебувають постійно при князі, а живуть по своїх маєтках і збираються до князя тільки на його запрошення, в разі війни тощо. В наслідок зв'язку з землеволодінням дружинник ставав менш рухливим. Він залишався в князівстві, в землі навіть тоді, коли князь відходив зовсім. Частина бояр лишалась у землі, зберігаючи свої маєтки і навіть свої посади при всіх змінах князів. Дружинна організація розпадається. „Васальна залежність без лена або лен, що полягав тільки у вилаті данини“ (Маркс) часів перших Рюриковичів, тепер все більше заміняється васальними відносинами, що базуються на одержанні земельних ленів. Таким чином, у кожній землі оформляється сильний клас місцевих феодалів-бояр, які набували в ній виключного політичного впливу. Тим то літописець з другої половини XII ст. згадує вже бояр київських, чернігівських, галицьких та інших.

Ці князі й бояри, які зміцнилися в окремих землях, чимраз менше корилися владі київського князя, не бажали віддавати йому частину прибутків та брати участь у його воєнних походах і прагнули до політичного відокремлення від Києва.

Господарський занепад Середнього Наддніпров'я. Дуже вплинув на економічне й політичне ослаблення Києва також господарський занепад Наддніпров'я, особливо Київщини. Київська земля, як відомо, була найбільш густо населеною і найбагатшою частиною імперії Рюриковичів. Вона становила важливу економічну базу політичної зверхності Києва. Однак у другій половині XI і особливо в XII ст. добробут цієї землі, як і всього Середнього Наддніпров'я, розладжується і занепадає. Велику роль відіграли в цьому невпинні князівські усобиці (головною територією яких була Київщина) і половецькі напади. Князівські грабунки і половецькі напади дуже руйнували і спустошували Наддніпров'я, підривали його господарське життя. Кількість населення тут зменшувалась; частина його гинула або попадала в полон, частина відходила на Волинь, у Галичину, в Ростово-Суздальську землю, на Поволжя. Збільшення насе-

лення в цих землях сприяло їх економічному й політичному посиленню.

Занепад шляху „з варяг в греки“. Занепадала і торгівля Києва з Візантією та Сходом. Половці, зміцнившись у степах, перерізали торговельні шляхи. Вони грабували купців і утруднювали торговельні зв'язки з Візантією. Крім того, ця торгівля занепадала й тому, що в результаті хрестових походів торговельний шлях із Західної Європи в Візантію і Малу Азію перемістився і пішов повз Київ. Західна Європа зв'язалася з Азією і Візантією через Середземне море. Сама Візантія втрачає торговельне значення і занепадає після захоплення Константинополя в 1204 р. хрестоносцями. Торговельний шлях „з варяг в греки“ завмирає.

Занепад цього шляху дуже відбився на містах Середнього Наддніпров'я і особливо на Києві, який тепер утрачав своє економічне значення.

Правда, замість торгівлі з Сходом і Візантією починає зростати в XII ст. торгівля Русі з Західною Європою. Однак ця торгівля не мала для Києва великого значення. На перше місце в ній висунулись Новгород, Галичина й Волинь, які багатіли.

Посилення окремих князівств, руйнування Середнього Наддніпров'я князівськими усобицями і половецькими нападами, відплив населення звідси на північ і на захід Русі, а також занепад шляху „з варяг в греки“ і спричинилися до остаточного занепаду Києва і роздрібнення Київської держави наприкінці XII ст.

Замість Києва і Київщини на перший план виходять — на півночі Русі Владимиро-Суздальське князівство і Новгород, а на заході — князівства Галицьке й Волинське. Вони стають основними економічними, політичними й культурними центрами Русі.

19. РОЗПАД КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Боротьба князів за Київ. Остаточне відокремлення князівств. Землі, які входили до складу володінь Мономаховичів, при Мстиславі розподілялись так. В безпосередньому володінні Мстислава були, крім Києва, Новгород, Смоленськ і Полоцьк, де князували його сини: в Новгороді — Всеволод, у Смоленську — Ростислав і в Полоцьку — Ізяслав. Інші

частини держави перебували у володінні його молодших братів: Переяслав — Ярополка, Туров — Вячеслава, Волинь — Андрія і Ростово-Суздальська земля — Юрія.

Після смерті Мстислава Київським князем став брат його Ярополк (1132—1139 рр.). Зайняття київського стола Ярополком пройшло спокійно, без конфліктів з іншими князями. Проте верховна влада Ярополка вже з самого початку не була такою авторитетною, як влада Мстислава. Політичне значення Києва при Ярополкові помітно занепадає. Спочатку виникає конфлікт між Ярополком та іншими синами Мономаха. Потім розпалюється усобиця між синами Мстислава та його братами, тобто між небожами і дядьками. В цю усобицю включаються чернігівські князі, які також претендували на Київ. Протягом кількох років чернігівські князі за допомогою половців провадять війну проти Ярополка, і одному з чернігівських князів, Всеволодові Ольговичу, вдалося в 1139 р. зайняти київський стол і утримати його до своєї смерті в 1146 р.

Під час боротьби між Ярополком і чернігівськими князями остаточно відокремились від Києва Новгород і Полоцьк.

Боротьба за київський стол посилюється після смерті Всеволода, який передав київський стол своєму братові Ігорю. Ігор прибув у Київ разом з своїм братом Святославом, що був при Ігорі як співправитель. В день прибуття Ігоря в Київ (1146 р.) стався виступ київського населення проти поставлених Всеволодом тіунів і мечників (судових агентів), які грабували народ. „Ратша погубив нам Київ, а Тудор — Вишгород“, казали кияни про нещадні грабунки вишгородського та київського тіунів. Князь Святослав насилу придушив цей виступ.

Ігорем і Святославом були незадоволені київські бояри, бо Ольговичі привели на Київщину своїх бояр. Київські бояри послали посольство до князя Ізяслава Мстиславича в Переяслав, кличучи його в Київ. Ізяслав використав незадоволення київського населення проти Ігоря й Святослава і захопив Київ (серпень 1146 р.). Ігоря було схоплено (він загруз у болоті, тікаючи), відіслано в кайданах у Переяслав і посаджено в монастирський „поруб“¹. Святосла-

¹ Через деякий час Ігор з дозволу Ізяслава постригся в ченці монастиря св. Фёдора в Києві, а в 1147 р. був убитий київським населенням.

вові вдалося втекти на Чернігівщину. Ізяслав та кияни захопили „домы дружины Ігоревы и Всеволоже, и села, і скоты, взяша именья много в домех и в манастырех“¹.

Однак і Ізяслав не втримався на київському столі. Між князями почалась найжорстокіша боротьба за Київ. Головними претендентами на київський стол були вже відомий Ізяслав Мстиславич, людина надзвичайно хоробра й уміла в ратній справі, і його дядько, князь ростово-суздальський Юрій Мономахович (Долгорукий), при якому Ростово-Суздальська земля починає зміцнитись. Не зважаючи на родове старшинство Юрія, Ізяслав не хотів поступитися йому Києвом, заявляючи: „Не місце йде до голови, а голова до місця“. На боці Ізяслава виступали переважно Київщина, Волинь, Переяславщина, Смоленськ і Турово-Пінськ; на боці Юрія—Ростово-Суздальська земля, чернігівський князь Святослав Ольгович і галицький князь Володимирко. Крім того, Ізяслав одержував підтримку від угорського короля, який зазіхав на Галичину, від польських феодалів, що прагнули захопити Волинь, і від чеського короля; Юрій же мав допомогу від половців і Візантії.

Двічі Юрій виганяв Ізяслава з Києва і захоплював київське князювання. В 1151 р. Ізяслав знову, втретє, захопив Київ і утримався в ньому до своєї смерті в 1154 р., хоч і ціною поділу влади з своїм дядьком Вячеславом. Юрій продовжував походи на Київ, але безрезультатно.

Після смерті Ізяслава Київ зайняв брат його Ростислав Мстиславич, що, як і Ізяслав, поділив владу з Вячеславом. Правда, через кілька днів Вячеслав помер. Однак Ростиславові цього разу вдалося протриматись на київському столі дуже недовго—лише кілька днів. Київ утретє в 1155 р. зайняв Юрій, який князював тут до своєї смерті в 1157 р.

В день смерті Юрія населення Київщини стихійно виступило проти суздальських бояр, які були приведені Юрієм і осіли на Київщині. За свідченнями літописця, населення Київщини розгромило князівські двори й боярські маетки: „розграбиша двор его (Юрія) красный, и другой двор его за Днепром разграбиша, его же звашет сам раем, и

¹ Ипат., с. 233.

Василков двор сына его разграбиша в городе; избивахуть суждалци по городом и по селом, а товар их грабяче¹.

Після смерті Юрія знову відновлюється боротьба за Київ. Претендентами на Київ виступають Ростислав Мстиславич і чернігівський князь Ізяслав Давидович. Кілька разів захоплював Київ Ізяслав Давидович. Нарешті, в 1161 р. його знов захопив Ростислав Мстиславич.

Князювання Ростислава тривало до 1167 р. Князівські усобиці тимчасово затихли. Відокремлення князівств від Києва на цей час закінчилося. В п'ятидесятих роках XII ст. остаточно відокремились Турово-Пінська, Волинська та Переяславська землі, але значення Києва як політичного центра руських земель до деякої міри ще зберігалось.

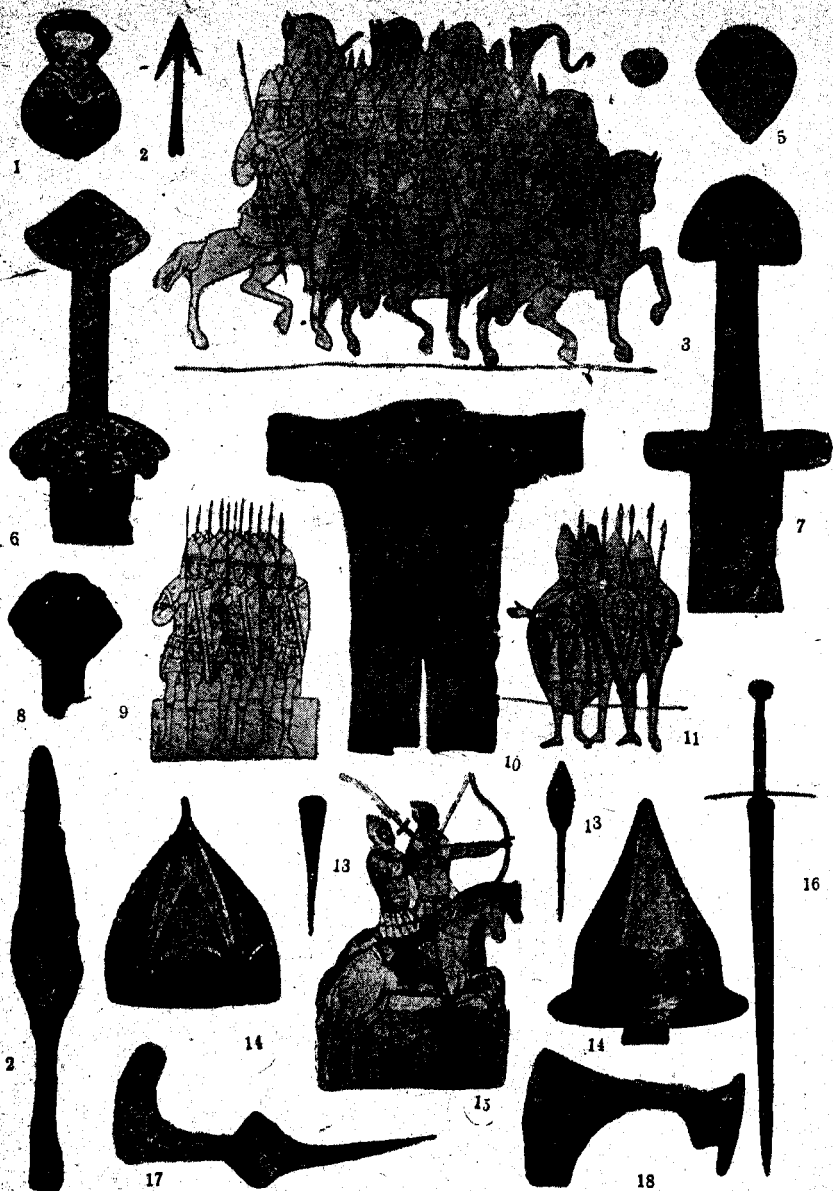
В 1168 р. знову починається боротьба за Київ, яка приводить уже до рішучого ослаблення Києва.

Посилення Суздальської Русі при Андрії Боголюбському. Занепад Києва. В боротьбі за Київ, яка розгорілася в 40 — 50-х роках XII ст., одним з головних претендентів на київський стол був, як відомо, Юрій Долгорукий, князь ростово-суздальський. Юрій чимало зробив для зміцнення свого князівства. При ньому посилюється приплив населення з інших князівств. Інші племена, які жили тут поруч з слов'янами, слов'янізувались або витискалися звідси. Юрій збудував ряд міст. Серед його володінь була й Москва, тоді ще невелике селище (1147 р.). Це посилення своєї землі Юрій використав для захоплення київського стола; в Києві він і помер.

Але син Юрія Андрій змінив політику батька. Андрій виріс у Ростово-Суздальській землі. Він брав участь у походах батька на Київ, у яких відзначився великою хоробрістю. Після захоплення Києва в 1155 р. Юрій посадив Андрія в Вишгороді — найближчому пригороді Києва. Однак Андрій не схотів лишатися там. Не минуло й року, як він, не спитавши батька, залишив Вишгород і вирушив у Ростово-Суздальську землю. Після смерті батька він став ростово-суздальським князем і зробив столицею свого князівства м. Владимир на р. Клязьмі.

При Андрії Боголюбському місто Владимир зростає, і Владимиро-Суздальське князівство дуже зміцнюється.

¹ Ипат., с. 336.

Озброєння часів Київської Русі

1. Гири. 2. Наконечник стріли. 3. Військо. 4. Бляшка з шолома.
 5. Золота бляшка з панциря. 6 і 7. Мечі. 8. Пірнач. 9. Військо. 10. Кольчуга.
 11. Військо. 12. Наконечник списа. 13 і 13. Наконечники стріли.
 14 і 14. Шоломи. 15. Воїни. 16. Меч. 17 і 18. Сокири.

Велику роль у цьому відіграла сама видатна особа Андрія. Він був людина розумна, обережна, владолюбна. Посівши княжий стол у Суздальській Русі, Андрій вигнав з неї братів, небожів і батькових бояр і зробився, за висловом літопису, „самовладцем усїєї Суздальської землі“. Однак він цим не задовольнився. Зміцнившись у своїй землі, він прагне перетворити свій Владимир у столицю руських земель замість Києва і стати „самовладцем усїєї Руської землі“.

До здійснення цих своїх планів Андрій узявся після смерті київського князя Ростислава в 1167 р., коли київським князем став волинський князь Мстислав Ізяславич. Андрій спритно використав у своїх цілях незадоволення князів проти Мстислава. В 1169 р. Андрій послав на Київ військо на чолі з сином своїм Мстиславом. З ним з'єдналися князі смоленський, переяславський, чернігово-сіверські, київські (які мали на Київщині дрібні князівства) та інші. 8 березня 1169 р. князі на чолі з Мстиславом Андрійовичем захопили Київ. Мстислав Ізяславич утік на Волинь. „Два дні — оповідає літопис — переможці грабували місто, монастирі, Софіївський собор, Десятинну церкву; нікому не було пощади; церкви горіли; одних жителів убивали, інших в'язали; жінок розлучали від чоловіків і вели в полон; немовлята з плачем проводили своїх матерів. Переможці захопили багато майна; вони взяли з церков ікони, книги та ризи, зняли дзвони — словом, захопили всі святині і, нарешті, підпалили Києво-Печерський монастир... були тоді в Києві на всіх людях стогін і туга, скорбота безутішна і сльози безупинні“¹.

Захопивши Київ, Андрій віддав його своєму молодшому братові Глібу. Мстислав спробував у 1170 р. повернути Київ, але безуспішно. В тому ж році Мстислав помер.

Таким чином, Андрій здійснив значну частину свого плану. Київ був ослаблений і підкорений його владі. Великий Новгород, який став визначним центром торгівлі з Заходом, також був ним підкорений. Андрій зробився могутнім князем. Проте після смерті Гліба в 1171 р. Київ починає виходити спід влади Андрія. Смоленські князі Ростиславичі намагаються закріпитися на київському столі і не

¹ Ипат, 373.

підкорятися владі Андрія. Тоді Андрій послав до Ростиславичів свого мечника: „Ідь до Ростиславичів і скажи їм: не ходите ви в моїй волі, так іди ж ти, Рюрику, в Смоленськ до брата, в свою отчину; а Давидові скажи: ти йди в Берладь (місто на р. Берладі, лівій притоці Дунаю), а в Руській землі не велью тобі залишатися; Мстиславові ж мов: тому що ти всьому привідець, то забороняю тобі перебувати в Руській землі“. У відповідь на це Мстислав обстриг послові Андрія бороду та голову і сказав йому: „Піди до свого князя і скажи йому: досі ми шанували тебе як батька, але якщо ти прислав з такою мовою, не як до князя, а як до підручника і простої людини, то роби, що замислив, а нас розсудить бог“¹. В 1173 р. Андрій повів проти Ростиславичів велике військо (понад 20 князів), але похід цей скінчився для нього невдало. Київським князем після цього став за згодою з Ростиславичами князь Ярослав Ізяславич луцький, який перейшов на бік Ростиславичів під час походу Андрія. Незабаром, однак, Ростиславичі почали просити Андрія, щоб він віддав Київ Романові Ростиславичу, але відповіді від Андрія не дістали. 29 червня 1174 р. Андрія вбили незадоволені його самовладством бояри. В Суздальській землі розгорілася князівська усобиця. Вплив Володимира на Київ зовсім припинився, поки не укріпився у Владимиро - Суздальському князівстві брат Андрія Всеволод (1176 — 1212 р. р.).

Київ був цілком ослаблений і втрачає значення навіть для найближчих для нього земель. З занепадом Києва починається період існування на Русі самостійних феодальних півдержав—удільних князівств: Владимиро - Суздальського, Новгородського, Смоленського, Муромо-Рязанського, Київського, Чернігово-Сіверського, Переяславського, Галицького, Володимиро-Волинського, Полоцького, Турово-Пінського.

¹ И п а т, сс. 389—390.

V

Феодалні князівства на території України в другій половині XII і в першій половині XIII ст.

20. КНЯЗІВСТВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XII СТ.

Політичний устрій князівств. Україна в другій половині XII ст. в основному була роздібнена на п'ять самостійних земель, або великих феодалних князівств—Галицьке, Волинське, Київське, Чернігово-Сіверське і Переяславське. На території цих князівств і формувалася українська народність. Кожна земля (крім Київської) перебувала в володінні окремої князівської династії і являла собою певну політичну силу, що протистояла іншим землям. Земля мала свій політичний центр, яким було найбільше місто. Цим містом володів старший князь землі, що звався великим князем. Земля, велике князівство в свою чергу поділялося на дрібні князівства або князівські волості, центрами яких були менші міста, що грали роль „пригородів“ головного міста. Кількість цих князівств і територіальні кордони їх не були постійними. Князі, що володіли ними, перебували в васальній залежності від старшого князя.

Ці князівства знову таки склалися з сільських волостей, або погостів. Сільська волость об'єднувала кілька сіл, сільських общин і дедалі більше підкорювалась владі феодалів.

Верховна влада в землі перебувала в руках великого князя. Він стояв на чолі війська, правив суд, видав адміністрацію, видавав закони, визначав і збирав податки. Для розв'язання важливих поточних питань своєї політики князь скликав раду, або думу. Дума ця складалася переважно з вищих дружинників — бояр („передних“ або „деших мужей“), а також єпископа та ігуменів.

У зв'язку з посиленням місцевого боярства і зростанням політичної самостійності земель в XII ст., в окремих землях за рахунок князівської влади дуже зросло значення віч головних міст. Ухвала цих віч була обов'язкова для пригородів: „что же старейшии сдумают, на том же пригороды

Віче в Новгороді

станут". Віче обирало князя, укладало з ним договір — „ряд“, або „докончанье“, про умови, на яких він займав стол, виганяло його, розв'язувало найважливіші питання внутрішньої і зовнішньої політики (напр., війни і миру).

На віче скликалося міське населення, але провідною політичною силою було боярство. Віче в цей час по суті становило орган феодально-боярської „демократії“. Але в зв'язку з дальшим зростанням розвинутої феодальної ієрархії, яка являла собою, за висловом Енгельса, „уже значно вищий ступінь“¹ у розвитку суспільства, віче зникає. Воно зберігає значення лише в Новгороді, де князівська влада була обмежена і панувало боярство і багате купецтво.

¹ Ф. Енгельс, Крестьянская война в Германии, Партиздат, Москва, 1932, сс. 65—66.

Галицьке князівство. Найсильнішим і найбільш економічно розвинутим князівством на території України після заєпаду Києва стало Галицьке князівство. Центром Галицької землі були північно-східні схили Карпатських гір („гори Угорські“, як називає їх літопис). Зрошувалась Галичина Дністром, Прутом, Сяном та їх притоками. По верхів'ях Західного Буга Галичина сполучалася з Волинню, а південний кордон Галицького князівства відходив униз по Дністру, Пруту й Серету до Чорного моря та Дунаю. Коло гирла Прута і на Нижньому Дунаї були міста Берладь, Текуч і Малий Галич. На північному заході Галицьке князівство безпосередньо межувало з Польщею, а на півдні — з Угорщиною, під владою якої перебували закарпатські українські землі. Поділялося Галицьке князівство на дві частини: західну, гористу і східну, низовинну, головно по лівому березу середньої течії Дністра — Пониззя (з XIV ст. — Поділля).

Для економічного піднесення Галицької землі мали значення такі сприятливі фактори: добрі природні умови (родючий ґрунт, багаті флора та фауна, судноплавні ріки, соляні поклади, які постачали сіль усій Русі)¹; приплив населення з Наддніпров'я; віддаленість центральної Галичини від половецьких орд; незначність князівських усобиць; зростання торговельних зв'язків з Західною Європою і Наддунайськими країнами (вивозили з Галичини головно хутро, мед, віск, рогаті худобу, а довозили перець, вина, шовкові тканини, окраси, метали та ін.). Усе це сприяло розвитку землеробства, міст, торгівлі, ремесла і зростанню населення в Галичині.

Але разом з тим багатства та географічне положення Галицької землі, її безпосередня близькість до Угорщини й Польщі були причиною того, що вона рано стала об'єктом загарбницьких домагань Угорщини й Польщі. Ця небезпека стала для Галичини головною.

Галицька земля, як відомо, відокремилась від Києва раніш, ніж інші землі. Наприкінці XI і на початку XII ст. тут зміцнилися правнуки Ярослава Мудрого, відомі нам князі

¹ Печерський патерик, житіє Прохора, призначеного ігуменом Печерського монастиря в 1112 р., оповідає: „Не пустиша гостей из Галича и Перемишля и не бысть соли во всей Русской земли“.

Ростиславичі — Василько, Володар і Рюрик. Уся політика Ростиславичів зводилась до того, щоб відбити домагання на свою землю іноземних, а також руських сусідів і зміцнити її становище. „Ми стоїмо на своїй межі, а чужого нам не треба“, — такий був, за словами літопису, їх принцип.

Після смерті Володаря та Василька в 1124 р. (Рюрик помер раніше) Галичина опинилась поділеною на чотири самостійні князівства між синами померлих — Ростиславом і Володимирком (Володаря), Юрієм і Іваном (Василька). Але в 1140-х роках син Володаря Володимирко (1144-1152 р.р.) захопив усю Галичину в свої руки і об'єднав її в єдине князівство, зробивши столицею Галич, який дав назву Галицькій землі.

Володимирко об'єднав усю Галичину під своєю владою, придушивши велике повстання населення Галича в 1145 р., яке очолив Іван Ростиславович, князь звенигородський, що прагнув оволодіти Галичем. Володимирко жорстоко розправився з населенням Галича: „Многы людѣ исече, а иныя показни казньою злою“, — говорить літописець¹. Іван Ростиславович утік, а його волость (Звенигород) захопив Володимирко.

Володимирко був енергійний і віроломний політик, який не гребував засобами для здійснення своїх цілей. Літописець наводить такий факт: один посол почав докоряти Володимиркові за те, що він порушив присягу, дану на хресті; Володимирко відповів з посмішкою: „Що мені може зробити такий маленький хрестик“.

Володимиркові довелось витримати уперту боротьбу з домаганнями на Галичину Польщі, Угорщини, а також князів волинських і київських. У цій боротьбі він спритно використовував союзи з Юрієм Долгоруким, Візантією та половцями. Володимирко не тільки відстояв цілість і самостійність свого князівства, але й розширив його кордони вниз по Дністру, Пруту й Серету.

При сині Володимирка Ярославі Осмомислі (1152-1187 р.р.) економічне й політичне значення Галичини зросло, і вона стала найсильнішим князівством на території України. Ось як малює особу Ярослава, його зовнішню могутність і значення в історії Галицької землі літописець: „Був він князь

¹ Ипат., с. 226.

мудрий, красномовний („речен языком“), богобоязливий, шановний в усіх землях („честен в землях“) і славний своїми полками. Коли була йому якась кривда, то не ходив він сам з полками, але посилав своїх воевод. Він привів у квітучий стан свою землю“ („разстроил“) ¹. „Слово о полку Игореве“ називає Ярослава, очевидно, за його розум, Осмомислом і оспівує його могутність поруч з найсильнішим у той час князем Всеволодом суздальським (1176—1212 р.р.):

Галицький Осмомисле Ярославе!
Високо сидиш ти на своїм златокованім престолі,
Підпер горі Угорські
Своїми залізними полками,
Заступив шлях королеві (угорському),
Зачинив Дунаєві ворота;
Метаючи тягарі крізь хмари, судна рядячи до Дунаю
Грози твої по землях течуть;
Відчиняєш ти Києву ворота;
Стріляєш з батьківського золотого престолу
Султанів за землями.
Стріляй, господине, Кончака,
Поганого раба
За землю Руську...“

Вплив Ярослава відчувався й на Київщині.

Ярослав закріпився в Галичині, придушивши в 1159 р. дуже небезпечний для нього виступ уже відомого Івана Ростиславича, який виступав у 1145 р. проти Володимирка. Ставши безземельним князем-ізгоем, Іван Ростиславич, прозваний Берладником ², із своїми дружинниками переходив на службу від одного руського князя до другого. Нарешті його взяв до себе чернігівський князь Ізяслав Давидович, який займав у 1158 році київський стіл після смерті Юрія Долгорукого. Ярослав вимагав від Ізяслава видачі Івана Берладника і „подмолвил“, як каже літописець, князів руських (чернігівських, волинських, смоленського), польських, короля угорського, „щоб були йому помічни-

¹ И п а т., сс. 441—442.

² Термін Берладник пояснюють двоюко: або ізгой, вигнанець, або ж берладський князь (від м. Берладі).

ками на Івана". Побоюючись видачі, Іван тікає до половців, захоплює з ними наддунайські міста, розбиває й грабує судна галицьких купців і „пакостит“ галицьким рибалкам. Зібравши багато половців і 6000 „берладників“, Іван пішов до Кучельмина, де йому „раді були“, а потім підійшов до Ушиці, якої йому взяти не вдалося. Під час облоги Ушиці „смерди скакали через заборолу (міські стіни) к Іванови, и перебеже их 300“¹. Іван намагався використати в боротьбі з Ярославом рух народних мас, що в цей час розгорнувся, проти галицьких бояр і князівської влади. Тому він і був такий небезпечний для Ярослава. Помер Іван Берладник у 1161 р. в Візантії.

Князювання Ярослава було періодом найбільшої могутності в історії самостійного існування Галицького князівства. Однак, з другого боку, при Ярославі ж у розвитку суспільно-політичного устрою Галицького князівства яскраво виявляється одна характерна особливість, що була головною причиною пізнішого політичного ослаблення Галицького князівства, — це надзвичайне посилення й переважання великого боярства. Сприяли цьому такі обставини: економічне піднесення Галицької землі і швидший розвиток тут феодалізму, нечисленність князівської династії Ростиславичів (ця нечисленність князівської династії приводила до того, що намісниками великого князя навіть у головних містах ставали бояри) і вплив феодалізму Заходу. „Великі“ бояри (так називає їх літописець) зосереджують в своїх руках обширі вотчини з масою феодально-залежних селян і рабів. Цими землями вони вільно розпоряджалися — передавали в спадщину тощо. Князі роздавали великим боярам в „кормление“ або „держание“ (управління з правом одержання прибутків) міста. Бояри держали навіть головні міста, перетворюючись нерідко в спадкових правителів. Галицькі великі бояри нагадували князеві Ярославу, що його батько „кормил“ і „любил“ їх. Це „кормление“ дуже посилювало становище бояр.

Зосереджуючи в своїх руках велику кількість земель і вищі посади, великі галицькі бояри мали свої власні дружини, „полки“, своїх васалів — „отроків“. Польські літописці називають великих галицьких бояр вель-

¹ И пат., с. 341.

можами, знаттю, баронами, графами. Ця галицька боярська знать намагалася підкорити своєму повному впливові князівську владу або навіть зовсім обійтися без неї. В наслідок такого значення великого боярства віче в Галичині зникає раніше, ніж в інших українських землях.

Уже при Ярославі великі бояри настільки зміцнилися, що втручаються в родинні справи князя і вступають у відкриту боротьбу проти нього. Ярослав був одружений з дочкою Юрія Мономаховича Ольгою; потім він зблизився з якоюсь „Настаською“. Великі бояри на чолі з впливовим боярином Костянтином Сірославичем були незадоволені цим зближенням Ярослава і виступили проти нього. Справа закінчилася кінець-кінцем тим, що великі бояри перебили „приятелів“ Ярослава бояр Чарговичів, Настасію спалили, сина її і Ярослава — Олега — заслали, а Ярослава примусили присягтися на хресті жити з Ольгою.

Після смерті Ярослава, який передав галицький стол синові Олегу, великі бояри вигнали Олега і посадили в Галичі Володимира, сина Ярослава від Ольги. Але й Володимир недовго утримався на Галицькому столі. Він не хотів коритися впливові великих бояр. Літописець каже, що Володимир „думи не любяшет с мужми своїми“. Тоді бояри почали готувати повалення Володимира. Вони обвинуватили його в тому, що він пиячить („бе бо, любезнив питию многому“), насильно забирає до себе чужих жінок та дочок, забрав у якогось поца жінку і живе з нею. Нарешті вони заявили йому: „Княже, мы не на тя востаде есмы, но не хотим кланятися попадьи, а хотим ю убити“¹. Боячись розправи, Володимир утік в Угорщину, забравши з собою жінку, синів, дружинників і „злата і сребра много“ (1188).

Цей конфлікт між великим галицьким боярством і князем використав волинський князь Роман Мстиславич, який намагався оволодіти Галичиною. Він вступив ще раніше в зносини з боярством і після втечі Володимира зайняв Галич, але ненадовго. Володимир з угорським військом вернувся в Галичину. Однак угорський король Бела III, прийшовши в Галичину, вирішив перетворити її в свою провінцію. Він схопив Володимира з жінкою і відіслав

¹ Ипат, с. 444.

його в Угорщину, а в Галичі посадив свого сина Андрія. Але й угорці ненадовго утримались у Галичині. Проти іноземного гніту повстало галицьке населення¹. Володимир скористувався цим і знову зайняв Галич у 1189 р. Для зміцнення свого становища він віддався під захист Всеволода, князя владимиро-суздальського. Отже при Володимирі Галицьке князівство починає ослаблюватись.

Волинське князівство. Поряд з Галицьким князівством на перше місце як з економічного, так і з політичного погляду серед князівств на Україні висувається Волинське князівство. Волинська земля в другій половині XII ст. займала верхів'я і середні течії західного Буга, Стира, Горині і верхів'я Прип'яті. На північному заході Волинь межувала з Польщею, а на півночі, по Західному Бугу — з литовцями. Головним містом Волині в цей час був Володимир, розташований у центрі Волині. Це було велике місто. Галицько-Волинський літописець розповідає, що угорці під час одного з своїх вторгнень на Волинь в 1230-х роках, підійшовши до Володимира, „дивившуся ему, рекшу: „Яко така град не изобретох ни в Немечских странах“². Друге місце після Володимира займав Луцьк на півдні. Центральними містами на півночі були Берестя та Дорогичин і на заході — Белз.

Волинь також рано стає об'єктом загарбницьких домагань Польщі. Крім того, з півночі Волині загрозували литовські племена і особливо ятвяги.

Як відомо, Волинь остаточно відокремилась від Києва в середині XII ст. Початок самостійності Волинського, або Володимирського, князівства поклав Мстислав Ізяславич. При ньому Волинське князівство поділялось на два великі князівства — власно Володимирське і Луцьке, де князував брат його Ярослав. Стрижем зовнішньої політики Мстислава, як і його батька, було прагнення захопити київській стол. І це йому справді удавалося кілька разів. Помер Мстислав у 1170 р. після останнього свого походу на Київ.

¹ Літопис під 1189 р. розповідає про угорське панування в Галичині: „И почаша насилье деяти во всем: и у мужий галичкых почаша отымати жены и дщери на постеле к себе, и в божницах почаша кони ставляти и в избах иная многа насилья деяти“ (Ипат., сс. 447—448).

² Ипат., с. 510.

В 1170 р.р. волинським князем став син Мстислава Роман, який був перед тим князем новгородським. Роман змінив напрям політики Волинського князівства. Він прагнув насамперед оволодіти багатою Галичиною, і вже в 1188 р., як ми бачили, здійснив це, хоч і ненадовго.

Закріпившись знову на Волині після свого повернення з Галичини, Роман у 1196 р. зробив спробу оволодіти Київщиною, але теж невдало.

Чернігово-Сіверське князівство. Центром Чернігово-Сіверської землі була територія в басейні Десни з Сеймом. Головним містом її був Чернігів. Друге місце після нього займав Новгород-Сіверськ. На південному сході центром був Курськ. Головною зовнішньою небезпекою для Чернігово-Сіверської землі були половці.

В XI ст. Чернігово-Сіверська земля була найбагатшою після Київської. Уже при Ярославі Мудрому вона починає різко протиставляти себе Києву, намагаючись вийти з підлеглості йому (князь Мстислав). Наприкінці XI ст. Чернігово-Сіверська земля остаточно відокремлюється від Києва. В руках потомства Святослава Ярославича, яке закріпилося тут як князівська династія, вона зміцніла. Чернігово-Сіверські князі весь час намагалися відтиснути від Київського стола Мономаховичів і зайняти перше місце серед руських князів. „Ми не угорці і не ляхи, а одного діда внуки“, — казали вони Мономаховичам, які вважали, що лише їхній рід має право на київський стол.

У другій половині XII ст. з потомства Святослава Ярославича лишилась тільки династія Олега Святославича — Ольговичі. Друга династія — Давида Святославича — зникла. Династія Ольговичів дуже розмножилась, в наслідок чого Чернігово-Сіверська земля роздібилася на багато (до двадцяти) князівств. Головними з них були Чернігівське (старше, або „большое“ князівство), Новгород-Сіверське, Курське, Путивльське, Рильське, Трубчевське та ін. Розростання династії Ольговичів і здрібнення князівських волостей активізувало завойовницьку політику Ольговичів, скеровану на захоплення волостей на стороні.

Київське князівство. Київська земля займала територію між ріками Прип'яттю, Горинню, Россю і Південним Бугом. Центром її була територія по середній течії Дніпра на

правому його березі. Невеликі володіння Київського князівства були й на лівобережжі Дніпра, де воно межувало з Переяславщиною і Чернігівщиною. На північному заході Київське князівство межувало з Турово-Пінською землею, яка до середини XII ст. була „київською волостю“; на півдні Київська земля зливалася з половецьким степом. Кордоном тут була річка Рось, так зване Київське Поросся, частково заселене тюркськими народами (печенігами, торками та ін.), які переходили в підданство до київських князів і згадуються в літописі під іменем „чорних клобуків“ (чорних шапок).

Найважливішими пригородами Києва були Вишгород (тепер село), Білгород (Білгородка), Треполь, Канів, Торчеськ, Овруч, та ін.

Боротьба за Київ після смерті Андрія Боголюбського не припинилась. Головними претендентами на Київ були в цей час смоленські князі Ростиславичі і чернігівські — Ольговичі. Боротьба ця закінчилася угодою в 1181 р. між Рюриком Ростиславичем і Святославом Всеволодовичем чернігівським. Святослав одержав Київ, а Рюрик — київські волості. Таке становище тривало до смерті Святослава в 1194 р., після чого київським князем став Рюрик.

При Рюрику Київське князівство ослаблюється ще більше, і на нього, як і на все Середнє Наддніпров'я, посилюється вплив Володимиро-Суздальського князівства (Всеволода), а потім і Галича — після об'єднання його з Волинію князем Романом Мстиславичем.

Переяславське князівство. Переяславське князівство займало територію по лівих притоках Дніпра від Трубежа до Ворскли і до верхів'їв Дінця. Воно було найбільш висунуте на південний схід, в степ, і особливо страждало від половецьких нападів; тому в другій половині XII ст. воно дуже спустіло.

Це було однією з причин того, чому Переяславське князівство не могло зміцнитись. З другого боку, зміцненню Переяславського князівства перешкождали князі київські, чернігівські та суздальські, які натискували з трьох боків і претендували на нього. З другої половини XII ст. Переяславське князівство перебувало в залеж-

ності переважно від владимиристо-суздальських князів, стало „отчиною“ останніх¹.

Напади половців і боротьба проти них. Невпинні князівські усобиці сприяли посиленню половецьких нападів на руські землі в останній третині XII ст. Великий поетичний твір давньої Русі „Слово о полку Игореве“ в яскравій художній формі малює цей період постійних князівських усобиць і половецьких навал:

„Тоді при Олегові Гориславичі
Сіялось і сходило усобицями,
Гинуло життя Дажбожа внука,
В княжих крамолах
Віки людські скоротились.
Тоді по Руській землі
Рідко орачі кликались,
Але часто ворони крякали,
Трупи ділячи між собою,
А галки свою мову мовили,
Бажаючи полетіть на поживу...
І сказав брат братові:
„Це—моє, і те—моє ж таки“.
І почали князі про мале—
„Це велике“—мовити
І самі на себе крамолу кувати,
А погані з усіх боків
Приходили з перемогами
На землю Руську“.

З 1061 до 1210 р. половці зробили 46 нападів, з них: 19— на Переяславське князівство, 12— на Поросся (південна Київщина), 4— на Київське князівство, 7— на Чернігово-Сіверське, 4— на Рязань. До цього слід додати багато походів, зроблених на запрошення самих князів, які користувались половцями в своїх усобицях.

Навали половців були величезним лихом для Середнього Наддніпров'я.

¹ До Переяславщини вперше прикладено в літопису під 1187 р. термін „Україна“ (в розумінні прикордонної землі). Повідомляючи про смерть переяславського князя Володимира Глібовича, літописець каже: „И плакашася по нем вси Переяславци... о нем же Украина много постана“ (Ипат., с. 439).

Посилення половецьких нападів в цей час, як і раніш, примушувало князів об'єднуватись і робити спільні походи в степ. Цими походами відзначені шістдесяті і вісімдесяті роки XII ст., коли князівські усобиці втихали. Так, в 1168 р. київський князь Мстислав Ізяславич на чолі дванадцяти князів рушив до р. Орелі, де спустошив половецькі вежі. Особливо великі походи були в вісімдесятих роках XII ст. На чолі їх стояли київські князі Святослав і Рюрик, новгород-сіверський — Ігор Святославич і переяславський — Володимир Глібович.

Головною фігурою в половців був тоді один з ханів Кончак, за висловом літопису, „окаянний, безбожний і триклятий“. Перший великий похід князів проти половців відбувся в 1184 р. В ньому брали участь князі Святослав, Рюрик, князі волинські, пінські і дружина, прислана галицьким князем Ярославом. За Ореллю князі розгромили половців. Половецький хан Кобяк попав у полон. Автор „Слова о полку Игореве“ оспівав князя Святослава за цей похід, протиставляючи його сумному походові в наступному році Ігоря Святославича:

„Ці двоє хоробрих Святославичі,
Ігор і Всеволод,
Уже розбрат збудили ворожнечею.
Її присипив батько їх Святослав,
Грізний, великий київський:
Завдав він трепету своїми сильними полками
і харалужними мечами;
Наступив на землю Половецьку,
Притоптав торби і яри,
Збурих ріки й озера,
Висушив потоки й болота.
А поганого Кобяка з Лукомор'я,
Із залізних великих полків половецьких,
Наче вихор, вирвав:
І поліг Кобяк в місті Києві,
В gridниці Святославоїй.
Тут німці й венеціани,
Тут греки й морава співають славу Святославоу“.

В 1185 р. виступив у світ, оспіваний „Словом о полку Игореве“, похід проти половців новгород-сіверський князь

Ігор Святославич. Метою походу було оволодіти Донським водним шляхом (який мав велике значення для Чернігово-Сіверської землі) і навіть Тмутараканню. Спочатку успіх був на боці Ігоря, але потім половці розбили Ігореві дружини на березі р. Каяли (очевидно, Калміуса), і сам Ігор з іншими князями був захоплений у полон.

„Чорна зємля під копитами
Кістками була посіяна
І кров'ю полита...
І застогнав, брати, Київ від суму,
А Чернігів від напастей.
Туга розлилась по Руській землі“—

оповідає про поразку князів „Слово о полку Ігореве“.

Половецькі набіги після цього тривали. Спільна боротьба князів проти них ослабла. Як і раніше, князі користувались їх допомогою в своїх усобицях. Середнє Наддніпров'я чимраз більше занепадало. Населення продовжувало відходити на Волинь, в Галичину, на північ Русі.

21. ВИНИКНЕННЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА. КНЯЗЬ РОМАН (1199—1205 р.р.)

Об'єднання Галичини і Волині князем Романом у 1199 р. Наприкінці XII і на початку XIII ст. виникає Галицько-Волинське князівство, що стало на певний час центром українських земель. Початок цьому князівству поклав волинський князь Роман Мстиславич. Ми вже бачили невдалу спробу Романа оволодіти Галичиною в 1188 р. Проте Роман не відмовився від свого плану і кінець-кінцем здійснив його після смерті князя Володимира — останнього представника галицької династії Ростиславичів. В 1199 р. Роман, використавши сприятливу для нього політичну ситуацію на Русі, а також в Угорщині і Польщі, і спираючись на підтримку частини галицьких бояр та міщан, які були незадоволені посиленням великих бояр і тяжіли до сильної князівської влади, оволодів Галичиною. Так виникло могутнє Галицько-Волинське князівство, яке значний час грало головну роль в історії України. Галицько-Волинське князівство

намагається поширити свій вплив на Наддніпров'я і досягає щодо цього певних результатів.

Боротьба князя Романа з великими галицькими боярами і зміцнення його влади в Галичині. Оволодівши Галичиною, Роман не вернувся на Волинь, а залишився в Галичі, який став столицею Галицько-Волинського князівства. Для зміцнення своєї влади в Галичині Роман, спираючись на свою волинську дружину і на галицьке середнє та дрібне боярство й міщанство, повів запеклу боротьбу проти великого галицького боярства. Галицько-Волинський літописець говорить, що Роман „загнав Кормильчичів“, які очолювали великих бояр і були прибічниками чернігівських князів Ігоревичів. Польський літописець Кадлубек розповідає, що Роман, зайнявши Галичину, схопив найвидатніших і найсильніших галицьких бояр і повбивав їх: закопував живих у землю, рубав на шматки, розстрілював стрілами, здирав з живих шкіру. Частина великих бояр розбіглася. Роман повертав їх всякими способами — обіцяючи милості, пожалування тощо, але потім, обвинувативши в чомунебудь, схоплював і вбивав. Улюбленою приказкою Романа було: „Не передавивши бджіл, меду не їсти“.

Боротьба Романа за Київ. Зміцнившись у Галичині, Роман вирішив здійснити свій план щодо Києва — підкорити його своїй владі. У боротьбі за Київ (так само як і за Галич) Роман спирався на підтримку київського міського населення, тобто тих елементів, що насамперед були зацікавлені в припиненні безперервних спустошливих воєн і тяжіли до сильної князівської влади, допомагаючи їй централізації. В 1200—1201 р.р. Роман зайняв Київ і змістив з київського стола князя Рюрика, залишивши в його володінні тільки київські волості. Київ же він, за згодою з суздальським князем Всеволодом, віддав луцькому князеві Інгвару Ярославичу, своєму двоюрідному братові, але з умовою, щоб той підлягав його владі. Однак Рюрик не примирився з цим. З'єднавшись з чернігівськими князями Ольговичами і запросивши на допомогу половців, він у 1203 р. захопив Київ. Місто було дуже зруйноване й пограбоване. Багато киян було вбито або відведено половцями в полон. За словами суздальського літописця, подібного „взяття“ „не було над Києвом“ від хрещення.

Після цього Роман помирився з Рюриком і згодився на повернення Рюрикові Києва. Однак незабаром, повертаючися з походу проти половців, Роман схопив Рюрика і наказав постригти його в ченці, але під впливом суздальського князя Всеволода змушений був віддати Київ синові Рюрика Ростиславові. Київ, як і інші князівства Середнього Наддніпров'я, перебував з цього часу під подвійним впливом — Романа і Всеволода, двох найсильніших князів Русі, які були союзниками.

Походи Романа на половців і ятвягів. Для захисту Наддніпров'я і Наддунайських земель Галицько-Волинського князівства від половецьких набігів Роман розгорнув боротьбу проти половців. Тут мали також певне значення і інтереси політичних зв'язків Романа з Візантією. Візантійський імператор Олексій Комнен звертався до Романа по допомозі для боротьби проти половців, які спустошували Фракію і околиці Константинополя. Відомі два великі походи Романа проти половців на початку XIII ст. Роман дуже спустошив вежі половецькі, захопив багато полонених і „отполони“ „множество“ руських. „И бысть радость велика в земли Русьстей“, — відзначає з цього приводу літописець. Ці походи Романа ослабили половецькі напади на Середнє Наддніпров'я, на наддунайські міста Галицько-Волинського князівства, а також на візантійські землі.

Успішно боровся Роман і з литовськими племенами, особливо ятвягами, які весь час нападали на Волинь. Роман відбив литовські набіги. Під час своїх походів проти литовців він захоплював багато полонених, яких використовував як робочу силу. Хроніст XVI ст. розповідає, що Роман наказував впрягати полонених литовців у плуги і примушував їх викорчовувати „ляди“ (розчищені спід лісу земельні ділянки) і переорювати „старини“ (розроблені землі). Звідси пішла і приказка: „Романе! Романе! Лихим живеш, Литвою ореш“.

Галицько-Волинський літописець, славлячи Романа, підкреслює його перемоги „над поганими“ (поганськими народами), особливо над половцями, порівнюючи його щодо цього з Мономахом: „Він кидався на поганих, як лев, сердитий був, як рись, нищив їх, як крокодил, перелітав землю їх, як орел, хоробрий був, як тур (дикий буйвіл), ревнував

дідові своєму Мономаху, який погубив поганих ізмаїльтян, що зветься половцями“.

Перемоги Романа над „поганими“ оспівує і „Слово о полку Игореве“, звертаючись до Романа, тоді ще волинського князя, з такими словами:

„А ти, буй-Роман з Мстиславом!
Хоробра думка
Носить ваш розум на подвиг.
Високо плаваєш ти
До подвигів у буесті,
— Наче сокіл, що на вітрах ширяє,
Бажаючи птицю
В буесті перемогти.
В обох вас залізні панцирі,
Під шоломами латинськими.
Від них здригнулася земля
І багато країн:
Хінова, Литва, Ятвяги, Деремела
І половці списи свої покидали,
І голови свої схилили
Під ті мечі харалужні“.

Відносини Романа з Угорщиною, Польщею та Візантією. Посольство папи римського до Романа. Головна загроза Галичині та Волині наростала з південного і північного заходу—від Угорщини й Польщі. Щоб забезпечити Галичину від домагань Угорщини, Роман, використовуючи внутрішню політичну ситуацію в Угорщині, уклав союз з королем Андрієм II, який узяв владу в Угорщині. З ним у Романа були й родинні зв'язки.

Активнішою була політика Романа щодо другого ворога Галицько-Волинського князівства—Польщі, яка загрожувала насамперед Волині. Роман брав активну участь у феодалних міжусобицях у Польщі, намагаючись використати їх у своїх цілях.

Відносини Романа з Візантією були дружні. Відома допомога Романа Візантії в боротьбі проти половців. Після того, як хрестоносці захопили Константинополь у 1204 р. (четвертий хрестовий похід), візантійський імператор Олексій Ангел утік у Галич до Романа.

В тому самому році, коли було взято Константинополь, папа Інокентій III, який очолював четвертий хрестовий похід і намагався установити владу папства „над усім світом“, прислав послів до Романа, щоб умовити його прийняти католицтво, обіцяючи йому за це допомогу в завоюваннях і королівський вінець. Проте Роман рішуче відкинув пропозицію папи. Він спочатку вступив з послами в диспут проти католицтва, а потім вийняв свій меч і сказав: „Чи такий меч у папи, що обіцяє мені допомогу в завоюваннях? Доки я маю свій, набуватиму землі тільки війною“ („так само, як батьки й діди наші поширили землю Руську“)¹.

Отже спроби папи встановити панування католицтва в українських землях зазнали краху.

Роман загинув у 1205 р. під час свого походу в Польщу, метою якого було приєднання Люблинської землі до Галицько-Волинського князівства. В одного французького хроніста XIII ст. знаходимо звістку, що цей похід Романа мав на меті головно Саксонію, боротьбу проти німецьких феодалів. Роман, каже він, „рушив від своїх кордонів, бажаючи пройти через Польщу в Саксонію“.

Особа Романа яскраво відбилась у літописах, хроніках, легендах і піснях. Вони малюють його князем незвичайно хоробрим, фізично дужим, енергійним, розумним, наполегливим політиком, дуже жорстоким до своїх ворогів. Ці властивості і допомогли йому відіграти видатну роль в історії Галицько-Волинського князівства кінця XII і початку XIII ст. і зробитися, за висловом літописця, „самодержцем усієї Русі“, „царем в Руській землі“ (Галичина, Волинь та Середнє Наддніпров'я).

22. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII ст. (до 1240 р.). КНЯЗЬ ДАНИЛО

Вторгнення Угорщини й Польщі в Галичину і на Волинь. Боротьба Данила за Волинь. Роман Мстиславич галицько-волинський і Всеволод Юр'евич суздальський тимчасово затримали дальший розвиток феодального роздрібнення Русі. З закінченням їх князювання феодальне роздрібнення Русі посилюється. Значення Галича для українських земель слабне. Влада владимиристо-суздальського князя

¹ Российская библиотека, ч. I, СПб, 1767, с. 300.

занепадає. „Спроба Андрія суздальського знову об'єднати деякі найбільші частини держави перефесенням столиці з Києва у Владимир мала результатом лише розширення розкладу з півдня на північ. Третій наступник Андрія відмовляється навіть від останньої ознаки верховної влади — звання великого князя і чисто номінального шанування, яким він ще користувався“¹. Це посилення 'роз'єднання Русі використовують чужоземні окупанти для захоплення руських земель. „Південні і західні уділи по черзі переходять до Литви, Польщі, Угорщини, Лівонії, Швеції“².

Смерть Романа, який залишив малолітніх синів — Данила 3 років і Василька 1 року, розв'язала руки галицькому боярству і князям чернігово-сіверським, київським та ін. Велике галицьке боярство намагається не допустити зміцнення Романовичів у Галичі і закликає в 1206 р. на галицький стол чернігово-сіверських князів Ігоревичів (синів відомого новгород-сіверського князя Ігоря Святославича), яких дуже вабило багате Галицько-Волинське князівство. Галицькі бояри сподівалися поставити їх у залежність від себе і встановити своє фактичне панування в Галичині.

Але Ігоревичі, зайнявши галицький стол, не схотіли бути знаряддям великого боярства і прагнули до зміцнення своєї влади. Для цього вони, як і Роман, вирішили знищити своїх противників. Літописець розповідає, що Ігоревичі вбили Юрія Вітановича, Іллю Щепановича та інших великих бояр, всього 500 чоловіка, а інші розбіглися. Великі бояри на чолі з Владиславом Кормильчичем звернулись по допомогу до угорського короля. Останній послав у Галичину своє військо. Одночасно проти Ігоревичів виступили волинські князі, незадоволені зміцненням Ігоревичів у Галичі. Ігоревичі були розбиті і попали в руки великих бояр, які повісили їх (1211). Влада в Галичі після цього перейшла цілком у руки великого боярства, яке проголосило боярина Владислава галицьким князем (1213). Владислав „воеха в Галич, и во княжися и седе на столе“, — каже літописець³.

¹ Маркс, Таємна дипломатія XVIII ст.

² Там же.

³ Ипат., с. 488.

Проте Владислав також не утримався в Галичині. Користуючись ослабленням Галича, Польща й Угорщина вирішили захопити Галицько-Волинські землі. В 1214 р. в Спіші між Угорщиною й Польщею було укладено угоду про поділ Галичини і Волині. Угорський король Андрій II захопив Галич і посадив у ньому з угорським військом свого сина Коломана. Тим часом польський князь Лешко захопив частину Волині і Галичини. За Данилом і Васильком Романовичами була визнана Володимирська волость на Волині.

Однак незабаром між Польщею й Угорщиною виник конфлікт через поділ Галицько-Волинських земель. Одночасно галицьке населення почало боротьбу проти іноземних окупантів, які грабували його, жорстоко розправлялися з ним і насильно насаджували католицизм¹. Усім цим скористувався новгородський князь Мстислав Мстиславич Удалий: він вигнав з Галичини угорців та їхніх прибічників, великих галицьких бояр на чолі з Судиславом, і зайняв у 1219 р. Галич. Між Данилом Романовичем, якому вийшло в цей час 18 років, і Мстиславом був укладений союз, при чому Данило Романович одружився з дочкою Мстислава.

Відтоді Данило Романович розгортає боротьбу за оволодіння землями свого батька і передусім Волинню. В тому році Данило відібрав у Польщі захоплені нею волинські землі. Угорщина й Польща знову склали союз. Угорське і польське війська захопили Галичину і рушили на Волинь. Але захопити її їм не вдалося. В цей час литовські князі, союзники Данила, напали на Польщу, а на Волинь підійшов Мстислав з руськими князями та половцями. Мстислав рушив у Галичину. Угорці й поляки були розбиті (1221 р.), і Мстислав зайняв Галич. Королевич Коломан і боярин Судислав були захоплені в полон Мстиславом. Однак після цієї війни союз між Мстиславом і Данилом почав слабнути. Підозрюючи Данила в прагненні оволодіти Галичем, Мстислав почав зближатися з угорським королем. Останній використав це для нового захоплення Галичини. Але це захоплення сталося лише через кілька років після першої появи в чорноморських степах монголо-татар.

¹ Воскресенская летопись, Полное собр., VIII, с. 119; Никоновская летопись, П. С., X, с. 66; Татищев, III, с. 377.

Перша поява монголо-татар. Бій на Калці (1224 р.). Батьківщиною монголо-татар були рівнини Монголії. Вони були скотарями, кочовниками. Суспільний побут їх був патріархально-родовий з елементами феодалізму, що зароджувався. На чолі племен стояли хани, які володіли великими стадами і широко користувалися чужою працею.

На початку XIII ст. один з монгольських ханів Темучін (Темуджін) підкорив своїй владі всі монголо-татарські племена Монголії і був проголошений на курултаї (збори старшин племен) Чингіс-ханом, тобто самодержавним, абсолютним володарем, великим ханом. Затвердившись у Монголії, Темучін розпочав свої величезні завоювання. Він покорив державу Гіа (Тангутів), північний Китай, а потім рушив на південний захід і знищив Харезмську державу (в Туркестані). Султан Харезма, Магомет, утік на захід. Два кращі полководці Темучіна, Джебе і Субутай, невідступно переслідували Магомета і дійшли до Каспійського моря. Завоювавши далі північний Іран, вони обігнули південне узбережжя Каспійського моря і вдерлись на південний Кавказ, а звідти — в степи північного Кавказа. Половці, які кочували там, відступили перед татарами на захід, у чорноморські степи. Але на Донщині їх настигли й розбили татари. Половецький хан Котян утік до Дніпра і почав просити допомоги у Мстислава Удалого (який доводився йому зятем) і в інших руських князів. Котян указував князям, що коли вони не допоможуть половцям, то „ми будемо посічені сьогодні, а ви — завтра“.

Мстислав відгукнувся на прохання Котяна і почав перекопувати князів допомогти половцям, кажучи, що в противному разі половці можуть приєднатися до татар. На заклик Мстислава зібрались князі київські, волинські, чернігівські, смоленські і разом з Мстиславом рушили в степ. Татари кілька разів прислали послів до князів, указуючи, що вони йдуть проти половців, а не проти них, і пропонували князям не захищати половців. Але князі продовжували рухатись углиб степу. Бій між русько-половецькими військами і татарами стався на р. Калці в 1224 р. (р. Калець, яка впадає в Азовське море). Руське військо зазнало повної поразки. Цьому сприяла незгода між князями. Половці, а потім князі — Мстислав Удалой, Данило та інші з рештками

війська кинулись тікати. Київський князь Мстислав із ним кілька дрібних князів попали в полон до татар і були вбиті: татари поклали поверх них дошки, сіли на ці дошки бенкетувати і розчавили князів. Під час утечі загинуло ще кілька князів і серед них князь чернігівський Мстислав. Повернулась зовсім мізерна частина війська. Татари гналися за ними до Дніпра, але потім повернули назад і пішли з чорноморських степів. І ніхто на Русі не знав, звідки вони прийшли і куди пішли: „сих же злых татар таурмен не сведаем, откуда были пришли на нас и где ся дели опять“, — говорить літописець.

Нове захоплення Галичини Угорщиною. Боротьба Данила за Галичину. Приєднання Києва до Галицько-Волинського князівства. Відносини між Мстиславом і Данилом після бою на Калці загострились. Одночасно наростало незадоволення великого галицького боярства Мстиславом і посилювались домагання Угорщини на Галичину. Великі галицькі бояри активно підтримували угорців проти Мстислава. В 1227 р. угорський король з польським військом, що прийшло на допомогу, рушив у Галичину. Мстислав звернувся по допомогу до Данила. Угорське військо було розбите (1227 р.). Але, не зважаючи на це, Мстислав під впливом великих бояр на чолі з Судиславом і Глібом Зеремевичем згодився віддати свою дочку за угорського королевича Андрія (сина Андрія II) і передати йому всю Галичину. Літописець говорить, що великі бояри заявили Мстиславу: „Князю, сам ти не можеш держати Галича, бояри не хочуть тебе; якщо віддаси його королевичу, то можеш взяти його під ним назад, коли захочеш; якщо ж віддаси Данилові, то вже ніколи не буде більше твій Галич, бо галичани хочуть Данила“¹. Потім Мстислав висловлював жаль, що віддав Галич „іноплеменникові“, а не Данилові, і пропонував останньому почати разом війну за Галич. Але незабаром Мстислав помер (1228).

Після смерті Мстислава Данило посилює боротьбу за Галичину. Зосередивши в своїх руках майже всю Волинь, Данило став сильним князем. У своїй боротьбі за Галичину він спирався на галицьких середніх та дрібних бояр і заможних міщан, які виступали проти великих бояр і ста-

¹ Ипат., сс. 500—501.

новили його соціальну опору. Крім того, він був у союзі з київським князем, якому загрожував чернігівський князь Михайло, що намагався захопити Галичину й Київщину, і з частиною литовських князів.

В 1230 р. Данило пішов до Галича і оволодів ним. Угорський королевич і боярин Судислав покинули Галичину. Але закріпитися в Галичині Данило не міг. Почався період лютої боротьби за Галичину. Галицько-Волинський літописець образно характеризує цю добу: „Начнем же сказати бесчисленныя рати, и великыя труды, и частыя войны, и многия крамолы, и частая восстания, и многия мятежи“¹.

В 1232 р. Галичину знову захопили угорці за допомогою великих галицьких бояр на чолі з Судиславом. У 1233 р. Данило за допомогою київського князя і половців знову вигнав з Галичини угорців і зайняв Галич. Проте й цього разу Данило не утримався в Галичині. В 1235 р. її захопили за допомогою Угорщини, великих галицьких бояр, Польщі та половців чернігівські князі — Михайло з сином Ростиславом.

Між Данилом і Ростиславом, який став галицьким князем, почалась запекла боротьба. В 1238 р. Данило, скористувавшись відсутністю Ростислава з його боярами в Галичині, підійшов до Галича і зайняв його. Городяни, розповідає літописець, дуже зраділи Данилові і „пустишася (до нього) яко дети ко отцю, яко пчелы к матце, яко жажущи воды ко источнику“².

Ростислав подався в Угорщину. Туди ж утік у 1239 р. перед загрозою татар (в 1236 р. вони знову з'явилися в Європі і в 1239 р. почали завоювання лівобережної України) і батько його Михайло, покинувши захоплений ним Київ. Данило зайняв Київ (1240), вигнав з нього князя Ростислава Мстиславича (який прийшов із Смоленська) і посадив свого воеводу Дмитра.

Відбиття Данилом вторгнення німецьких рицарів на Волинь. Крім Угорщини й Польщі, Галицько-Волинському князівству почали загрожувати в 1230-х роках німецькі рицарі-хрестоносці. Заснувавши в Лівонії та Пруссії „феодалні

¹ Ипат., с. 501.

² Там же, с.с. 517—518.

колонії"¹, німецькі рицарі в особі Лівонського і Тевтонського орденів² розгорнули широке завоювання прибалтійських — фінських, литовських та слов'янських племен. Закуті в залізо рицарі просувалися вглиб території прибалтійських племен, нищили населення, грабували його, обертали в католицизм, відводили в полон, насаджували в Прибалтиці кріпацтво. Підкорене населення не раз повставало проти завойовників, але вони, жорстоко розправляючися з повсталими, продовжували свій наступ.

Завойовуючи прибалтійські землі, німецькі рицарі одночасно починали загрозувати і Галицько-Волинському князівству. В 1237 р. німецькі рицарі з допомогою польського мазовецького князя Конрада захопили місто Дорогичин у північній Волині. Однак Данило відбив це вторгнення. Він з великим військом виступив у 1238 р. під Дорогичин, розгромив „хрестоносну сволоч“³ (так Маркс називає хрестоносців) і повернув Дорогичин. Сам начальник рицарів Брун попав у полон до Данила. Про цю подію Галицько-Волинський літопис розповідає: „Данило сказав: „Не гаразд, щоб нашою батьківщиною володіли хрестоносці“... і пішов на них з великими силами. В березні взяв він місто, захопив старшину Бруна і багато воїнів і повернувся до Володимира“⁴.

Дуже велика була загроза з боку німецьких рицарів Новгородській землі. 5 квітня 1242 р. на льоду Чудського озера стався славнозвісний бій між руським військом на чолі з князем Олександром Невським і німецькими загарбниками („Льодове побоїще“). Німецькі рицарі зазнали цілковитої поразки. „Негідники були остаточно відкинуті від руського кордону“⁵.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. VI, с. 57.

² Лівонський орден („меченосців“) заснований у 1202 р. в гирлі Західної Двіни. Тевтонський орден заснований в 1192 р. в Палестині. В 1226 р. цей орден з'явився на берегах Вісли на території литовського племені прусів. В 1237 р. обидва ордени з'єдналися,

³ К. Маркс, Хронологические выписки, „Большевик“, 1936, № 24, с. 53.

⁴ Ипат., с. 517.

⁵ К. Маркс, Там же, с. 54.

Українські землі під татарським ігом

23. ЗАВОЮВАННЯ ТАТАРАМИ РУСИ

Навала Батия. Дальше зміцнення Данила на Україні було перерване грізною навалою татар, які перейшли наприкінці 1240 р. Дніпро. Як ми бачили, Субутай і Джебе, розбивши руських князів і половців при Кадці (1224 р.) і дійшовши до Дніпра, повернули назад. Але завоювання Східної Європи вже ввійшло в плани Чингіс-хана. Для походу в Європу Чингіс хан призначив одного з своїх синів Джучі. Похід цей не відбувся через смерть Джучі, а потім і самого Чингіс-хана (1227 р.) Після смерті Чингіс-хана великим ханом на курултай був обраний син Чингіс-хана Угедей (Октай) (1227—1241 р.р.). Угедей скликав у 1235 р. курултай, на якому вирішено було зробити ряд походів, в тому числі і в Європу. Завоювання Східної Європи було доручене синові Джучі Батиеві. На допомогу йому був призначений досвідчений і вмілий полководець Субутай (Джебе на той час помер).

Хан Батий

У 1236 р. Батий з великим військом, яке складалося головню з підвладних монголо-татарам тюркських племен, рушив з верхів'їв Іртиша і з західного Алтая в похід. У

тому ж році Батий вдерся на територію волзьких болгар, розгромив і докорив їх. Зимою 1237 р. татари перейшли на правий берег Волги і почали спустошувати і завойовувати Північно-Східну Русь. Протягом 1237—1238 р.р. татари взяли і зруйнували Рязань, Коломну, Москву, Владимир, Суздаль, Ростов, Ярославль, Твер, Торжок. Безліч населення при цьому була знищена або відведена в полон. Від багатьох міст і сіл лишились самі назви в літопису.

Монгольська кіннота в поході

Країна була дуже спустошена. „Монголи при спустошенні Росії, — говорить Маркс, — діяли відповідно до їхнього способу виробництва: для скотарства великі незалюднені простори є головною умовою“¹.

Відносна легкість, з якою татари завоювали Русь, пояснюється її політичним роздрібненням і перевагою військової сили татар. Не зважаючи на всю свою хоробрість, надзвичайну стійкість і одчайдушний опір, розрізнені князівські ополчення не могли встояти перед татарами, які переважали їх кількістю, якістю своєї кінноти, військовою технікою, дисципліною, швидкістю руху. Татари знали способи облягати і брати фортеці. Кам'яні стіни вони розбивали особливими знаряддями; їм було відомо вживання нафти, грецького вогню, вогняних стріл, якими запалювали будівлі.

¹ Маркс и Энгельс, Сочинения, т. XII, ч. 1, с. 188.

Різні галузі військової справи татари перейняли від Китаю, де вона тоді стояла високо.

Не дійшовши до Новгороду, Батий у 1238 р. повернув на південь у чорноморські степи і лишився там близько двох років, воюючи з половцями. Половці були остаточно розбиті. Частина їх татари знищили, частина підкорилась їм і злилася з ними, частина втекла в Угорщину, а також за Дунай, на Балкани і в Македонію, а частина перейшла в підданство до руських князів.

У другій половині 1239 р. Батий почав завоювання земель України. Один загін татар взяв „копьем“ і „избил“ Переслав. Одночасно другий загін обступив „в силе тяжце“ Чернігів, розбив військо на чолі з князем Мстиславом Глібовичем, взяв місто і спалив його. Після взяття Чернігова, син Менгу, син Угедея, підступив до лівого берега Дніпра проти Києва, здивувався з краси й величності його і запропонував князеві Михайлу і киянам здатися; але вони не згодились і вбили послів. Однак Михайло, злякавшись татар, утік в Угорщину, і Київ зайняв спочатку Ростислав Мстиславич із Смоленська, а потім Данило Романович. Останній вигнав Ростислава з Києва, але сам у ньому не залишився, а доручив боронити його від татар своєму воеводі Дмитрові.

На початку грудня 1240 р. Батий перейшов Дніпро і обложив Київ. За висловом літописця, від рипу татарських возів, іржання коней і реву верблюдів у Києві не можливо було чути розмови. Татари поставили „пороки“ біля „лядських воріт“ і розбивали ними день і ніч міські стіни, поки не вибили їх. Населення на чолі з воеводою Дмитром боронилося одчайдушно. Нарешті татари оволоділи стінами і розташувались на них на ночівлю. Тим часом населення спорудило нові укріплення навколо Десятинної церкви. Вранці татари підступили до них і знову почався кривавий бій. Незабаром і ці укріплення були взяті. Тоді усіліде населення разом з своїм майном сховалося в церкву і на церковні хори, але стіни церкви не витримали і завалилися. Київ був узятий остаточно. Воевода Дмитро, поранений під час оборони міських стін, був захоплений у полон, але Батий наказав лишити його живим „мужества ради его“.

Взявши Київ, Батий пішов спустошувати Волинь, а потім і Галичину. Ринувши з Києва, татари підійшли до міста Колодяжена, поставили дванадцять „пороків“, але не могли зруйнувати стін і почали умовляти жителів здатися, обіцяючи помилувати їх. Жителі повірили цьому і здались, але були знищені. Потім татари взяли Каменець (над р. Случем) і Ізяславль (над Горинню). Але Кременця й „города Данилова“ взяти вони не могли і обійшли їх. Воло-

Бій Киян з татарами коло Десятинної церкви

димир татари взяли „копьем и изби и не щадя“. Галич був узятий так само. Були сплюндровані і спустошені, розповідає літописець, і „ини грады многы, им же несть числа“.

З Волині та Галичини татари вдерлися в Польщу і в Угорщину. Західноєвропейські держави були охоплені жахом. Однак, пробувши на Заході близько року, татари змушені були відійти на схід. Похід на Захід ослабив сили Батия. Крім того, Батий одержав повідомлення про смерть Угедея і поспішав у Монголію на вибори нового хана. Таким чином, завоювати західні країни татарам не вдалось. Але населенню Русі довелось зазнати „кривавої каламуті монгольського рабства“ (Маркс).

Татарське іго. Татари зайняли степ між Волгою і Дністром, а також південну частину Наддунайської землі по ріках Пруту й Серету, яка входила до складу Галицького князівства і після смерті Романа була частково захоплена половцями. Сам Батий з головною ордою перебував на Поволжі; дві орди кочували по обох боках Урала; на Подонні кочував зять Батия, а на Наддніпров'ї — ще дві орди: одна — на лівому березі на чолі з воеводою Могучим і друга — між Дніпром і Дністром на чолі з Куремсою. Царство Батия стало зватися Золотою Ордою — від імени ставки — позолоченого шатра (орди) Батия. Постійною своєю резиденцією Батий зробив згодом місто Сарай на низу Волги. Спочатку Золота Орда була зв'язана з іншими монгольськими ордами і корилась великим ханам монгольським, але, починаючи з шістдесятих років XIII ст., вона стала самостійною.

З виникненням Золотої Орди в руських землях установилось татарське іго. Татари вважали ці землі своїми „улу-сами“ (підвладними землями, володіннями). Руське населення було оподатковане даниною, що називалась „виходом“. Татари залишили на Русі феодальний спосіб виробництва і удільно-князівський політичний устрій, підкоривши князів та бояр своїй владі. Князі зобов'язані були з'являтися в Орду на поклін до хана, діставати „ярлики“ (грамоти) на свої князювання, давати дари за ці ярлики, платити данину з своїх князівств і подавати військову допомогу ханові на його вимогу. За неслухняність хани жорстоко розправлялися з князями — руйнували їхні князівства, відбирали їх, вбивали князів тощо. Щоб тримати князів у покорі, татари керувались щодо них правилом: „поділяй і пануй“.

„Традиційна політика татар, — говорить Маркс, — полягала в тому, щоб приборкувати одних руських князів за допомогою других, підтримувати їх чвари, приводити їх силу в рівновагу і не давати зміцнюватись жодному з них“¹. Для догляду за покірністю населення Русі Батий призначав своїх „баскаків“ (намісників), яким повинні були коритися всі.

Для стягання данини особливі татарські урядовці — „численники“ — провели загальний перепис населення. Данину стягали сріблом, хутрами. Населення деяких місць України (верхів'я Південного Буга, Случа та ін.) платило данину пшеницею й просом. Весь тягар данини лягав, звичайно, на народні маси. Відомо, що в Новгороді татари встановили данину від будинку, тобто кожний будинок, незалежно від заможності його власника, платив ту саму суму. Від цього, за словами літописця, терпіли бідняки: „И творяху себе бояре легко, а меньшим зло“.

Крім данини, на населення накладали різні платежі та повинності. В разі несплати данини населення відводили в полон. Сучасник мандрівник Рубрук пише: „Коли руські не можуть дати більше золота чи срібла, татари відводять їх і їхніх дітей, як стада, в пустиню сторожити їх тварини“. В народній пісні говориться про баскака, Щелкана:

„Брал он млад Щелкан
Дани невыходы,
Царски невыплаты...
У которого денег нет,
У того дитя возьмет;
У кого дитяти нет,
У того жену возьмет;
У кого жены-то нет,
Того самого головой возьмет“.

Данину збирали особливі „данщики“ або баскаки, або ж бесерменські (східні) купці, яким віддавали її на відкуп. Проти татарських насильств не раз вибухали народні повстання. Тому татарські хани доручали збирання данини самим князям.

Православна церква була звільнена від данини. Протекційне ставлення ханів до православного духівництва пояснюється намаганням їх перетворити духівництво в опору своєї влади в завойованих землях. За звільнення від данини православне духівництво повинно було прилюдно молитися за татарських ханів і тим самим сприяти пануванню їх над Руссю. Привілейоване становище православного духівництва забезпечувалось спеціальними ханськими ярликами.

Судячи з цих грамот, православне духівництво звільнялось від таких повинностей, що накладалися на всю іншу людність, як от: данина, тамга (мити), поплужне (поземельний податок від плуга), ям — підводи (повинність возити своїми кіньми татарських урядовців), корм (повинність годувати їх), війна і полювання (повинність висилати свої війська у ханський военний похід або на полювання) та ін.

Головним способом забезпечити своє панування в завойованих землях татари вважали терор. Від часу до часу вони вчиняли походи вглиб руських земель, пустошили їх, нищили населення, забираючи в полон насамперед ремісників та художників. „Це було іго — говорить Маркс, — яке не тільки душило, воно зневажало саму душу народу, який став його жертвою. Монгольські татари встановили режим систематичного терору, причому плундрування і масові вбивства стали його постійними засобами“¹.

Татарське іго затримувало економічний і культурний розвиток Русі і посилювало її феодальне роздрібнення. Усе це допомагало пануванню татар над руськими землями. Особливо тяжким було панування татар для народних мас, яких гнобили і татари, і свої феодали. Татарське іго сприяло закріпаченню селянства.

Народні маси Росії, Білорусії і України на багато віків зберегли в своїй пам'яті страшне татарське іго. В березні 1918 р. під час навали австро-німецьких окупантів на Україну тов. Сталін писав: „Імперіалісти Австрії й Німеччини несуть на своїх багнетах нове, ганебне іго, яке ані трохи не краще за старе, татарське, — такий сенс навали з Заходу“².

24. ПОСИЛЕННЯ ЗАНЕПАДУ СЕРЕДНЬОГО НАДДНІПРОВ'Я

Київщина. Наваля татар посилює економічний і політичний занепад Київщини і взагалі Середнього Наддніпров'я. Кількість населення тут ще більше зменшилась. Посол папи римського до татар францисканський чернець П'яно-Карпіні, який проїжджав через Україну в 1246 р., запевняє, що більшість русів була знищена або відведена в полон татарами. Особливо зменшилась кількість міського насе-

¹ Маркс, Таємна дипломатія XVIII ст.

² И. Сталин, Украинский узел, „Известия ВЦИК“, № 47, 14.III 1918.

лення, бо татари для забезпечення свого панування в завойованих землях намагалися руйнувати і спустошувати насамперед міста, які були укріпленими пунктами і головними центрами опору татарам. Сказання про вбивство в Орді князя Михайла чернігівського оповідає, що міські жителі були знищені, „а иные же кряхуся в горах и пещерах, и в пропастях, и в лесех — мало от тех остана“. За словами Plano-Карпіні, Київ став „мізерним“ містом: „в ньому лишилось не більш як двісті будинків, і над жителями тяжить суворе рабство“. Батий пожалував Київ владимиро-суздальському князеві Ярославу Всеволодовичу, призначеному ним старшим над усіма князями „в русском языке“. Але Ярослав у Київ не поїхав (хоч перед тим і пробував зайняти його) і залишив у ньому свого намісника.

Після смерті Ярослава Батий віддав Київ у 1249 р. синові Ярослава Олександру Невському. Однак останній не тільки не поїхав у Київ, а не послав туди й свого намісника. Очевидно, Київ був настільки підірваний, що втратив всяку ціну для владимиро-суздальських князів. Вплив смоленських і галицько-волинських князів на Київ таксамо вже не поширювався. Таким чином, політичний зв'язок Києва з Смоленськом, Суздалем і Галичем зовсім припинився. Київ перебував деякий час під безпосередньою владою татар, які правили ним через своїх баскаків. Потім з'являлись в ньому князі, ставленики Орди. Київські пригороди також перебували іноді під безпосередньою владою татар.

В зв'язку з посиленням занепаду Київ втрачає також значення церковного центра руських земель, бо митрополит переходить з Києва у Владимир на Клязьмі. Суздальський літописець говорить, що в 1300 р. „митрополит Максим, не терпя татарского насилья, оставя митрополью и збежа из Киева, и весь Киев разбежался; а митрополит иде ко Брянску, и оттоле иде в Суждальскую землю, и со всем своим житьем“¹. Київ не спустів і після цього. Населення, що не раз розбігалось, поверталось знову, але зменшення населення в Києві і взагалі на Київщині дуже скоротило прибутки митрополита, що й було одною з головних причин переходу його у Владимир на Клязьмі.

¹ Лаврент., с. 461.

Чернігівщина і Переяславщина. Відмінно від Київщини, на Чернігово-Сіверщині князі збереглися, і число їх навіть збільшилось, у наслідок чого поділ Чернігово-Сіверського князівства на дрібні князівства посилювався. Головний стол Чернігово-Сіверщини — Чернігів зайняв князь Михайло, який повернувся з Угорщини. З Чернігова він поїхав в Орду просити ярлика, але був убитий там із своїм боярином Федором за відмову виконати татарські придворні звичаї (вклонитися зображенню померлого Чингіс-хана і пройти між двох вогнів), вважаючи їх несумісними з християнством.

Однак татари не взяли Чернігова в своє безпосереднє володіння, а віддавали його князям. Поряд з Чернігівським князівством, на Чернігово-Сіверщині існували в другій половині XIII і в XIV ст. такі князівства: Новгород-Сіверське, Глухівське, Путивльське, Трубчевське, Рильське, Курське, Липецьке, Брянське.

Підірваний татарським погромом, Чернігів не міг зберегти свого колишнього значення і незабаром перестав бути політичним центром Чернігово-Сіверського князівства.

Цього значення набуває Брянськ на Півночі Чернігово-Сіверщини, куди відійшла частина населення з Наддніпров'я. Тут же з'являється ряд нових князівств: Новосильське, Карачевське й Таруське, з яких пізніше виділились князівства Козельське, Мосальське, Болховське, Білевське, Одовське, Воротинське, Мезецьке, Оболенське, Волконське та ін.

Розпад Чернігово-Сіверщини на дрібні князівства розвивався й далі. Багато з цих князівств нічим не відрізнялись від боярських володінь. Це дуже ослаблювало Чернігово-Сіверське князівство. Брянськом на початку XIV ст. оволоділи смоленські князі; частини Чернігово-Сіверського князівства приєднали до своїх володінь московські й рязанські князі.

Третє князівство Середнього Наддніпров'я — Переяславське зовсім сходить з сцени. Жодних відомостей про нього від цього часу не збереглося.

Отже Середнє Наддніпров'я в результаті татарського погрому дуже ослабло економічно й політично.

25. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО ПІД ВЛАДОЮ ТАТАР

Бій під Ярославом. Подорож Данила в Орду. Вище було сказано, що Данило під час навали Батия втік в Угорщину, а звідти в Польщу. Повернувся він в своє князівство в тому ж 1241 р., коли татари рушили з Польщі в Угорщину. Батий, ідучи назад з Угорщини через Галичину й Волинь, хотів захопити Данила, але це йому не вдалось. Данило не поїхав в Орду на звернену до всіх руських князів вимогу Батия і протягом кількох років не визнавав над собою влади татар. Але частину володінь Галицько-Волинського князівства татари зразу ж підкорили своїй владі. Крім київського Наддніпров'я, на яке Данило почав поширювати свій вплив перед татарською навалю, під владу татар відійшла частина Галицького Пониззя і так звана Болоховська земля, розташована по верхів'ях Південного Буга й Случі. За словами літописця, татари „оставили“ болоховців, „да им орють пшеницю и проса“¹. Князі цієї землі в 1230-х роках і пізніше виступали проти Данила разом з великими галицькими боярами і давали перевагу владі татар проти влади Данила. Данило ж, відзначає літописець, проти болоховців „болшую вражду держа, яко от татар болшую надежду имеаху“². Татарами була цілком відірвана від Галичини і південна частина Наддунайської землі по ріках Пруту і Серету.

Влада Данила над землями, які залишилися у його володінні, була слабка. Під час його втечі в Угорщину й Польщу в Галичині знову зміцнилось велике боярство, яке не бажало коритися йому. Силу галицького великого боярства в цей час яскраво малює літописець: галицькі бояри, — каже він, — називали Данила своїм князем, а самі держали всю землю. Доброслав Судуїч, попів унук, поведився як князь і грабував всю землю; він взяв собі Бакоту і все Пониззя. Григорій же Васильович хотів взяти гірську країну Перемиську. Проти боярських грабунків почались масові народні повстання. Данило послав свого стольника Якова сказати Доброславові: „Я ваш князь, а ви

¹ Ипат., с. 526.

² Там же, с.с. 526—527.

мене не слухаетесь, землю грабуєте; я не велів тобі приймати чернігівських бояр, велів давати волості галицьким, а коломийську сіль затримати для мене". Доброслав відповів: „Добре“. Але в цей самий час увійшли до нього два боярини, і вклонились Доброславу до землі. Яків здивувався і спитав: „За що це вони так низько тобі вклоняються?“ Доброслав відповів: „Я віддав їм Коломию“. Яків сказав: „Як же ти смів це зробити без княжого наказу? Великі князі (Данило й Василько) держать Коломию на роздачу зброєносцям своїм“... Але Доброслав у відповідь на це тільки засміявся і сказав: „Що ж мені казати“?¹.

Данило й Василько незабаром схопили Доброслава та Григорія, скористувавшись чварами між ними. Потім послали печатника Кирила в Бакоту розслідувати боярські грабунки і приборкати народні повстання, що Кирило й зробив. Однак велике боярство не було зломлене і продовжувало боротися проти Данила.

Посиленням великого боярства в Галичині вирішив скористуватися князь Ростислав Михайлович, який утік під час татарської навали разом з батьком на Захід і повернувся потім у Чернігів. За допомогою галицького великого боярства, великого духівництва і болоховських князів Ростислав уже в 1241 р. виступив проти Данила, намагаючись оволодіти Галичем. Данило відбив перший похід Ростислава, галицьких бояр і болоховських князів на Пониззя. Потім Данило напав на Болоховську землю, розграбував і спалив міста і взяв багато полонених. Однак Ростислав не припинив боротьби проти Данила. Боротьба ця була перервана поверненням Батия з Угорщини через Галичину і Волинь

Ростислав знову втік в Угорщину.

Угорський король Бела IV, що намагався захопити Галичину, дав Ростиславу „угор много“, і Ростислав поновив боротьбу проти Данила. Рішучий бій між ними відбувся в 1245 р. під Ярославом. Велике військо Ростислава, яке складалося з угорців, поляків і дружинників галицьких великих бояр, зазнало повної поразки від війська Данила та Василька. Багато угорців і поляків було вбито і взято в полон. Сам угорський воевода „гордий Філя“ попав у полон і був убитий Данилом. Ростислав утік на захід.

¹ И пат., с. 525.

Перемога Данила під Ярославом була завершенням його довголітньої боротьби за Галичину. Він остаточно затвердився в Галичині, але для цього йому потрібно було визнати над собою владу татар.

Незабаром після Ярославського бою татарський воєвода Могучий прислав Данилові вимогу: „Віддай Галич!“ Опираючись татарам у даний момент Данило не міг, тим більше, що загроза з боку Угорщини й великого боярства не відпала. Літописець каже, що Данило вирішив їхати в Орду, бо „не зміцнив міста своєї землі“. Ця поїздка відбулась наприкінці 1245 і на початку 1246 р. Батий був задоволений прибуттям Данила і обійшовся з ним ласкаво. Він зустрів його словами: „Данило! Чому так довго не приходив? Та все ж добре, що тепер прийшов!“¹.

Отже Данило визнав залежність від татар, а за це одержав від хана ярлик на всі свої землі. З цього приводу галицько-волинський літописець зауважує: „Данилови Романовичу князю бывшу велику, обладавшу Рускою землею, Києвом и Володимиром и Галичем“... „ныне сидить на колону и холопом называется, и дани хотятъ, живота не чають и грозы приходять“². Однак від боротьби з татарами він не відмовився і, повернувшись з Орди, почав готуватися до війни.

Відносини Данила Романовича з Угорщиною, Польщею та Литвою. Поїздка Данила Романовича до Батия сприяла зміцненню становища Галицько-Волинського князівства на Заході. Головний ворог Данила Романовича, угорський король Бела, наляканий тим, що Данило визнав татарську владу, зараз же почав шукати союзу з Данилом. Незабаром цей союз був укладений і зміцнений установленням родинних зв'язків—син Данила Лев одружився з дочкою Бели Констанцією (1247). Завдяки цьому союзові Данило був втягнутий у війну Бели за Австрію. Син Данила Роман на пропозицію Бели одружився з небогою останнього австрійського герцога з дому Бабенбергів і займав деякий час австрійський герцогський престол.

Крім Угорщини, Данило встановив союзні відносини з польськими князями, з якими він воював раніше.

¹ Ипат., с. 536.

² Там же.

Велике місце в зовнішній політиці Данила Романовича стали займати відносини з Литвою. Після смерті Романа напади литовців знову посилились. Літописець під 1209—1210 р.р. відзначає: „Беда бе в земле Володимерстей от воеванья литовского и ятвяжского“. І тільки наприкінці другого десятиліття XIII ст. Данило Романович, укріпившись на Волині, ослабив напади литовців на Волинь. Велике значення для цього мав укладений Данилом Романовичем союз з частиною литовських князів. Цей союз був корисний для Данила Романовича і з того погляду, що литовські князі помагали йому тоді в боротьбі з Польщею.

Особливе значення мав союз Данила Романовича з першим об'єднувачем Литви, князем Міндовгом. Міндовг, зайнятий підкоренням собі дрібних князів литовських і руських у басейні Немана, був зацікавлений у союзі з Данилом і Васильком. Він допомагав їм у боротьбі проти польських князів, послав військо під Ярослав (хоч воно прийшло після бою) і приборкував литовських князків, які нападали на Волинь і Пінщину. Союз з Міндовгом тривав до початку 1250-х років.

Однак наскоки литовських князків на володіння Галицько-Волинського князівства не припинились і в середині 1240-х років стали дуже часті. Пано-Карпіні, який проїжджав через Україну в 1246 р., пише: „Дорогою ми були весь час у небезпеці від литовців, які взагалі часто чинили напади на Руську землю, а на ті місця, які нам доводилось проїжджати, особливо“.

Найчастіше нападали ятвяги. Зміцнивши Галицько-Волинське князівство після Ярославського бою і подорожі в Орду, Данило наприкінці 1240-х і на початку 1250-х років вчиняє разом з польськими князями ряд спустошливих походів вглиб Ятвязької землі і частину її підкоряє своїй владі.

За словами літописця, ятвяги зобов'язались платити данину і „обіцяли робити на нього і будувати міста в своїй землі“¹. Поступово ятвяги були здебільшого витиснуті з своєї землі, яка була колонізована Галицько-Волинським князівством. Ця земля разом з північними володіннями Волині Берестям і Дорогичином дістала назву

¹ Ипат., с. 553.

Підляшшя. Тут виникли також міста Бельськ, Каменець (на Лосні), Мельник, Кобрин.

Походи Данила проти ятвягів були викликані не тільки їх набігами. Галицько-волинські князі, яких відтискали з півдня, намагались розширити свої володіння насамперед на півночі. Цим же пояснюється і підкорення Данилом турово-пінських князів.

Не встиг Данило Романович закінчити завоювання Ятвязької землі, як у нього почалась війна з Міндовгом. Причиною цієї війни слід уважати, з одного боку, зміцнення Міндовга і, з другого, прагнення Данила приєднати до своїх володінь руські землі в басейні Немана (так звану Чорну Русь), які були під владою Міндовга. В 1254 р. Данило Романович і Міндовг уклали угоду. Міндовг поступився синові Данила Роману, який повернувся з Австрії, наднеманськими містами — Новго родком, Волковийськом, Вслонімом та ін., але з умовою, що той буде підлягати його владі. Через кілька років угода була знов розірвана, і Міндовг відібрав у Романа ці міста.

Зносини Данила Романовича з папою римським. Коронація Данила. Готуючись до боротьби з татарами, Данило Романович не обмежився укладенням союзу з Угорщиною, Польщею та Литвою. Він намагався втягти в цю боротьбу також інші європейські держави. З цією метою він завів зносини з папою римським. Ці зносини перший почав сам папа: він дав своєму послові П'єрано-Карпіні, який їхав через Україну в Орду, буллу для Данила Романовича і Василька, де умовляв їх згодитися на унію, тобто на об'єднання православної церкви з католицькою і підкорення Галицько-Волинського князівства в церковному відношенні Римові. Цим папа римський намагався, поперше, поширити католицтво в Галичині й на Волині і збільшити володіння й прибутки католицької церкви, подруге, перетворити Галицько-Волинське князівство в форпост західноєвропейських католицьких країн на сході Європи.

Данило, сподіваючись одержати допомогу для боротьби проти татар, згодився на унію. Щоб зацікавити Данила в унії, папа запропонував йому прийняти королівський титул і прислав королівський вінець, яким Данило і коронувався. В 1253 р. папа спеціальною буллою закликав хри-

стиян Польщі, Чехії, Моравії та інших країн до хрестового походу проти татар, але ці заклики успіху не мали. Папа не дав допомоги Данилові. Через це Данило припинив зноси з папою, і унія не відбулася. Після цього папа наказав єпископові ольмюцькому і бреславському проклясти Данила і почав проповідувати „хрестові походи“ проти „руських“.

Боротьба Данила проти татар. Похід Бурандая на Волинь і Галичину. Проте Данило не відмовився від плану боротьби з татарами. Він вирішив виступити проти них сам. Сили його з часу подорожі в Орду зросли. Країна вже трохи відійшла після всіх спустошень — угорських, польських і Батия. Кількість населення в Галичині й на Волині збільшилась, зокрема коштом утікачів з Наддніпров'я. Осідали і полонені, захоплені в литовських племен. Було відбудовано і засновано цілий ряд міст; було побудовано Львів, який став центральним містом Галичини замість Галича, зміцнено Холм, що став головним містом Західної Волині. Данило намагався зробити міста сильними військовими пунктами, яких татари не могли б узяти, — він укріплював їх баштами, стінами. Він дбав також про заселення цих міст, про розвиток у них ремесла й торгівлі. Літописець каже, що на заклик Данила в Холм ішло населення з різних руських земель і навіть з заходу; від татар тікали ремісники — майстри різні — „седелници, лучници, и тулници, и кузнеци железу и меди и сребру“¹. За словами літописця, Данило „созда города многи“².

Зміцнивши своє князівство, Данило „воздвиг рать“ проти татарського воеводи Куремси. Літописець каже, що Данило „держаше рать с Куремсою и николиже не бояся Куремсы“³. Скористувавшись чварами в Золотій Орді, Данило переходить у наступ проти Куремси, намагаючись підкорити своїй владі міста, що безпосередньо залежали від татар. В 1254 р. Данило зробив похід на „Побожье и люди татарские“. В наступному році син Данила Шварно „взя все города седящие за татары“ по ріках Случі й Тетереву. Окрилений цими успіхами, Данило вирішив завою-

¹ Ипат., с. 558.

² Там же, с. 570.

³ Там же, с. 560.

вати Наддніпров'я й Київ. Литовський князь Міндовг згодився допомогти йому в здійсненні цього плану. Потім Данило рушив до міста Возвягль (тепер Новоград-Волинськ), куди мало прибути і литовське військо. Він узяв Возвягль і спалив його, а все населення захопив у полон. Однак похід на Наддніпров'я не відбувся. Прибуття литовського війська під Возвягль затрималось, і Данило повернувся назад.

Услід за цим Куремса напав на Волинь. Його військо підійшло до Володимира, але взяти його не змогло. Куремса хотів узяти Луцьк, проте також невдало.

Тим часом хан Менгу прислав замість Куремси воеводу Бурандая з великою військовою силою. Незабаром (1258 р.) Бурандай прислав сказати Данилові: „Йду на Литву; якщо ти мирний зі мною, то йди зі мною в похід“¹. З силами Бурандая Данило не наважувався починати боротьби. Треба було підкоритися Бурандаєві. Однак Данило сам побоювався з'явитися до Бурандая; за нього поїхав Василько, який узяв участь у поході Бурандая. В наступному році Бурандай з'явився коло кордонів Волині і прислав посла до Романовичів: „Якщо ви мирні зі мною, то зустріньте мене, а хто не зустрине, той мені ворог“². Данило й цього разу не поїхав, а вирядив Василька з сином Левом і холмським єпископом. Бурандай зустрів їх гучним криком і почав вимагати знищити всі міські укріплення: „Якщо ви зі мною мирні, тоді знищіть всі міські укріплення“³.

Князі виконали вимогу Бурандая. Василько знищив укріплення Кременця й Луцька, а Лев — Данилова, Стожка і Львова. Данило, дізнавшись про гнів Бурандая, утік у Польщу, а звідти в Угорщину. Потім Бурандай поїхав з Васильком до Володимира і наказав знищити укріплення. Василько велів запалити володимирські укріплення, бо на зруйнування їх через їх розміри потрібно було б багато часу. Нарешті Бурандай наказав розкопати міські рови. З Володимира Бурандай і Василько вирушили до Холма. Однак населення Холма, замкнувшись у місті, не схотіло

¹ Ипат., с. 560.

² Там же, с. 562.

³ Там же.

здаватися. Напасти ж на Холм Бурандай не наважився, бо місто було сильно укріплене. Не взявши Холма, Бурандай з князями рушив у Польщу, спустошив ряд міст і повернувся назад.

Зруйнування укріплень Галицько-Волинських міст позбавило Данила можливості опиратися далі татарам. Галицько-Волинське князівство остаточно зробилось улусом Золотої Орди. Літописець каже: „Тогда бо бяху вси князи в воли в татарской“¹. Галицько-волинські князі зобов'язані були на вимогу татар із своїми військами брати участь у походах на Польщу, Угорщину та Литву, а також платити данину, яку збирали з населення. Є свідчення, що селяни Волині зобов'язані були давати князеві спеціальну данину під назвою „татарщина“. Однак залежність Галичини й Волині від Орди була менша, ніж Наддніпров'я. Вони не знали ні баскаків, ні данщиків, ні бесерменів, ні переписів.

Характеристика Данила. Данило помер у 1264 р. Вплив його на історію Галицько-Волинського князівства був великий. При ньому Галицько-Волинське князівство відбило вторгнення Угорщини, Польщі, німецьких рицарів і Литви, зробилось грізним для них, відійшло після всіх спустошень і деякий час зовсім не знало татарського іга. Серед руських князів до другої половини XIII ст. Данило відзначався як вправний дипломат, який умів знайти вихід з тяжкого становища. Разом з тим він був умілий і хоробрий полководець. Поряд з політичною діяльністю й воєнними заходами він, як ми бачили, віддавав багато уваги економічному розвитку свого князівства — сприяв заселенню його, будівництву міст, розвитку ремесла й торгівлі. При цьому він скрізь виявляв велику енергію, був дуже діяльний.

Данило був у родинних зв'язках з князями новгородськими і владими́ро-суздальськими, а також з Угорщиною, Австрією, Литвою і Польщею. Сам Данило був одружений уперше з дочкою Мстислава Удалого, а свою дочку видав заміж за Андрія Ярославича, князя владимирського, а потім суздальського, брата Олександра Невського.

¹ И пат., с. 575.

Посилення пригноблення селян. Пригноблення селян у Галицько-Волинському князівстві в XIII ст. посилювалось. Цьому сприяли не тільки іноземні вторгнення, зокрема татарське іго, і феодалні усобиці, а й дальший розвиток феодалізму — зростання князівського, боярського й церковного землеволодіння, а також будівництва міст, що відбувалось у цей період.

Сільське експлуатоване населення в Галицько-Волинському князівстві в XIII ст. поділялось на дві групи: рабів-холопів¹ і селян-смердів, які виступали також під назвою „люди“.

Джерелом рабства був переважно полон. Але обертали в рабів не лише полонених, а й місцеве населення. Наприклад, князь Данило, взявши Возвгль і спаливши його, віддав людей „на поділ“ братові і синові².

Головними повинностями селян були різні данини й побори і поруч з ними татарська данина, татарщина, яку збирали для татар князі. Частина селян виконувала різні роботи на користь землевласника. Крім того, селяни мушили ремонтувати й будувати міські укріплення і мости³.

Більша частина селян жила патріархальними родинами-дворищами, які об'єднувались у села, сільські общини, а останні — у волості. Частина ж селян, що жила в прилеглих до міста поселеннях, була поділена на сотні. Сотенні селяни склалися з людей зубожілих, які одержували землю й деякі знаряддя праці і за це мушили давати утримання

¹ Раби-холопи називались ще „челяддю“ або „чаддю“. Але ця назва вживалась також для визначення експлуатованого сільського населення взагалі. Наприклад, у договорі галицько-волинських князів з польськими читаємо: „Створиша же межі собою клятву Русь и лякове: аще посемь коли будет межі ими усобица, не воевати ляхом Руское челяди, ни Руси лядської“ (Ипат., с. 505). Ці договори звичайно ніколи не виконувались.

² Ипат., с. 556.

³ Про характер повинностей селян дає уявлення духівниця волниського князя Володимира Васильковича своїй жінці на маєтці, в якій читаємо: „Дай есмь княгине своей, по своем животе, город свой Кобринь и с людми и з данью, како при мне давали, тако и по мне ать дають княгине моей. Иже дал есмь ей село свое Городел и с мытом (торговельний податок), а людье, како то на мя страдали (робили), тако и на княгиню мою по моем животе; аже будет князю город рубити, и ни к городу, а побором и татарщиною ко князю“ (Ипат., с. 595).

князівській дружині, що перебувала в місті, і виконувати різні повинності на користь міста, замку¹.

За ступенем залежності селяни поділялись на вільних і залежних, при чому частина залежних селян була прикріплена до землі феодала, перетворена фактично в кріпаків. До останньої категорії зокрема, очевидно, застосовувалась назва „люди“. Закріпачені були й селяни сотенні. Наділяючи сотенних селян землею і знаряддями праці, князі намагалися позбавити їх права виходу.

Пригноблення селян у Галицько-Волинському князівстві в XIII ст. настільки посилилось, що вже в цей час тут починає виникати вотчинний суд, тобто суд феодала над населенням його земель. Князі, даруючи боярам землі з селянами і їх повинностями, разом з тим надавали окремим землевласникам право судити селян і одержувати на свою користь усі прибутки від суду („головщини“ і „вини“)².

Право вотчинного суду було в руках феодалів сильною зброєю для дальшого натиску на селянство. Енгельс говорить з цього приводу: „І для того, щоб поміщик міг придушити в зародку, всякий, навіть найменший опір селян, він дістав від можновладних князів право вотчинного суду, тобто він був призначений єдиним суддею щодо всіх дрібних селянських провин і позовів; навіть тоді, коли селянин позивався з ним, з своїм паном, — пан цей був суддею в своїй власній справі“³.

Проте вотчинний суд у Галичині й на Волині в цей період тільки зароджувався. Остаточоно він зміцнився на Україні далеко пізніше, лише в XV ст., коли все боярство (а не окремі особи) дістало право юрисдикції над населенням їх земель.

Відповіддю на ріст пригноблення були нові стихійні повстання селян проти бояр і князів. Але ці повстання не могли піти далі неорганізованого, стихійного заколоту, і їх

¹ Линниченко, Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV—XV в., Москва, 1894, с. 74.

² Грамота князя Лева „литовским выходцам Тутенню и Монтсеку на село Добаневичи Перем. волости: со усем поборы ис винами ис головничьством и серпом, ис косою, ис млином, со усеми ужитки как есмы сам держал“.

³ Ф. Энгельс, Марка, Партиздат ЦК ВКП(б), 1935, сс. 17—18.

без особливих зусиль придушували князі й бояри з своїми дружинами.

Галицько-Волинське князівство в останній третині XIII і в першій чверті XIV ст. Після смерті Данила Галичина перейшла до сина його Лева. Старшим галицько-волинським князем став брат Данила Василько, що володів Володимиром. Наступником Василька був син його Володимир (1270—1289 р.р.), який перед смертю передав Володимиро-Волинське князівство синові Данила, Мстиславові¹.

Політична єдність Галицько-Волинського князівства при цих князях починає слабнути, а в зв'язку з цим слабне і його могутність. Не зважаючи на це, Галицько-Волинське князівство ще значний час лишалось грізним для Угорщини, Польщі й Литви. Останню Галицько-Волинське князівство ледве не підкорило під свою залежність, — великокнязівський стол у Литві протягом кількох років (в 1260-х роках) займав син Данила Шварно. Пізніше князь Лев навіть претендував на польський краківський великокнязівський престол і приєднав до своїх володінь, хоч і ненадовго, Люблінську землю (яку приєднавав уже Данило). Є деякі підстави гадати, що князь Лев, крім того, приєднав, хоч теж ненадовго, і частину Закарпатської України, яка перебувала під владою Угорщини².

Однак у першій чверті XIV ст. при сині Лева галицько-волинському князі Юрії (роки князювання його точно невідомі) і синах його Андрії та Леві (померли в 1320-х роках) позиції Галицько-Волинського князівства на заході й півночі слабнуть. Угорщина, Польща й Литва в цей час

¹ Коли стало відомо про смерть Володимира Васильковича, то частину Володимиро-Волинського князівства — м. Берестя — зайняв за згодою з „берестянами“ Юрій, син князя Лева. Але Мстислав примусив Юрія піти з Берестя, налякавши його й батька загрозою походу татар, які ствердили передачу Володимирсько-Волинського князівства Мстиславу. На населення ж Берестя Мстислав наклав за його „коромолу“ „на вічні часи“ новий податок — „ловчев“: „со ста (сільська адміністративна одиниця) по две лунке меду, а по две овце, а по пятнадцать десятков лу, а по сту хлебов, а по пяти цебров овса, а по пяти цебров ржи, а по 20 кур... а на горожанах 4 гривны кун“... (Ипат., с. 613).

² Відомості про Галицько-Волинське князівство з 90-х років XIII ст. надзвичайно бідні, бо Галицько-Волинський літопис, що є майже єдиним джерелом для історії Галицько-Волинського князівства, уривається на поч. 1290 р.р.

зміцнюються. Литва вже наприкінці XIII і на початку XIV ст. перетворюється в грізного сусіда Галицько-Волинського князівства, яке не зміцнювалось через татарську неволю і неодноразові татарські походи. Один з таких походів описує Галицько-Волинський літопис. Він розповідає, що в 1286 р. хан Телебуга, йдучи через Волинь у Польщу, „учиниша пусту землю Володимерскую“. Подібне ж спустошення Телебуга учинив і в Галицькій землі, де він стояв два тижні, повертаючися з Польщі. Літописець каже, що, за підрахунком князя Лева, в самій Галичині було знищено або відведено в полон дванадцять з половиною тисяч чоловіка.

Зміцнивши своє внутрішнє й зовнішнє становище, Литва, Польща і Угорщина розгортають енергійний наступ на ослаблені українські землі. Занепад Золотої Орди, що розпочався в середині XIV ст., створював сприятливі умови для здійснення завойовницьких планів цих держав і особливо Литви щодо України.

Але в той час, коли над Україною нависала загроза нового іноземного завоювання, на півночі Русі почало зміцнюватись молоде Московське князівство, яке зрештою відбило іноземні вторгнення, скинуло татарське іго і стало основою Російської національної держави.

Культура Київської Русі

26. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КУЛЬТУРИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

На розвиток усієї європейської культури надзвичайно вплинула Візантія. Від VI до XIII ст. культура Візантії була зразком для всіх християнських народів. Західні держави запозичували від Візантії її техніку й мистецтво.

Вплив Візантії на культуру східних слов'ян почався ще до запровадження християнства. Цей вплив поширювався за посередництвом торгівлі, політичних зносин і воєн. Особливо ж посилюється він з прийняттям християнства, яке забарвлювало всю візантійську культуру, було її головним ідеологічним фактором.

Правда, східні слов'яни знайомилися з культурою і інших народів — східних і західних, проте вплив Візантії був найсильніший. Культура Візантії особливо вабила феодальний клас Київської Русі, який складався. Скупчивши в своїх руках великі багатства, він намагався забезпечити свій дальший ріст і зміцнення панування над масами за допомогою не тільки сили, а й своєї розвинутої культури.

Протягом XI—XII століть у Київській Русі виникла пишна і досить розвинута феодальна культура, яка багато в чому не поступалася культурі Західної Європи і стояла значно вище культури Польщі цього періоду.

Головним ідеологічним фактором цієї культури, як і в Візантії, було християнство, греко-православна релігія. Проте елементи ідеології родової епохи, поганства, зберігались ще значною мірою, особливо серед експлуатованих мас, для яких християнство несло з собою підсилення гніту.

В цілому культура Київської Русі була вихідним пунктом дальшого культурного розвитку братських народів — російського, українського і білоруського.

27. ОСВІТА

Разом з християнством у Київській Русі з'явилася слов'янська писемність, занесена від балканських слов'ян. Винахід слов'янської абетки приписують греку Кирилові¹, який із своїм братом Мефодієм проповідував християнство серед південних і західних слов'ян. Склавши абетку, Кирило почав переклад священного писання з грецької мови на слов'янську (IX ст.). Більшість філологів вважають, що слов'янська мова, на яку було перекладене священне писання з грецької мови, є македонською говіркою болгарської мови. Ця болгарська, або церковно-слов'янська, мова і панувала в писемності Київської Русі. З часом вона змінялась: книжники Київської Русі заводили в неї свої мовні особливості, елементи народних мов, що склалися,—російської, української і білоруської.

Наприкінці X і в XI ст.ст. в Київській Русі починають виникати школи. В літопису ми знаходимо відомості про заснування шкіл князями Володимиром та Ярославом Мудрим. Літопис розповідає, що Володимир „нача поимати у нарочитой чади дети и даяти на учение книжное“²; Ярослав теж: „Прииде к Новугороду, и собрав от старост и от пресвитеров детей 300, и повеле учити книгам“³.

Школи засновувались головно при єпископських кафедрах, де концентрувались найбільш освічені люди і особливо відчувалась потреба в письменних людях для призначення їх попами, дяками тощо. Програма викладання зводилась переважно до навчання читанню. Вищим щаблем шкільної науки були письмо і лічба.

Однак і ця школа охоплювала дітей лише верхівки суспільства Київської Русі — князів, бояр, духівництва, багатих городян, та й то далеко не всіх. Навіть у князівських родинах письменність була, очевидно, явищем малопоширеним. Чернець-письменник Нестор, згадуючи про читання князем Борисом книг, уважав необхідним підкреслити: „бьяше бо и грамоте обучен“.

¹ Ця абетка, яка дістала назву „кирилиця“, в дещо зміненій формі (від Петра Першого) існує в нас і досі.

² Ипат., с. 81.

³ Никоновская летопись, Полное собр. русских летописей, IX, с. 79.

І тільки окремі представники заможних класів не обмежувались елементарною письменністю, а цікавились книгами, були „книголюбцями“ і освіченими людьми. Любов'ю до книг відзначались князі Ярослав Мудрий, Святослав Ярославич, Володимир Василькович та ін. Про Ярослава Мудрого літопис розповідає, що він „книгам прилеж, почитая часто в день и в ноци; и собра писцы многы, и прекладаше от грек на словенский язык и писмя, и списаша многи книги“¹. Ця збірка рукописів — бібліотека — містилась у Софіївському соборі². Син Ярослава Святослав був завзятим збирачем книг³.

Деякі з князів знали іноземні мови. Так, батько Володимира Мономаха Всеволод, „иже дома седя, изуменяше пять язык“. Сам Володимир Мономах був людиною освіченою, письменником („Повчання“ дітям), його вчителем був славнозвісний грек, митрополит Київської Русі Нікіфор. Князя Володимира Васильковича Галицько-Волинський літопис називає „книжником великим і філософом“.

28. ПЕРЕКЛАДНА ЛІТЕРАТУРА

Головне місце в перекладній літературі займали твори церковно-богословського змісту: проповіді, повчання, тлумачення священного писання, „житія святих“ (так звались біографічні твори про святих),

Перехід від церковної літератури до світської або напівцерковної становили „апокрифи“, тобто релігійні твори, не визнані або навіть переслідовані офіційною церквою. Відмінно від творів визнаних — „канонічних“, „справжніх“, апокрифи були творами „отреченними“, „несправжніми“, „еретичними“. В апокрифах розповідалось про те саме, що й у канонічних книгах, але інакше, в формі, приступнішій розумінню мас. Через те апокрифи були популярні серед них і нерідко входили в фольклор.

¹ Ипат., с. 106.

² До XV століття все писали на пергаменті, тобто на шкірі.

³ Від його збірки збереглися знамениті „Изборники“, так звані „Изборники Святослава“. Один з них (1073 р.) — розкішний рукопис з малюнком, що зображає самого князя та його родину, являє собою збірник різних статей, перекладений з грецької мови для болгарського царя Сімеона

Найбільш поширені були апокрифи про Адама та Єву, про створення світу, сказання про Давида, Соломона, видіння пророка Ісаї та ін., „Ходіння богородиці по муках“, „Про древо хресне“, „Сказання про дванадцять п'ятниць“, „Сказання про світлу неділю“, евангелія Іакова, Фоми, Никодима та ін. До апокрифів належали ще молитви-заклинання, ворожбитські книги, при чому ворожили і по книгах священного писання (князь Володимир Мономах ворожив по псалтирю).

У світській або напівсвітській перекладній літературі зустрічаємо ряд цікавих романів, повістей, переказів: „Александрію“—роман про Олександра Македонського, так зване „Девгенієве діяння“—візантійську героїчну повість, „Повість про Акіра премудрого“, „Сказання про троянську війну“, „Сказання про Вавілонське царство“, „Сказання про Індійське царство“ та ін.

Великою була перекладна історична література. Назвемо хроніки Малала (сірійське слово—отець, учитель), Георгія Сінкела і Георгія Амартола, хронографію патріарха Нікіфора, компіляцію старозавітної історії, так звану „Історичну Палею“ (грецьке слово—ветха), а також „Іудейську війну“ Йосифа Флавія. Ця історична література давала відомості переважно з історії євреїв і Візантії, і до того нерідко неправдиві, фантастичні.

Джерелом знань з географії були вступний розділ хроніки Амартола і описи подорожів паломників. Зрозуміло, і в цих знаннях був елемент казковий.

Відомості з історії літератури черпали головню з візантійського збірника „Пчоли“, складеного з речень і афоризмів, узятих з біблійських книг і творів античних письменників.

Найменше відомостей давала перекладна література з галузі природничих наук. Джерелом цих відомостей були в основному два збірники: 1) „Шестоднев“—опис шести днів „творіння“ світу, складений Василієм „Великим“ і перероблений екзархом Болгарії Іоанном в X столітті, і 2) „Фізіолог“, складений з античних, біблійських та інших джерел і занесений у Київську Русь також із Болгарії. Обидва ці збірники, як і інша візантійська література, характеризуються церковно-богословським поглядом. Наведені

в них відомості з космографії, природознавства тощо мають багато фантастичного.

Перекладна візантійська література, не зважаючи на свій клерикальний характер, поширювала кругозір, сприяла розвиткові самостійної творчості Київської Русі.

29. ОРИГІНАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА І ФОЛЬКЛОР

Поруч з перекладами розвивалась і оригінальна література. В ній, як і в перекладній, провідне значення мали твори церковно-богословські—проповіді, повчання, „житія святих“, або агіографія.

Серед письменників-проповідників на перше місце слід поставити Іларіона, першого митрополита з руських (XI ст.). Від нього збереглось єдине повчання, що має такий заголовок у перекладі: „Слово про закон, даний Мойсеєві, і про благодать і істину Ісуса Христа; про те, як закон відійшов, а благодать і істина наповнили всю землю, і віра простяглась по всіх народах і дійшла до нашого народу руського; і похвала кагану (князеві) нашому Володимирові, який нас хрестив; і молитва богові від усієї нашої країни“. Цей твір з літературного погляду стоїть вище всіх творів такого роду. Його вплив відбився в ряді інших творів.

Відзначимо одне місце в „Слові“ про Русь: „Не в поганій країні і в незнаній землі були вони владиками (мова йде про князя Володимира і його попередників), а в Руській, яка відома і чутна в усіх кінцях землі“.

Відомі ще такі імена письменників-проповідників: Кирило єпископ Туровський (XII ст.), Климент Смолятич (XII ст.), Лука Жидята (XI ст.), Феодосій Печерський (XI ст.), Серапіон, ківно-печерський ігумен, а потім єпископ володимирський (XIII ст.) та ін. До цієї ж групи письменників можна залічити й князя Володимира Мономаха. Як відомо, він написав „Повчання“ дітям, у якому відбилась проповідь-повчання церковно-релігійного типу.

Від агіографічної літератури до нас дійшов ряд творів: „Пам'ять та похвала князеві руському Володимирові“ (в цьому творі є „житіє“ Володимира) і „Сказання і страсть і похвала страсотерпцям св. мученикам Борису та Глібу“ письменника XI століття Іакова Мніха (це „Сказання“ є

більше історичною повістю, ніж „житієм“); „повість“ про початок Печерського монастиря; „Читання про житіє блаженних, страсотерпців Бориса та Гліба“ і „Житіє Феодосія ігумена печерського“ Нестора, ченця Києво-Печерського монастиря; дві „повісті“ про Печерський монастир у формі листів: 1) Симона, єпископа владимирського, до Полікарпа, ченця Києво-Печерського монастиря, і 2) цього ж Полікарпа до киево-печерського ігумена Акіндіна.

„Повість“ Симона має кілька оповідань про святих печерських ченців і про чудеса під час будування головної печерської церкви. „Повість“ Полікарпа складається з одинадцяти оповідань про печерських подвижників.

Обидві повісті, разом з повістю про початок Печерського монастиря і „Житієм Феодосія“ Нестора склали основу так званого „Києво-Печерського Патерика“ (патерик — „отечник“, або „старчество“; грецьке „патер“ — отець; чернець же звався у нас старцем), який являє собою важливе джерело для вивчення культури того часу.

Між іншим, у „Патерику“ ми знаходимо одно цікаве місце, яке малює ставлення народу до ченців як до дармоїдів: „Раз великий Феодосій (печерський ігумен) пішов у якійсь справі до христілюбивого князя Ізяслава. Тому що він перебував далеко від міста, а вже надійшов вечір, то князь наказав, зважаючи на настання ночі, відвезти його (Феодосія) возом в монастир. В дорозі візник, бачачи Феодосія в простому одягу і вважаючи його за простого ченця, сказав блаженному: „Чорноризче! ти завжди нероба, а я завжди працюю і зараз не можу сидіти на коні; я відпочину на возі, а ти, оскільки можеш їхати на коні, сідай на нього“.

Головним твором оригінальної паломницької літератури є „Паломник Данила, ігумена руської землі“, який описує подорож цього Данила в Палестину (початок XII ст.). „Паломник“ Данила був дуже поширеним і популярним твором.

Особливе місце в історії оригінальної літератури Київської Русі займають „Літописи“, які є видатним явищем не тільки в давньоруській історичній і художній літературі, а й у світовій літературі цього типу. Тепер відомо близько 200 літописних списків. Найдавніші з них — так

званий перший Новгородський (XIII—XIV ст. ст.), Лаврен-
тійвський (1377 р.)¹ і Іпатський (XV ст.)².

Для історії України головне значення має Іпатський
список. Він складається з трьох літописів (частин): 1) най-
давнішого, або початкового, 2) київського і 3) галицько-
волинського.

Найдавніший, або Початковий, літопис має такий заго-
ловок: „Се повести временных лет, откуда есть пошла
Русская земля, кто в Кievere нача первее княжити, и откуда
Русская земля стала есть“.

СНГННМАПОВЕСТЬСНП.ПОПОТОПЪ.ПЕРВЕСНВЕ
ПОВЕК.РАЗДѢЛИШАЗЕМЛЮ.СНМЛЪ.ХАМЪ.АФЕТЪ.
ИГСАВЪ.СТОСЪ.СНМЛОН.ПЕРСИДА.ВАТЪ.ТОЖЕ
ИДЕМ.ДИК.ПМ.ВДЕЛОТУ.ИВШИ.РАПЦУ.ІАКЕ
ПЕРШНПЪ.ВЪСТОМ.АНД.ПО.ЦДЕНЬ.П.

Перші рядки Початкового літопису за Лаврентійвським списком

В початковому своєму вигляді найдавніший літопис ви-
ник близько 1039 р. в тільки но збудованому Ярославом
Софійвському соборі. Складений він був з різночасних і
різномірних джерел, місцевих і іноземних (візантійських)
як писаних, так і усних.

Близько 1050 р. виник літописний ізвод і в Новгороді.
Він складений з місцевого переказу, з першого Новгород-
ського літопису так званого — Іоакима (новгородського епі-
скопа), що не дійшов до нас, і київського ізводу 1039 р.
Пізніше Новгородський ізвод розширявся. Він зберігся в
так званому першому Новгородському списку.

Київський ізвод 1039 р. кілька разів (в 1073, 1095 і
1112 р.р.) розширяли і редагували в Києво-Печерському
монастирі, який став центром літописання. Як можна га-
дати, упорядником ізвода 1112 р. („Повість временных
лет“) був чернець Нестор. Цей ізвод Нестора зберігся у
двох редакціях: першій, що стосується 1116 р., яка була
проведена за дорученням Володимира Мономаха ігуменом

¹ Названий так від імени ченця Лаврентія, який переписав його з
давнішого списку для суздальського князя Дмитра Костянтиновича в
1377 р.

² Знайдений в Іпатському костромському монастирі.

Видубецького монастиря Сільвестром (знаходиться у Лаврентіївському списку), і другій, що стосується 1118 р. (знаходиться в Іпатському списку).

Основна політична ідея найдавнішого літопису — ідея єдності Київської Русі, яку літописець (літописці) розуміє як підкорення усіх князів великому, київському. Всі суспільно-історичні явища літопис трактує з релігійно-морального погляду.

Київський літопис охоплює період з 1113 до 1200 р. В основі Київського літопису лежать якісь київські записки, доповнені витягом з інших джерел — чернігівських, галицьких, волинських, полоцьких, суздальських. Літопис виявляє симпатії до родини князя Володимира Мономаха, а потім — до князів Ростиславичів. Релігійно-моральна тенденція виявлена в Київському літопису (крім останньої третини його) слабше, ніж у літопису Початковому. Церковно-слов'янська основа мови Київського літопису досить сильна. У цій мові помітно проступає також українсько-російське забарвлення.

Галицько-Волинський літопис являє собою найголовніше джерело для історії Галицько-Волинського князівства XIII ст. Перша частина його (з початку XIII ст. і до кінця 60-х років XIII ст.) написана, очевидно, в Галичині прибічником князя Данила. В авторі її відчувається освічений, світський літератор, дружинник, дипломат, добре знайомий як з внутрішнім, так і з зовнішнім політичним життям. Друга частина літопису (70-і і 80-і роки XIII ст.) написана на Волині. Автор її стояв, очевидно, близько до двору князів Володимира Васильковича і Мстислава і був особою духовною.

Стиль Галицько-Волинського літопису, особливо в першій частині його, відзначається поетичністю, що пояснюється не тільки поетичним хистом авторів, а й використанням ними фольклору.

З творів поетичної творчості Київської Русі збереглася єдина пам'ятка — „Слово о полку Ігореве“, яке щодо сили й різноманітності своєї художньої майстерності займає одно з перших місць серед найкращих творів світової поезії. Як відомо, „Слово“ оспівує похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича проти половців (1185 р.). Автор

„Слова“ належав, очевидно, до дружинників. Він був дуже освічений літератор, добре знайомий як з руською, так і з іноземною літературою. Безперечно також, що він був добре знайомий і з фольклором.

Ось як характеризує „Слово“ Маркс: „Сенс поеми — заклик руських князів до єдності якраз перед навалом монголів... Вся пісня має християнсько-героїчний характер, хоч поганські елементи виступають ще дуже помітно“¹. „Слово“ було не єдиним твором подібного роду. Ця поетична творчість була, треба думати, розвинута. Сліди її ясно позначились у літопису. Автор „Слова“ не раз згадує свого попередника, поета Баяна, відзначаючи його чудовий стиль.

До цікавих творів світського характеру XII або XIII століття належить „Послання“ або „Моління“ Данила Заточника до князя Ярослава Володимировича (очевидно, XII ст.), або Ярослава Всеволодовича (початок XIII ст.), яке своїм жанром являє літературний памфлет.

Автор „Послання“ — хтось з молодшої дружини або, певніше, з членів князівської канцелярії, — перебуваючи за якусь провину в ув'язненні або засланні, звертається з писаним проханням до князя, намагаючись добитись його милості за допомогою дотепних літературних побудов у формі афоризмів і приказок книжного і народного характеру.

В „Посланні“ є речення, скеровані проти адміністрації князівського господарства, а тим самим і проти князя: „Не имей себе двора близ царева (княжа) двора и не держи села близ княжа села: тиун бо его яко огонь тряпицею накладен, и рядовичи его, аки искры. Аще от огня устережешися, но от искор не можеши устережися и сожжения порт“.

Але особливо гостро автор „Послання“ висловлюється проти бояр і ченців. Проти бояр: „Княже мой, господине! Се был есми в велицей нуже и печали и под работным ярмом пострадах. Все то искусих, яко зло есть. Лучше бы нога своя видети в лыченици (в лапті) в дому твоєм, нежели в червлене сапозе на боярском дворе; лучше бы ми в дерюзе служити тебе, нежели в багрянице в боярском дворе... Лучше бы ми вода пити в дому твоєм, нежели мед пити в боярском дворе; лучше бы ми воробей испечен приимати от руки твоея, нежели баранье плече от государей

¹ Маркс и Энгельс, Сочинения, т. XXII, с. 122.

злых". Проти ченців: „Идеже брацы и пирове, ту чернецы и черницы и беззаконие; ангельский имеа на себе образ, а блудной нрав; святительский имеа на себе сан, а обычаем похабен“.

До вартих уваги світських творів належить і повість про князя Олександра Невського з „Словом про погибель Руської землі“. Цій повісті владимирський чернець кінця XIII і початку XIV ст. надав форми „житія“ Олександра як „святого“. Однак світська основа повісті збереглась. Автор повісті славить Олександра, його перемоги над шведами (в 1240 р. на Неві) і над лівонськими німцями (1242 р. на льоду Чудського озера—„Льодове побоїще“) і вихваляє його діяльність щодо упорядкування спустошеної татарами Суздальської землі.

Татарська навала також відбилась у літературі. Вона викликала ряд повістей, вміщених у літопису: про розгром руських на Калці в 1224 р., про спустошення татарами російських (1237—1238 р.р.) і українських (1239—1241 р.р.) земель, про подорож князя Данила галицького в Орду. Особливо художня повість про взяття Батиєм Києва в 1240 р., вміщена в Галицько-Волинському літопису. Знайшли свій відбиток татарська навала та іго і в усній народній творчості.

Народна творчість досягла в Київській Русі досить високого розвитку. Ставлення писемності до цієї творчості було здебільшого вороже. Писемність відбивала ідеологію пануючого класу. Вона базувалась насамперед на християнстві й візантійських впливах. Мова її була церковно-слов'янська, відмінна від мови народної. Народна поезія відбивала інтереси, ідеологію експлуатованих мас. Через те писемність трактувала народну поезію як богопротивну, „бісівську“ справу і намагалась знищити її. Однак уникнути впливу народної поезії писемність не могла; цей вплив позначився в стилі, мові, сюжетах писаних творів. І саме ці місця є найкращими в творах писемності.

З творів усної народної творчості Київської Русі найвидатнішими є билини. Билинами зводяться твори народної поезії, в яких оспівуються подвиги та пригоди богатирів¹. Найголовніші з богатирів уособлюють героїчну боротьбу

¹ Монгольське або тюркське слово „багатур“ — хоробра людина, молодець, силач.

народу проти його ворогів і особливо проти іноземних навал (татар та інших), народну силу, хоробрість, кмітливість. Богатирів поділяють на старших (Святогор, Микула Селянинович, Вольга та ін.) і молодших (Ілля Муромец, Добрина Нікітич, Альоша Попович, Садко, Василій Буслаєв та ін.)¹. Найулюбленішими у народу були: герой хлібороб Ми-

Богатирі

кула Селянинович, якого „земля любить“, і „селянський син“ Ілля Муромец, знаменитий своїми перемогами над Солов'єм-Розбійником і боротьбою з татарами. Образи богатирів у билинах з художнього погляду стоять дуже високо. „Найглибші й найяскравіші, художньо досконалі типи героїв створені фольклором, усною творчістю трудового народу“, — говорить М. Горький, називаючи таких героїв: „Геркулес, Прометей, Микула Селянинович, Святогор, доктор Фауст, Василиса Премудра та ін.“.

30. МИСТЕЦТВО

Мистецтво Київської Русі XI—XII століть досягло також високого розвитку. Східні слов'яни знайомилися з худож-

¹ Діяльність молодших богатирів зв'язана головно з Києвом.

ними виробами східних і західних народів і розвивали своє мистецтво ще до запровадження християнства. Потреби поганської релігії створили скульптуру ідолів або кумирів з дерева або каміння і архітектуру капищ (кам'яних споруд), всередині яких стояли ідоли. Літописець розповідає, що князь Володимир до хрещення „постави кумири на холму вне двора теремного: Перуна деревяна, а голова его серебряна, а ус золот“¹. Згадуються в літопису також дерев'яні і кам'яні статуї інших богів.

Замість цих видів мистецтва разом з християнством з'явилися: церковна кам'яна архітектура, фрески², мозаїка³, іконний живопис.

За свідченням літопису, найдавніші церкви були споруджені і розписані руками грецьких майстрів. Тим то своєю технікою й художніми засобами ці церкви відрізнялись ясно виявленим візантійським характером. Більшість церков побудовані князями, які прагнули показати в красивій і багато оздобленій кам'яній церковній архітектурі свою могутність і багатство, створити релігійно-художню форму своєї влади.

Першою кам'яною церквою була Десятинна церква в Києві, збудована князем Володимиром між 989 і 996 р.р. Для збудування її Володимир запросив грецьких майстрів з Візантії: „Послав, приведе мастеры от грек... украси ю иконами... еже бе взял в Корсуни“⁴. На утримання її Володимир постановив видавати одну десятину своїх прибутків (звідси і назва її — десятинна). Як відомо, в 1240 р. на хорах цієї церкви кияни рятувались від татар, і вона від тягара завалилась. У руїнах цієї церкви знайдено рештки її багатих прикрас (мозаїки, фресок тощо).

Визначною пам'яткою церковної архітектури Київської Русі є церква Софії в Києві, заснована князем Ярославом у 1037 р. на місці бою з печенігами. Літопис каже, що Ярослав „украси ю... иконами многоценными, и златом, и серебром, и сосуды церковными“⁵. В ній досі збереглися

¹ Ипат., с. 52.

² Стінний живопис.

³ Виконання малюнка з шматочків різнокольорового скла; скло вкладали в розведений вапняний цемент; фон робили з золотого скла.

⁴ Ипат., с. 83.

⁵ Там же, с. 107.

високохудожні мозаїчні настінні зображення і фрескові розписи світового значення. Для виявлення красот цієї видатної пам'ятки мистецтва особливо багато дали реставраційні роботи, переведені за радянської влади.

Софіївський собор у Києві

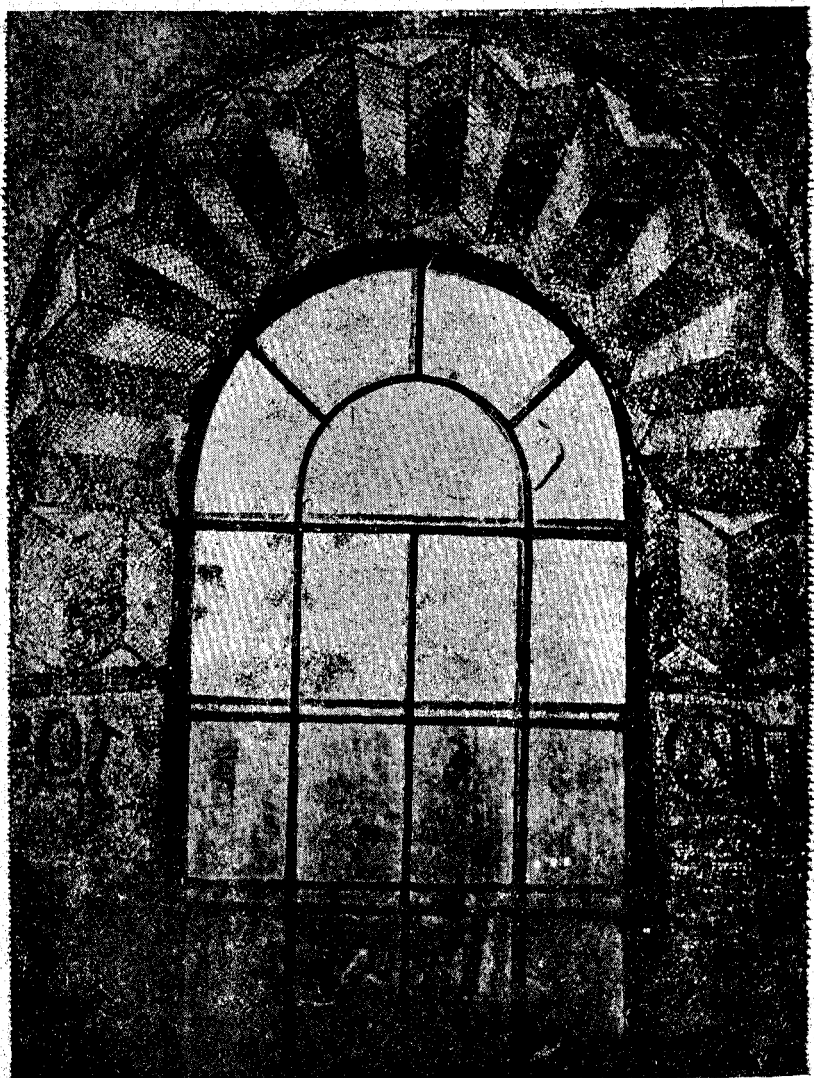
Крім київського Софіївського собору, були збудовані церкви Софії в Полоцьку (1044—1066 рр.) і в Новгороді (1045—1052 р.р.).

В 1089 р. закінчилося будівництво головної церкви Печерської лаври. Вона була „мусией (тобто мозаїкою) сложена не токмо по стінам, но и по земле“. Серед греків, що будували і розписували її, були і місцеві майстри й художники, і серед них перший відомий славнозвісний руський іконописець чернець Алімпій.

В 1108 р. великий князь київський Святополк (Михайло) Ізяславич збудував у Києві собор, названий за свої золочені куполи „златоверхим“ (Михайлівський собор). Він був прикрашений мозаїчним і фресковим живописом, який зберігся в незначних рештках. Мозаїка ця була виконана руськими майстрами.

Мозаичний орнамент Софіївського собору в Києві

Мозаика Софіївського собору в Києві

В тому ж столітті в Києві був збудований і Кирилівський монастир. Церква Кирилівського монастиря була вся розписана фресками, які, однак, збереглись дуже погано.

Полювання. Фреска в Софіївському соборі в Києві

Крім цих церков, у Києві були збудовані й інші. На зразок київських будували церкви в багатьох місцях Київської Русі. Більшість же церков були дерев'яні.

З середини XI ст. церкви в Київській Русі починають будувати місцеві майстри. З XII століття відомі імена міс-

Полювання. Фреска в Софіївському соборі в Києві

цевих будівників — Петра Милонога, „приятеля“ князя Рюрика Ростиславовича (останній, за висловом літопису мав „любовь несытну о зданьих“) і Петра в Новгороді.

В місті Холмі Галицько-Волинський літопис згадує під 1259 р. скульптора — „хитреца“ Авдія (цим терміном називали вмілих художників і пізніше, аж до XVI століття). Місцеві майстри вносили зміни в візантійський стиль і розвивали місцеві оригінальні особливості в архітектурі.

Успенський собор у Владимирі на Клязьмі

Разом з тим незабаром почали позначатись і впливи західного романського стилю. Ці впливи найбільш помітні в церковній архітектурі XII—XIII століть Галицько-Волинської і Владимиро-Суздальської земель. Деякі з церков і збудовані були західними будівниками.

Князь Андрій Боголюбський, який бажав уподібнити Владимир Києву, збудував у ньому за допомогою західних майстрів видатний з архітектурного погляду Успенський собор, що був прикрашений з усією розкішшю та багатством. Його високохудожні фрески були поновлені в XV столітті вмілим пензлем славнозвісного російського худож-

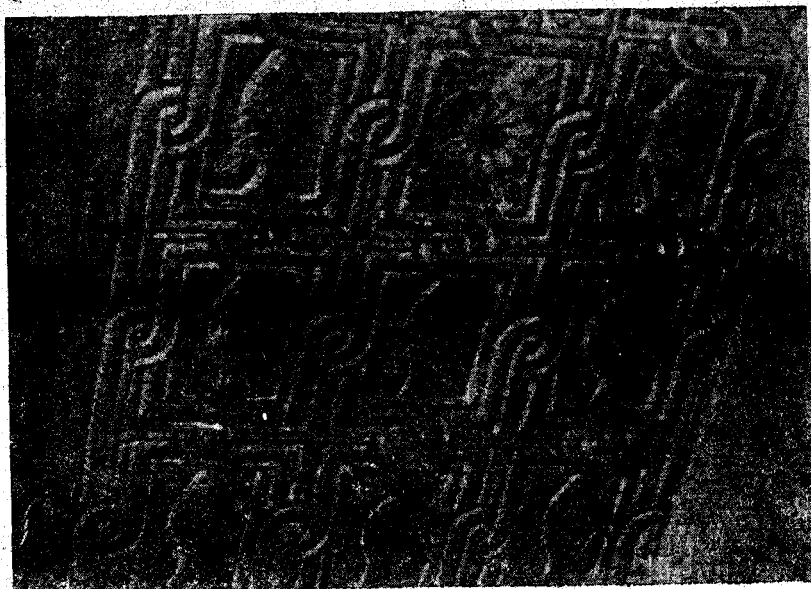

Золоті ворота в Києві (майюнок XVII в.)

Частина палацу кн. Андрія Боголюбського

ника Андрія Рубльова. Собор цей став зразком для багатьох церков і зокрема для Успенського собору в Москві, збудованого великим князем Іваном Васильовичем III. Крім Успенського собору, Андрій Боголюбський збудував Нерлінську

Шиферна плита в Софіївському соборі

церкву (при впаді р. Нерли в Клязьму), яка красою своєї архітектури всесвітньо відома.

Визначною пам'яткою Володимиро-Суздальської Русі є також Дмитрівський собор у Володимирі, збудований князем Всеволодом III. Собор цей відзначається багатством, різноманітністю й оригінальністю рельєфно висічених на каменях зовнішніх стін різних фігур.

Розвивалась у Київській Русі і світська архітектура. Тим часом як народні маси жили в убогих, майже без світла, дерев'яних півхатах або півземлянках, далеко примітивніших за пізніші селянські хати, князі й бояри будували собі пишні будівлі — хороми, палати, тереми (дерев'яні і кам'яні). Літопис, билини, „Слово о полку Игореве“ згадують про княжі „златоверхі тереми“. Князь Андрій Боголюбський збудував у Боголюбові кам'яний палац. З цивільних будівель збереглись до цього часу рештки Золо-

тих воріт у Києві (їх збудував у 1037 р. князь Ярослав і назвав їх так, наслідуючи Царград, де головні міські ворота звалися Золотими), частина палацу Андрія Боголюбського, Золоті ворота у Володимирі (збудовані також Андрієм Боголюбським) і деякі інші.

Книги в Київській Русі прикрашали мініатюрами на візантійській і болгарській зразок. Найдавніші мініатюри вміщені в Остромировому євангелії 1056—1057 р.р., виготовленому в Києві дияконом Григорієм для Остромира, новгородського посадника. Цікаві мініатюри „Изборника“ Святослава 1073 р., серед яких є варте уваги зображення князя Святослава і його родини. В цих же рукописах знаходимо орнаментальні заголовні букви, заставки, або віньетки, на початку розділів, облямування мініатюр. Деякі книги мали, крім того, дорогоцінні оправы, прикрашені золотом, сріблом, коштовним камінням (Мстиславове євангеліє 1125 р.).

Скульптура Київської Русі представлена кам'яними (шиферними) орнаментованими плитами, якими прикрашались церкви всередині, князівськими мармуровими гробницями (саркофагами) і великою кількістю дрібної скульптури — кам'яних і металічних іконок та хрестиків з рельєфними зображеннями, що були не тільки священними символами, а й прикрасами.

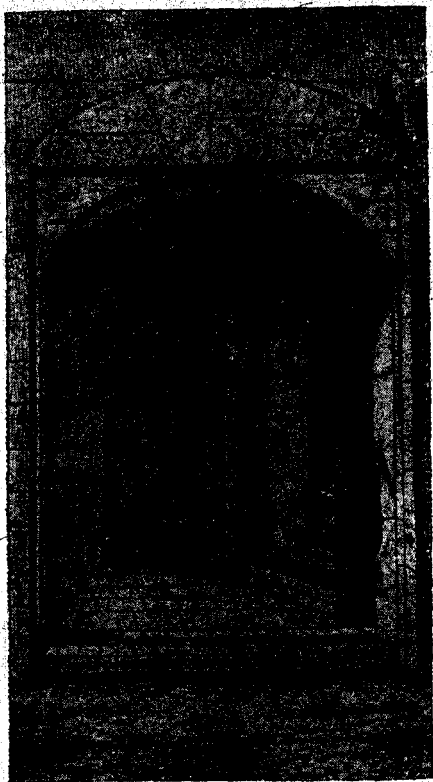
Видатним із скульптурного погляду саркофагом є так званий саркофаг Ярослава¹, прикрашений багатим і витонченим різним орнаментом.

Серед виробів дрібної скульптури зустрічаються ще так звані „змійовики“, тобто особливі амулети круглої форми; вони мали зображення жіночої голови або оголеного бюста з зміями, що відходили від них. З написів видно, що змійовики повинні були захищати від хвороб.

Найбільше збереглося від Київської Русі виробів ювелірної справи. Літописи та інші джерела часто називають золоті та срібні вироби. Князь Володимир зробив своїм дружинникам срібні ложки. Жінки бояр носили срібні прикраси. „Слово о полку Игореве“ згадує золотий князівський шолом і золотокований престол галицького князя Ярослава Осмомисла. Князь Данило ходив у золотому мерживі.

¹ Тепер він міститься в Софіївському соборі в Києві.

Різні золоті й срібні ювелірні речі не тільки довозили, а й виробляли в Київській Русі. В Києві та інших містах були майстерні, що виготовляли коштовні намиста, діадеми, браслети, персні, наручні, золоті й срібні посудини, різний

Сходи в палаці Андрія Боголюбського

посуд, зброю, зброю. Плано-Карпів пише, що руський майстер Кузьма зробив для хана Золотої Орди трон із слонової кістки і прикрасив його золотом і дорогоцінним камінням. Золоті й срібні вироби оздоблювали витонченими прикрасами: перегородчастою емаллю (фініфть)¹ і сканню (флігрань)².

¹ Золоті пластинки з візерунками з золотих перегорожок, заповнені скловидною емаллю, стоплюваною на вогні.

² Найтонші золоті або срібні нитки, які утворюють візерунки по площині.

До речей князівського та боярського побуту належать також дорогі тканини з шовку і золотої та срібної парчі. З останніх особливо виділялися оксамити.

Таким чином, побут князів і бояр Київської Русі відзна-

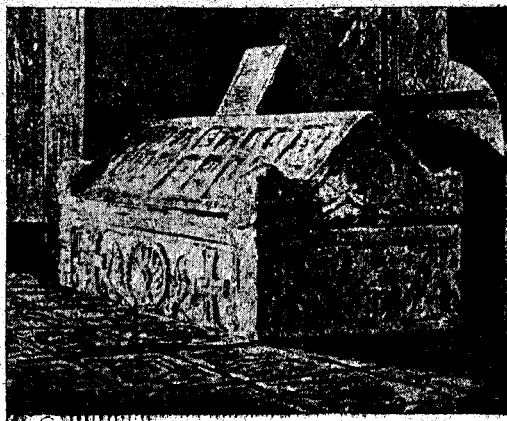

Родина Святослава. Мініатюра із „Изборника“ .1073 р.

чався надзвичайною розкішшю. Ось як малює розкіш князівського побуту „Житіє“ Бориса та Гліба: „Де слава цього світу — пурпур і шовк, срібло і золото, вино, мед і дорога їжа, швидкі і великі коні, численні дані і гордощі своїми боярами?“

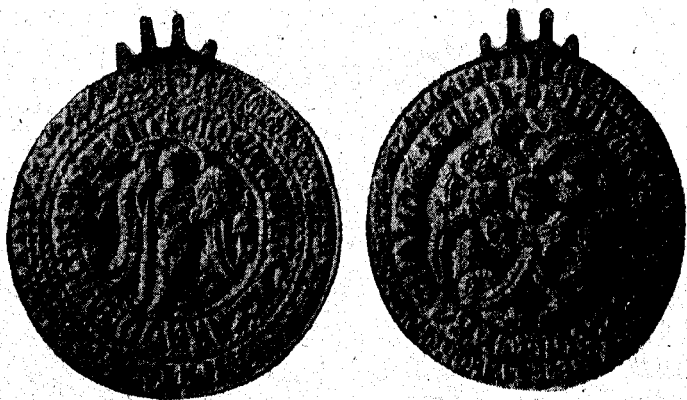
Розкішний був також і побут бояр. Про виїзд великого київського боярина в XI столітті „Житіє“ Феодосія розповідає: „Одягшись у пишний одяг, сів на коня і поїхав; круг нього їхали отроки, а інші вели перед ним коней в дорогому убранні“. Галицько-Волинський літописець так

описує зовнішність князя Данила: „Був кінь під ним на-
прочуд гарний, сідло з червоного золота, лук і шабля

Саркофаг Ярослава

теж прикрашені золотом і різними дивовижними оздобами;
кафтан на ньому з грецького золототканного шовку, об-
шитий золотими плоскими коронками; чоботи з зеленої

Змйовики

шкіри, вишиті золотом“¹. Життя князів та бояр супро-
водилось багатими бенкетами.

Ця розкіш і марнотратство базувались на грабуванні
й експлуатації широких мас населення Київської Русі.

¹ Ипат., с. 541.

Речі оздоблення в Київській Русі

1. Вінчик на голову.
2. Колт.
3. Вбрання слов'янської жінки.
4. Колт.
5. Сіоник.
- 6—7. Колти (в середині) і гривни.
8. Намисто.

Культурним центром, основним культурним вогнищем Київської Русі було Наддніпров'я і особливо Київщина на чолі з Києвом. У зв'язку з економічним і політичним занепадом почався і культурний занепад Київщини з другої половини XII ст. Татарське іго затримувало культурний розвиток російських, українських та білоруських земель.

Культура Київської Русі стала надбанням всіх трьох братських народів — російського, українського й білоруського і дуже вплинула на розвиток їхніх культур.

Хронологія

До нашої ери.

XI ст. (приблизно) Виникнення першої держави на Закавказзі — Урарту (район Арарата, біля Ванського озера).

VIII ст. Заснування Риму.

776 Перша олімпіада в Греції (початок грецької ери).

VIII ст. Виникнення грецьких колоній на південному узбережжі Чорного моря.

VII ст. Початок появи грецьких колоній на північному узбережжі Чорного моря.

660 (приблизно) Заснування греками колонії Візантії.

560—480 (приблизно) Будда (Шакія Муні) в Індії.

551—479 Конфуцій (Китай)

513 Похід перського царя Дарія Гістаспа на скіфів.

510 (приблизно) Початок республіки в Римі.

490—479 Греко-перські війни.

484—425 (приблизно) Геродот („батько історії“)

V ст. Відомості Геродота про Скіфію й скіфів.

IV ст. Поява сарматів у Причорномор'ї.

340 (приблизно) Поразка скіфів Філіппом, царем македонським.

336—323 Царювання Олександра Македонського.

284—241, 218—201 } Пунічні війни Риму з Карфагеном.

149—146

146 Завоювання Греції Римом.

100—44 Гай Юлій Цезар.

I ст. (приблизно) Виникнення азбуки в Грузії.

II ст. Повстання скіфів-рабів (на чолі з Савмаком) проти греків-рабовласників у Пантікапеї (сучасна Керч).

68—85, 74—63. Війни Риму з Мітрідатом, царем понтіїським.

74—71 Повстання рабів у Римській державі (Спартак).

46 Реформа Цезарем календаря („Юліанський стиль“).

Нашої ери

92. Похід армії Пан-чао (Китай) до Каспійського моря.

I—II ст. Згадки римських і грецьких письменників про слов'ян.

II ст. Поява аланів біля Дніпра.

III ст. Поява готів на північному узбережжі Чорного моря.

313 Міланський едикт (християнство в Римській імперії визнано дозволеною релігією).

330 Перенесення столиці Римської імперії з Рима в Константинополь.

VI ст. Розподіл слов'ян на східних (анти) і західних (слов'яни).

370 р.р. Поява гунів на сході Європи і розгром ними готів.

395 Розподіл Римської імперії на Східну й Західну.

445—453 Аттила на чолі гунів.

450—452 Походи гунів на Західну Європу.

476 Падіння Західної римської імперії.

V—VI ст. ст. Поява болгар у Східній Європі; утворення держави болгар на Волзі.

VI—VIII ст. ст. Авари на Дунаї і в Причорномор'ї.

527—565 Імператор Юстиніан у Візантії.

540 Напад хазар на Закавказзя.

554—555 Поява аварів на берегах Волги.

571—632 Магомет.

622 Початок магометанської ери („Геждра“).

626 Напад аварів на Візантію.

VIІ ст. (друга чверть) Початок занепаду аварів.

VII ст. Поява болгар на Дунаї.

643—645 Захоплення арабами Грузії.

651 Початок боротьби хазар з арабами.

683 Напад хазар на Вірменію й Грузію.

VIII ст. Захоплення арабами південно-східної частини Закавказзя.

VIII ст. Завоювання арабами Хarezма (Туркестана).

711 Завоювання арабами Іспанії (Тарік).

VIII ст. Розквіт хазарського каганату.

747 Перший напад норманів на Ірландію.

758—814 Карл Великий.

Кінець VIII—початок IX ст. (приблизно) Відомості про „Русь“ у житті Стефана Сурожського.

IX ст. (початок) Відомості про Русь у житті Георгія Амастрідського.

IX ст. Поява печенігів у місцевості між Волгою і Яіком (Уралом).

IX ст. (середина) Кінець залежності Грузії від арабів.

860 Похід Русі на Константинополь.

860 (приблизно) Складання Кирилом слов'янської азбуки.

862—879 Князювання Рюрика в Новгороді.

863 Повстання в Новгороді (на чолі з Вадимом) проти Рюрика.

866 Похід Аскольда й Дира на Константинополь.

879—912 Князювання Олега.

882 Захоплення князем Олегом Києва.

883 Похід кн. Олега на деревлян.

884 Похід кн. Олега на сіверян.

885 Походи кн. Олега на радимичів, уличів, тиверців.

886 (умовно) Університет в Оксфордї (Англія) (перший університет у світі).

IX—X ст. ст. Поява угрів в причорноморських степах; їх розселення на Дунаї.

907 Похід кн. Олега на Константинополь.

- 909—910 Похід Русі на Абесгун.
- 911 Договір князя Олега з Візантією.
- 912—945 Князювання Ігоря в Київській Русі.
- 913 Повстання деревлян проти князя Ігоря.
- 913—914 (приблизно) Похід Русі на узбережжя Каспійського моря.
- 914 Підкорення київським князем Ігорем деревлян.
- 915 Перший похід печенігів на Київську Русь і угода київського князя Ігоря з ними.
- 920 Війна князя Ігоря з печенігами.
- 941 Похід князя Ігоря на Константинополь.
- 943—944 Похід Русі в Закавказзя.
- 945 Договір князя Ігоря з Візантією.
- 945 Похід князя Ігоря за даниною на деревлян і забиття деревлянами Ігоря.
- 945—957 Князювання Ольги в Київській Русі.
- 946 Похід кн. Ольги на деревлян; придушення Ольгою повстання деревлян.
- 957 Подорож княгині Ольги до Константинополя.
- 957—972 Князювання Святослава Ігоревича в Київській Русі.
- 964, 966 Завоювання князем Святославом вятичів.
- 965 Розгром київським князем Святославом Хазарського каганату.
- 967 Похід князя Святослава на Дунайських болгар.
- 968 Напад печенігів на Київ.
- 969 Смерть княгині Ольги.
- 970 Київський князь Святослав садить синів князями: Ярополка в Києві, Олега в деревлян, Володимира — в Новгороді.
- 970—971 Війна князя Святослава з Візантією.
- 972—980 Князювання Ярополка Святославича в Києві.
- 977 Війна між синами Святослава; загибель Олега; втеча Володимира до варягів.
- 980 Розгром київського кн. Ярополка новгородським кн. Володимиром.
- 980—1015 Князювання Володимира Святославича в Київській Русі.
- 981 Приєднання князем Володимиром Червеньських міст до своїх володінь.
- 981—982 Походи князя Володимира на вятичів.
- 983 Похід князя Володимира на ятвягів.
- 984 Похід князя Володимира на радимичів.
- 988 Князь Володимир допомагає візантійському імператорові Василію в боротьбі проти Варди Фоки.
- 988 Запровадження християнства на Русі.
- 993, 996, 997 Напади печенігів на Київську Русь.
- X ст. (кінець). Зміцнення князем Володимиром кордонів Київської Русі по р.р. Сулі й Трубежу.
- 1000 (приблизно) Поява вітряних млинів у Європі.
- 1015—1019 Князювання Святополка Володимировича в Києві. Боротьба між синами князя Володимира Святославича.
- 1015 Забиття київським князем Святополком братів: Бориса, Гліба, Святослава.
- 1016 Перемога новгородського князя Ярослава над київським князем Святополком біля Любеча.

- 1016 Початок завоювання норманами Східї.
- 1018 Похід князя Святополка і польського князя Болеслава I на кн. Ярослава; захоплення ними Києва; народне повстання проти польських окупантів; захоплення Галичини Болеславом.
- 1019 Перемога кн. Ярослава над кн. Святополком на р. Альті.
- 1019—1054 Князювання Ярослава Володимировича (Мудрого) в Київській Русі.
- 1021 Перемога кн. Ярослава над полоцьким князем Брячиславом.
- 1022 Перемога тмутараканського князя Мстислава Володимировича над касогами (Редедя).
- 1024 Захоплення князем Мстиславом (Тмутаракань) Чернігова.
- 1024 Голод і стихійне народне повстання в Суздальській землі.
- 1024 Перемога кн. Мстислава Володимировича над кн. Ярославом при Листвені.
- 1026 Угода між князями Ярославом (Київ) і Мстиславом (Чернігів).
- 1029 Похід кн. Ярослава на ясів.
- 1030 Похід кн. Ярослава на Чудь.
- 1030 Відвоювання кн. Ярославом Белза (Червенська територія) в Польщі.
- 1031 Похід князів Ярослава (Київ) і Мстислава (Чернігів) на Польщу і відвоювання ними в Польщі Червенських міст.
- 1036 Смерть князя Мстислава (Чернігів).
- 1036 Остаточний розгром печенігів князем Ярославом (під Києвом).
- XI ст. (приблизно). Захоплення Угорщиною Закарпатської Русі.
- XI ст. 30-і—40-і роки. Рух половців зза р. Яіка (Урала) на півд. захід.
- 1037 Закладка князем Ярославом Софіївської церкви і збудування „Золотих воріт“ у Києві.
- 1038 Похід кн. Ярослава на ятвягів.
- 1040 Похід кн. Ярослава на Литву.
- 1041 Похід кн. Ярослава на Польщу.
- 1043 Похід війська кн. Ярослава на Візантію.
- 1044 Початок князювання Всеслава Брячиславича в Полоцьку.
- 1045 Закладка Софіївської церкви в Новгороді.
- XI ст. (середина) Виникнення літописів у Києві й Новгороді.
- XI ст. (коло середини) Утворення Києво-Печерського монастиря.
- 1051 Поставлення Іларіона митрополитом у Києві (перший митрополит з руських).
- XI ст. (40-і 50-і роки). Поява „Слова о законі и благодати“ Іларіона.
- 1054 Розподіл християнської церкви на Східну (греко-православну) і Західну (католицьку).
- 1054 Початок князювання Ізяслава Ярославича в Києві.
- 1055 Похід половців на Переяславщину і угода князя Всеволода Ярославича (Переяслав) з ними.
- 1056—1057 Написання Остромирова Євангелія.
- 1060 Похід кн. кн. Ізяслава, Всеволода, Святослава і Всеслава на торків.
- XI ст. 60-і роки. Половці осідають у басейні рік Волги й Дона.
- 1061 Напад половців на Київську Русь і перемога їх над князем Всеволодом (Переяслав).

- 1064 Захоплення князем Ростиславом Володимировичем Тмутаракані в князя Гліба Святославовича.
- 1066 Битва при Гастінґі (початок завоювання Англії норманами).
- 1067 Війна князів Ярославичів (Ізяслава, Святослава, Всеволода) проти Всеслава, князя полоцького.
- 1068 Напад половців на Київську Русь.
- 1068 Стихійне народне повстання в Києві. Вигнання князя Ізяслава з Києва.
- 1068—1069 Князювання Всеслава Брючиславича в Києві.
- 1069 Похід князя Ізяслава з польським королем Болеславом II на Київ і придушення повстання. Народне повстання проти польських окупантів.
- 1070 Напад половців на Угорщину.
- 1071 Виступ волхва в Новгороді проти християнства.
- 1071 Стихійне повстання смердів у Ростовській землі.
- 1073—1085 Папа Григорій VII.
- 1073 Вигнання кн. кн. Святославом і Всеволодом кн. Ізяслава з Києва.
- 1073—1076 Князювання Святослава Ярославича в Києві.
- 1073 Написання „Ізборника Святослава“.
- 1076—1077 Князювання Всеволода Ярославича в Києві.
- 1077 Повернення князя Ізяслава в Київ.
- 1078 Битва між князями на „Нежатиній Ниві“ (біля Чернігова).
- 1078—1093 Князювання Всеволода Ярославича в Києві.
- 1089—1125 Царювання Давида Строїтеля в Грузії.
- 1092 Морова епідемія в Київській Русі.
- 1092, 1093 Напади половців на Київську Русь.
- 1093—1113 Князювання Святополка Ізяславича в Києві.
- 1094 Князь Володимир Всеволодович Мономах віддає Чернігів кн. Олегу Святославичу (початок відокремлення Чернігово-Сіверської землі від Києва).
- 1094—1113 Князювання Володимира Мономаха в Переяславі.
- 1095 Клермонський собор (початок хрестових походів).
- 1096—1099 Перший хрестовий похід.
- 1096 Напад половців на райони Києва і Переяслава.
- 1096 Початок князювання Юрія Долгорукого в Суздальській землі.
- 1097 З'їзд князів у Любечі.
- XI ст. (кін.). Початок відокремлення Галичини від Києва (Ростиславичі)
- 1100 З'їзд князів в Увечихах.
- 1103 Долобський з'їзд. Похід князів на половців.
- 1105—1110 Напади половців (хан Боляк) на Київську Русь.
- 1111 Похід князів на половців.
- 1112 Укладення ченцем Києво-Печерського монастиря Нестором нового літописного зводу („Повість временных лет“).
- 1113 Стихійне народне повстання в Києві проти князівської влади, бояр, кушців, монастирів.
- 1113—1125 Князювання Володимира Мономаха в Києві.
- 1114 Устав князя Володимира Мономаха.
- 1115 Збудування моста через Дніпро в Києві.

- 1116 Редагування літопису „Повість временных лет“ ігуменом Київського Видубецького монастиря Сільвестром.
- 1116 Похід князя Мстислава (Новгород) на Чудь.
- 1116, 1120 Походи війська кн. Володимира Мономаха проти половців.
- 1116 Похід війська князя Володимира Мономаха на Дунай.
- 1118 Складення в Києво-Печерському монастирі нової редакції літопису („Повести временных лет“).
- 1118—1123 Боротьба кн. Володимира Мономаха з кн. Ярославом Святополковичем (Волинь) і закріплення Волині за Києвом.
- 1118 Вступ новгородських бояр проти князя Володимира Мономаха і придушення Мономахом цього виступу.
- 1119 Відібрання князем Володимиром Мономахом Мінська в князя Гліба Всеславича.
- 1122 Вормський конкордат імператора Генріха V з римським папою.
- 1125—1132 Князювання Мстислава Володимировича в Києві.
- 1126 Напад половців на Баруч (у Переяславському князівстві).
- 1127—1159 Князювання Ростислава Мстиславича в Смоленську.
- 1130 Приєднання князем Мстиславом Володимировичем до своїх володінь Полоцького князівства.
- 1132—1139 Князювання Ярополка Володимировича в Києві.
- 1136 Стихійне народне повстання проти бояр і купців у Новгороді.
- 1138 Напад половців на Курщину.
- 1139 Захоплення Києва князем Всеволодом Ольговичем.
- XII ст. 30-ті роки Відокремлення Новгороду й Полоцька від Києва.
- 1144—1152 Князювання Володимирка в Галичині.
- 1145 Повстання населення Галича і виступ князя Івана Ростиславича проти князя Володимирка.
- 1146 Князювання Ігоря Ольговича в Києві.
- 1146 Стихійне народне повстання в Києві проти князів Ігоря й Святослава (Ольговичів).
- 1146 Захоплення Києва князем Ізяславом Мстиславичем.
- 1147—1154 Боротьба за Київ князів Ізяслава Мстиславича і Юрія Долгорукого.
- 1147 Перша згадка в джерелах про Москву.
- 1147 Убивство киянами князя Ігоря Ольговича.
- 1147 Другий хрестовий похід.
- 1148 Напад половців на околиці Рязані.
- 1150 Напад половців на Переяславщину.
- 1152—1187 Князювання Ярослава Осмомисла в Галичині.
- 1155—1157 Князювання Юрія Долгорукого в Києві.
- 1154 Напад половців на Переяславщину.
- 1156 Обнесення Москви дерев'яною стіною.
- 1156 Напад половців на Рязанщину.
- XII ст. 50-і роки. Відокремлення від Києва Турово-Пінської, Волинської і Переяславської земель.
- 1157 Стихійне народне повстання в Києві після смерті кн. Юрія Долгорукого.
- 1157—1161 Боротьба за Київ між князями.

- 1157—1174 Князування Андрія Боголюбського в Володимиро-Суздальському князівстві.
- 1158 Перша поява німців у гирлі Західної Двіни.
- 1159 Рух населення й виступ князя Івана Ростиславича (Берладника) проти галицького князя Ярослава Осмомисла і галицьких бояр.
- 1161—1167 Князування Ростислава Мстиславича в Києві.
- 1167—1169 Князування Мстислава Ізяславича (Волинь) у Києві.
- 1168—1170 Князування Романа Мстиславича в Новгороді.
- 1169 Взяття і спустошення Києва військом Андрія Боголюбського.
- 1169—1171 Князування Гліба (брата Андрія Боголюбського) в Києві.
- 1170 Виступ галицьких бояр проти князя Ярослава Осмомисла.
- 1170 Спроба Мстислава Ізяславича повернути Київ. Відступ Мстислава на Волинь. Смерть Мстислава.
- 1170 (приблизно) Початок князування Романа Мстиславича на Волині.
- 1172 Напад половців на Київщину.
- 1174 Забиття Андрія Боголюбського боярами. Народні заворушення в Володимиро-Суздальському князівстві.
- 1174—1176 Боротьба в Володимиро-Суздальському князівстві між племінниками й братами князя Андрія Боголюбського.
- 1176—1194 Князування Святослава Всеволодовича в Києві (з перервою).
- 1176 Похід Чуді на Псковські землі.
- 1176—1212 Князування Всеволода Юр'евича в Володимиро-Суздальському князівстві.
- 1177 Напад половців на Поросся.
- 1178 Похід Володимиро-Суздальського князя Всеволода на Новгород і взяття Всеволодом Торжка.
- 1179 Похід новгородців на Чудь.
- 1180 (приблизно) Запозичення європейцями в арабів магнітної стрілки.
- 1184—1213 Царювання Тамари в Грузії.
- 1184 Похід руських князів (на чолі з київським князем Святославом) на половців.
- 1184, 1186 Похід війська князя Всеволода (Володимиро-Суздальського) на болгар.
- 1185 Похід князя Ігоря Святославича (Новгород-Сіверськ) на половців.
- 1185—1189 Збудування Успенського собору у Володимирі на Клязьмі.
- 1186—1187 Війни між рязанськими князями.
- 1187 Написання „Слова о полку Ігореве“.
- 1187—1199 (приблизно) Князування Володимира Ярославича в Галичині (з перервою).
- 1187 Літопис уперше вживає назву „Україна“ по відношенню до Переяславської землі.
- 1188—1189 Галицькі бояри виганяють князя Володимира Ярославича з Галичини; перше заняття Галича князем Романом Мстиславичем; окупація Галича Угорщиною.
- 1189—1192 Третій хрестовий похід.
- 1190 Похід Чуді на Псковську землю.
- 1191—1192 Похід псковичів і новгородців на Чудь.

- 1193 Поразка новгородців у Югрі.
- 1194—1200 Князювання Рюрика Ростиславича в Києві.
- 1196 Похід князя Романа Мстиславича на ятвягів.
- 1198—1216 Папа Інокентій III.
- 1199 Об'єднання князем Романом Мстиславичем Галичини з Волинню (Галицько-Волинське князівство).
- 1199—1205 Князювання Романа Мстиславича в Галичі.
- 1200 Зайняття князем Романом Мстиславичем Києва.
- 1200—1202 Князювання Інгвара Ярославича в Києві.
- XII ст. (кінець) XIII ст. (початок — приблизно). Написання поеми Шота Руставелі (Грузія) „Витязь у тигровій шкурі“
- 1202 Заснування німецькими рицарями ордену „Меченосців“ у Лівонії.
- 1201—1202 Похід князя Романа Мстиславича проти половців.
- 1202—1204 Четвертий хрестовий похід.
- 1203 Князь Рюрик Ростиславич захоплює і спустошує Київ; угода князя Романа (Галич) з Рюриком.
- 1203—1204 Похід князів Романа Мстиславича й Рюрика Ростиславича проти половців. Скинення Романом Рюрика з київського стола.
- 1203, 1206 Боротьба половчан проти німців.
- 1204—1205 Князювання Ростислава Рюриковича в Києві.
- 1204 Захоплення Константинополя хрестоносцями.
- 1204—1261 Латинська імперія.
- 1205 Похід князя Романа Мстиславича на Польщу. Смерть князя Романа.
- 1206 Проголошення Темучіна Чингіс-ханом.
- 1206 Боротьба між князями Ольговичами й Мономаховичами.
- 1206—1211 Князювання чернігівських князів Ігоревичів у Галичині.
- 1206—1212 Князювання Всеволода Чермного в Києві (з перервами).
- 1207—1208 Захоплення німцями у руських Кукейноса.
- 1207—1208 Підкорення Владимиро-Суздальським кн. Всеволодом Пронсьька й Рязані.
- 1209 Стихійне народне повстання проти бояр і купців у Новгороді.
- 1209—1210 Напади литовців і ятвягів на Волинь.
- 1210—1234 Завоювання татаро-монголами Китаю.
- 1210 Напад половців на Переяславщину.
- 1210, 1213, 1217 Напади литовців на землі Пскова й Новгорода.
- 1211 Забиття галицькими боярами князів Ігоревичів.
- 1212 Похід князя Мстислава Удалого (Новгород) на Чудь.
- 1212—1224 Князювання Мстислава Романовича в Києві.
- 1212—1219 Війни між синами Владимиро-Суздальського кн. Всеволода
- 1213—1214 Князювання боярина Володислава в Галичі.
- 1214 Спишська угода Польщі і Угорщини про розділ Галичини й Волині; окупація Галичини уграми і частини Волині поляками.
- 1215 Велика хартія вольностей в Англії.
- 1216 Липецька битва. Перемога князів Мстислава Удалого (Новгород) і Константина Всеволодовича (Ростов) над Юрієм (Владимир) і Ярославом (Переслав) Всеволодовичами.
- 1216 Похід новгородців проти німців на Ригу.
- 1217—1221 П'ятий хрестовий похід.

- 1217 Захоплення волзькими болгарми Устюга.
- 1217 Перемога ісковичів і новгородців над німцями в Оденпе.
- 1219—1221 Завоювання монголо-татарами Харезма (Туркестана) й Фергани.
- 1219 Виступ Галицького населення проти угорських окупантів.
- 1219—1227 Князювання Мстислава Удалого в Галичі (з перервою).
- 1219 Князь Данило Романович відвоює в Польщі Волинь.
- 1219 1222, 1223 Походи новгородців на німців.
- 1220—1224 Похід полководців Чингіс-хана Джебе й Субутая в Європу.
- 1221 Перемога кн. Мстислава Удалого над поляками і уграми біля Галича.
- 1221 Заснування Нижнього Новгорода Владимиро-Суздальським кн. Юрієм.
- 1223 Вторгнення монголо-татар на Кавказ.
- 1224 (травень) Битва руських князів і половців з татарами на р. Калці; поразка руських князів і половців.
- 1224 Захоплення німцями Юр'єва.
- 1226 Поява Тевтонського ордену в Пруссії.
- 1227 Вторгнення поляків і угрів у Галичину і відбиття цього вторгнення князями Мстиславом і Данилом.
- 1227 Похід новгородців на Ям.
- 1228—1229 Шостий хрестовий похід.
- 1228 Смерть князя Мстислава Удалого.
- 1229 Похід Мордви на Нижній Новгород.
- 1229, 1234 Напади литовців на Новгородські землі.
- 1230—1233 Боротьба кн. Данила Романовича проти угорських окупантів.
- 1231—1232 Завоювання монголо-татарами Грузії й Вірменії.
- 1234 Похід новгородців на німців під Юр'єв.
- 1235 Захоплення Галича чернігівським князем Михайлом.
- 1235—1237 Князювання Ростислава Михайловича в Галичі. Боротьба між Ростиславом і Данилом Романовичем.
- 1236 Початок князювання Олександра Невського в Новгороді.
- 1236 Розгром монголо-татарами волзьких болгар.
- 1236—1238 Князювання Ярослава Всеволодовича в Києві.
- 1237 Об'єднання німецького Тевтонського ордену з Лівонським орденом меченосців.
- 1237 Початок навали монголо-татар (Батий) на руські землі; захоплення татарами Рязані, Москви.
- 1237 Захоплення німецькими рицарями, за допомогою польського князя Конрада, Дорогичина (північна Волинь).
- 1238 Заняття Галича князем Данилом Романовичем.
- 1238 Відбиття князем Данилом німецького вторгнення і повернення Дорогичина.
- 1238 Захоплення татарами Владимира, Торжка, Козельська, Ростова, Твері.
- 1238—1239. Князювання Михайла Всеволодовича в Києві.
1238. Розгром монголо-татарами Владимиро-Суздальського кн. Юрія на р. Сіті.
1238. Розгром монголо-татарами половців. Переселення половців за Дунай і в Угорщину.
- 1239 Захоплення монголо-татарами Чернігова й Переяслава.

- 1239 Завоювання монголо-татарами Криму.
- 1239 Князування Ростислава Мстиславича в Києві.
- 1240 (липень) Перемога князя Олександра Невського (Новгород) над шведами на р. Неві.
- 1240 Зайняття князем Данилом Романовичем Києва.
- 1240 Захоплення німцями Пскова.
- 1240 (грудень) Захоплення і зруйнування Києва монголо-татарами.
- 1241 Спустошення монголо-татарами Галичини й Волині.
- 1241 Перемога монголо-татар при Вальштадті над польсько-німецькою армією.
- 1241 Заколот населення проти бояр у Бакоті (Галичина) і придушення цього заклоту князем Данилом Романовичем.
- 1241 Виступ князя Ростислава Михайловича, Болховських князів і галицьких бояр проти князя Данила Романовича.
- 1242 Князь Олександр Невський звільняє Псков від німців.
- 1242 (квітень) Перемога кн. Олександра Невського над німецькими рицарями на Чудському озері („Льодове побоїще“).
- 1242 Заснування „Золотої Орди.“
- 1245 Перемога кн. Данила Романовича над поляками, уграми під Ярославом.
- 1245 Напад литовців на місцевість біля Торжка й Торопця.
- 1245 Подорож князя Данила в Орду.
- 1245—1247 Подорож посла папи Інокентія IV, П'яно-Карпіні, до татар.
- 1246 Забиття татарами в Орді князя Михайла чернігівського.
- 1248—1250. Сьомий хрестовий похід.
- 1249 Батий надає Київ князю Олександрю Невському.
- XIII ст. кінець 40-х — початок 50-х років. Завоювання Данилом Романовичем ятвягів.
- 1250 роки Перша історична звістка про Львів.
- 1252 Війна князя Данила з литовським князем Міндовгом.
- XIII ст. 50-і роки Боротьба князя Данила проти татар.
- 1253 Напад німців на Псков.
- 1253 Похід псковичів і новгородців на німців у Лівонію.
- 1253 Коронація князя Данила Романовича в Дорогичині.
- 1257 Перепис татарами і обкладення даниною населення Суздальської, Рязанської, Муромської земель.
- 1259 Розгром литовським кн. Міндовгом німецьких рицарів на Дурбі.
- 1259 Накладення татарами данини на Новгород.
- 1259—1260. Походи татар (Бурандай) на Галичину й Волинь і знищення міських укріплень.
- 1260 Повстання прусів проти німецьких рицарів.
- 1260—1453. Династія Палеологів у Візантії.
- 1262 Повстання проти татар у Ростові, Владімірі, Суздалі, Ярославі, Переяславі.
- 1262 Похід руських на Юр'єв проти німців.
- 1263 Смерть князя Олександра Невського.
- 1264 Смерть князя Данила Романовича.
- 1264—1265 Початок парламенту в Англії.
- 1264—1301 (приблизно) Князування Лева Даниловича в Галичині.

- 1267—1269 Князювання Шварна Даниловича в Литві.
- 1268 Перемога руських над німцями при Раковорі.
- 1270 Восьмий хрестовий похід.
- 1270 Смерть князя Василька Романовича (Волинь).
- 1270—1289 Князювання Володимира Васильковича на Волині.
- 1270 Грамота татарського хана Менгутемира митрополитові Кирилу про пільги православної церкви.
- 1270 Повстання новгородців проти князя Ярослава.
- 1275—1277 Походи князя Лева Даниловича галицького на литовців.
- 1275 Перепис татарами населення Русі.
- 1278 Спустошення татарами Рязанського князівства.
- 1283—1284 Війна новгородців з шведами.
- 1286 Спустошення татарами (Телебуга) Галичини й Волині.
- 1287 Рух у Новгороді проти колишнього посадника Семена Даниловича.
- 1289 Початок князювання Мстислава Даниловича на Волині.
- 1290 Повстання в Ростові проти татар.
- 1292 Спустошення татарами Володимира і чотирнадцяти інших міст.
- 1298 Відбиття псковичами нападу німців.
- 1300 Переселення митрополита Максима з Києва в Володимир на Клязьмі.
- 1300 Збудування шведами на гирлі Охти фортеці Ланцкрони.
- 1301 Зруйнування новгородцями Ланцкрони.
- 1301—1308 (приблизно) Князювання Юрія Львовича в Галицько-Волинському князівстві.
- 1303 (приблизно) Утворення Галицької митрополії.
- XIV ст. (перша половина) Поява огнестрільної зброї в європейських арміях
- 1304 Початок боротьби московських князів з тверськими.
- 1308—1323 (приблизно) Князювання Андрія і Лева Юр'євичів у Галичині й на Волині.

КНЯЗІ КИЇВСЬКІ¹

1. Олег	882— 912	33. Ізяслав Давидович	1161
2. Ігор Рюрикovich	912— 945	34. Ростислав Мстиславич	1161—1167
3. Ольга	945— 957	35. Мстислав Ізяславич	1167—1169
4. Святослав Ігоревич	957— 972	36. Гліб Юр'евич	1169—1171
5. Ярополк Святославич	972— 980	37. Володимир Володими-	
6. Володимир Святославич	980—1015	рович	1171
7. Святослук Володими-		38. Роман Ростиславич	1171
рович	1015—1019	39. Михайло Юр'евич	1172
8. Ярослав Володими-		40. Рюрик Ростиславич	1173
рович	1019—1054	41. Ярослав Ізяславич	1174
9. Ізяслав Ярославич	1054—1068	42. Роман Ростиславич	1175—1176
10. Всеслав Брячиславич	1068—1069	43. Святослав Всеволодович	1176—1180
11. Ізяслав Ярославич	1069—1073	44. Рюрик Ростиславич	1180—1181
12. Святослав Ярославич	1073—1076	45. Святослав Всеволо-	
13. Всеволод Ярославич	1076—1077	дович	1181—1194
14. Ізяслав Ярославич	1077—1078	46. Рюрик Ростиславич	1194—1200
15. Всеволод Ярославич	1078—1093	47. Інгвар Ярославич	1200—1202
16. Святополк Ізяславич	1093—1113	48. Рюрик Ростиславич	1203
17. Володимир Мономах	1113—1125	49. Ростислав Рюрикovich	1204—1205
18. Мстислав Володими-		50. Рюрик Ростиславич	1205—1206
рович	1125—1132	51. Всеволод Святославич	
19. Ярополк Володими-		Чермний	1206
рович	1132—1139	52. Рюрик Ростиславич	1206
20. Вячеслав Володими-		53. Всеволод Святосла-	
рович	1139	вич Чермний	1207
21. Всеволод Олегович	1139—1146	54. Рюрик Ростиславич	1207—1210
22. Ігор Олегович	1146	55. Всеволод Святосла-	
23. Ізяслав Мстиславич	1146—1149	вич Чермний	1210—1212
24. Юрій Володимирович		56. Інгвар Ярославич	1212
Долгорукий	1149—1150	57. Мстислав Романович	1212—1224
25. Ізяслав Мстиславич	1150	58. Володимир Рюрико-	
26. Юрій Володимирович		вич	1224—1234
Долгорукий	1150	59. Ізяслав Мстиславич	1235
27. Ізяслав Мстиславич і		60. Володимир Рюрико-	
Вячеслав Володимиро-		вич	1236
вич	1151—1154	61. Ярослав Всеволо-	
28. Ростислав Мстиславич	1154	дович	1236—1238
29. Ізяслав Давидович	1154—1155	62. Михайло Всеволо-	
30. Юрій Володимирович		дович	1238—1239
Долгорукий	1155—1157	63. Ростислав Мстисла-	
31. Ізяслав Давидович	1157—1158	вич	1239
32. Ростислав Мстиславич	1159—1161	64. Данило Романович	1240

¹ До вяття Києва Батиєм у 1240 р.

КНЯЗІ ВЛАДИМИРО-СУЗДАЛЬСЬКО-МОСКОВСЬКІ

1. Юрій Володимирович Долгорукий	1096—1157	9. Василь Ярославич	1272—1276
2. Андрій Юр'евич Боголюбський	1157—1174	10. Дмитрій Олександрович	1276—1294
3. Всеволод Юр'евич	1176—1212	11. Андрій Олександрович	1294—1304
4. Константин Всеволодович	1215—1217	12. Михайло Ярославич (Тверський)	1304—1320
5. Юрій Всеволодович	1217—1238	13. Юрій Данилович	1320—1325
6. Ярослав Всеволодович	1238—1246	14. Олександр Михайлович (Тверський)	1325—1327
7. Олександр Ярославич Невський	1252—1263	15. Іван Данилович Калита	1328—1341
8. Ярослав Ярославич	1264—1272		

ГЕНЕАЛОГІЧНІ ТАБЛИЦІ КНЯЗІВ

I. РЮРИКОВИЧІ

			Рюрик (879)		Синеус (865)	Трувор (865)							
	Олег (912)		Ігор = Ольга (945) (969)										
			Святослав (972)										
			Ярополк (980)	Олег (977)	Володимир (1015)								
Вишеслав (1001)	Ізяслав (1001)	Святополк (1019)	Ярослав (1054)	Всеволод (1054)	Святослав (1015)	Мстислав (1036)	Борис (1015)	Гліб (1015)	Станіслав (1063)	Позвизд (1063)	Судислав (1063)		
	Брячислав (1044)	Володимир (1052)	Ізяслав (1078)		Святослав (1076)		Всеволод (1093)		Ігор (1060)	Вячеслав (1057)			
	Всеслав (1101)	Ростислав (1066)	Святополк (1113)	Ярополк (1087)	Гліб (1078)	Олег (1115)	Давид (1123)	Роман (1079)	Ярослав (1129)	Володимир (1125)	Ростислав (1093)	Давид (1112)	Борис (1078)
Давид (1124)	Василько (1124)	Володар (1124)	Рюрик (1092)	Ярослав (1123)	Ярослав (1102)	Мстислав (1132)	Ізяслав (1096)	Святослав (1114)	Вячеслав (1154)	Ярополк (1139)	Андрій (1141)	Юрій (1157)	Роман (1119)

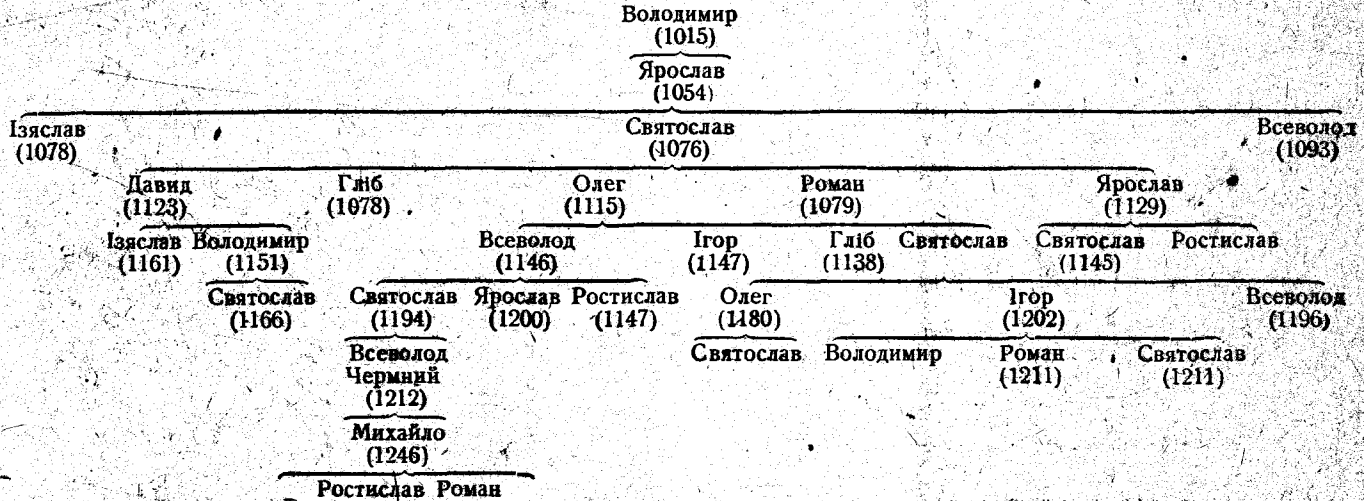
В дужках подано дату смерті, де її можна встановити.

II. МОНОМАХОВИЧ

Володимир Мономах
(1125)

Мстислав (1182)	Ярополк (1139)	Святослав (1114)	Вячеслав (1154)	Роман (1119)	Юрій Долгорукий (1157)	Андрій (1141)							
Ізяслав (1154)	Всеволод (1188)	Святополк (1154)	Ростислав Смоленський (1168)	Володимир (1171)	Ростислав (1151)	Андрій Боголюбський (1174)	Гліб (1171)	Борис (1159)	Мстислав Ярослав (1199)	Басилько (1149)	Михалко (1176)	Всеволод „Большое Гнездо“ (1212)	Володимир (1170)
Мстислав (1170)	Ярослав (1180)	Ярополк (1168)	Роман (1180)	Рюрик (1214)	Давид (1197)	Мстислав (1180)	Ізяслав (1163)	Мстислав (1172)	Володимир (1187)	Константин (1218)	Юрій (1238)	Ярослав (1246)	
Роман 1205)	Інґвар	Мстислав Німай	Ізяслав	Мстислав (1224)	Владимир (1239)	Мстислав Удалой (1228)				Олександр Невський (1263)	Ярослав (1272)	Василь (1276)	
Ярослав Іван													

III. ОЛЬГОВИЧИ (ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКІ)

IV. РОСТИСЛАВИЧІ (ГАЛИЦЬКІ)

Володимир
 (1015)
 Ярослав
 (1054)
 Володимир
 (1052)
 Ростислав Тмутараканський
 (1066)
 Рюрик (1032) Володар (1124) Василько (1124)
 Володимир (Володимирко) (1152) Ростислав
 Ярослав Осмомисл (1187) Іван Берладник (1161)
 Володимир, Олег (1199) Ростислав (1189)

V. РОМАНОВИЧІ (ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКІ)

Володимир Мономах
 (1125)
 Мстислав
 (1132)
 Ізяслав
 (1154)
 Мстислав
 (1170)
 Роман (1205) Всеволод
 Данило (1264) Василько (1270) Олександр
 Лев Роман (1301) Мстислав Шварн (1269) Володимир (1289)
 Юрій (1308)
 Андрій (1323) Лев (1323)

VI. ВЛАДИМИРО-СУЗДАЛЬСЬКО-МОСКОВСЬКІ КНЯЗІ

Володимир Мономах

(1125)

Юрій

(1157)

Ростислав (1151)	Андрій (1174)	Борис (1159)	Гліб (1171)	Мстислав Ярослав (1199)	Михайло (1176)	Всеволод (1212)				
Мстислав	Мстислав (1172)		Володимир (1187)			Константин (1218)	Юрій (1238)	Ярослав (1246)		
						Всеволод		Олександр Невський (1263)		
								Данило (1303)		
					Юрій (1325)	Іван Каліта (1341)		Олександр (1309)	Опанас (1322)	Борис (1320)

ЗМІСТ

Передмова	3
---------------------	---

I. НАСЕЛЕННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ДО РОЗСЕЛЕННЯ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

1. Палеолітичні стоянки. Дородовий лад і зародки родового суспільства	5
2. Неолітичні стоянки. Перехід до металічної техніки. Матріархат	9
3. Кімерійці і скіфи. Патріархат	14
4. Грецькі колонії на Чорноморському узбережжі й на території України	21
5. Сармати. Готи. Гуни	25

II. СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ І ЇХ РОЗСЕЛЕННЯ

6. Слов'яни.	29
7. Анти—східні слов'яни, їх розселення в VI — VIII ст. ст. і взаємовідносини з сусідніми народами	30
8. Патріархат у східних слов'ян. Господарство слов'ян. Зародження патріархального рабства і класів	36
9. Побут і релігія слов'ян	41

III. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА ВІД IX ДО ПОЧАТКУ XI СТ.

10. Виникнення Київської держави. Зародження держави в східних слов'ян. Взаємовідносини східних слов'ян з їх сусідами в IX ст. Варязьке завоювання східних слов'ян. Аскольд і Дир. Олег. Підкорення слов'янських племен. Походи на Візантію.	44
11. Князювання Ігоря і Ольги. Ігор (913—945 р. р.) Князювання Ольги (945—957 р. р.).	57
12. Київська держава за князювання Святослава (957—972). Підкорення вятичів і війни Святослава з хазарами, ясами й касогами. Війни Святослава з Болгарією й Візантією	62
13. Ріст київської держави в період князювання Володимира (980—1015 р. р.). Завоювання Володимиром Києва. Походи Володимира в Галичину, на Волинь, на вятичів, ятвягів і радимичів. Запровадження християнства в Київській Русі. Історичне значення князювання Володимира	65

14. Суспільно-політичний лад Київської Русі X і XI ст. Ріст князівського, боярського і церковного землеволодіння. Ріст феодальної залежності селянства. Рабство і його еволюція в Київській Русі. Склад пануючого класу: князі, бояри, купецтво 73

IV. ЗАНЕПАД КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ І П ДРОБЛЕННЯ НА УДІЛИ (1015—1169 р.р.)

15. Князювання Ярослава (1019 — 1054 р.р.). Боротьба Ярослава з Святополком. Окупація Києва польським князем Болеславом. Ярослав (1019— 1054 р.р.). „Руська Правда“. Поширення християнства при Ярославі. Боротьба з кочовниками. Зовнішня політика Ярослава. Характеристика Ярослава 78
16. Феодальні війни другої половини XI ст. Боротьба з половцями. Ізяслав. Боротьба з торками і половцями. Боротьба між князями. Повстання в Києві (1068 р.). Польські окупанти в Києві. Народні заворушення. Ізяслав. Всеволод. Феодальні війни. Святополк. Володимир Мономах. Війна з половцями. З'їзд князів у Любечі (1097 р.). Феодальні війни після Любецького з'їзду. З'їзд князів в Уветичах (1100 р.). З'їзд князів у Долобську (1103 р.). Походи на половців. Повстання в Києві (1113 р.) 88
17. Володимир Мономах (1113 — 1125 р.р.). Мстислав Володимирович (1125—1132 р.р.). Боротьба їх за збереження єдності Київської держави. Зайняття Володимиром Мономахом Київського стола і придушення повстання. Законодавство Мономаха про проценти і закупів. Боротьба Володимира Мономаха за збереження єдності Київської держави. Відносини Мономаха з половцями, Візантією та Європою. Характеристика Володимира Мономаха. Мстислав Володимирович (1125—1132 р.р.). 99
18. Соціально-економічний розвиток Київської Русі в XII ст. Дальший розвиток феодалізму. Господарський занепад середнього Наддніпров'я. Занепад шляху з „варяг в греки“ 105
19. Розпад Київської держави. Боротьба князів за Київ. Остаточне відокремлення князівств. Посилення Суздальської Русі при Андрії Боголюбському. Занепад Києва 109

V. ФЕОДАЛЬНІ КНЯЗІВСТВА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XII І В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII СТІ

20. Князівства в другій половині XII ст. Політичний устрій князівств. Галицьке князівство. Волинське князівство. Чернігово-Сіверське князівство. Київське князівство. Переяславське князівство. Напади половців і боротьба проти них 116
21. Виникнення Галицько-Волинського князівства. Князь Роман (1199—1205 р.р.). Об'єднання Галичини й Волині князем Романом у 1199 р. Боротьба князя Романа з великими галицькими боярами і зміцнення його влади в Галичині. Боротьба

Романа за Київ Походи Романа на половців і ятвягів. Відно-
сини Романа з Угорщиною, Польщею та Візантією. Посольство
папи римського до Романа 128

22. Галицько-Волинське князівство в першій половині XIII ст.
(до 1240 р.). Князь Данило. Вторгнення Угорщини і Польщі
в Галичину і на Волинь. Боротьба Данила за Волинь. Перша
поява монголо-татар. Бій на Калці (1224 р.). Нове захоплення
Галичини Угорщиною. Боротьба Данила за Галичину. Приєд-
нання Києва до Галицько-Волинського князівства. Відбиття
Данилом вторгнення німецьких рицарів на Волинь 132

VI. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ТАТАРСЬКИМ ІГОМ

23. Завоювання татарами Русі. Навала Батия. Татарське іго. . . . 139

24. Посилення занепаду Середнього Наддніпров'я. Київщина.
Чернігівщина й Переяславщина. 145

25. Галицько-Волинське князівство під владою татар. Бій під
Ярославом. Подорож Данила в Орду. Відносини Данила з Угор-
щиною, Польщею та Литвою. Зносини Данила з папою рим-
ським. Коронація Данила. Боротьба Данила проти татар. Похід
Бурандая на Волинь і в Галичину. Характеристика Данила.
Посилення пригноблення селян. Галицько-Волинське князівство
в останній третині XIII і в першій чверті XIV ст. 148

VII. КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

26. Загальна характеристика культури Київської Русі 160

27. Освіта 161

28. Перекладна література 162

29. Оригінальна література і фольклор 164

30. Мистецтво 170

ДОДАТКИ

1. Хронологія 185

2. Князі київські 196

3. Князі владимиристо-суздальсько-московські 197

4. Генеалогічні таблиці 198

НБ ПНУС

5975

Літредактор *Л. Д. Збрага*

Коректор *П. Й. Горецький*

Випусковий *Є. Ц. Каганов*

Уповнов. Головліту № 5435. Зам. № 999. Вид. № 909. Тир. 15.000. Ф. п.
62 × 94 см. Вага 40,5 кг. Пап. арк. 65. Друк. зн. в 1 пап. арк. 80 т.
Здано до друкарні 21.IX 1939 р. Підписано до друку 5.XI 1939 р.